

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI ILMIY DARAJALAR
BERUVChI DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 RAQAMLI ILMIY KENGASH
ASOSIDAGI BIR MARTALIK ILMIY KENGASH**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

UO‘K: 821.09(100)

821.512.133.09-3

Qo‘lyozma huquqida

SHERKULOV SARDOR KOMILOVICH

**UILYAM FOLKNER VA O‘TKIR HOSHIMOV ROMANLARINING
TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI
(“Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” asarlari misolida)**

10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik va
tarjimashunoslik

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini
olish uchun yozilgan
DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar: Sh.S.Sirojiddinov,
filologiya fanlari doktori, professor

Toshkent – 2023

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. U.FOLKNER VA ZAMONAVIY O‘ZBEK NASRI: TIPOLOGIK YONDASHUV, ADABIY TA’SIR MASALASI	
1.1. U.Folkner va O‘.Hoshimov ijodining adabiyotshunoslikda o‘rganilishi.....	13
1.2. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida U.Folkner nasri an’analari.....	35
Bob bo‘yicha xulosa	52
II BOB. “SHOVQIN VA G‘AZAB”, “TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ROMANLARIDA KOMPOZITSIYA VA SYUJET TIPOLOGIYASI	
2.1. “Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlarida kompozitsiya mushtarakligi	55
2.2. Bir syujetni bir nechta rakursda hikoyalash usuli	70
Bob bo‘yicha xulosa	90
III BOB. OBRAZ TALQINI, EPIK TASVIR VA BADIY VAQT MUTANOSIBLIGI	
3.1. Obraz tipologiyasi va nuqtayi nazarlar xilma xilligi.....	92
3.2. “Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlarida epik tasvir va badiy vaqt munosabati	107
Bob bo‘yicha xulosa	121
UMUMIY XULOSA	125
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	128

KIRISH

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon adabiyotshunosligida XIX asr oxirlari XX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran komparativistika muammolariga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi. Joriy asrga kelib muammoni tadqiq etishning ko'lamni global miqyosga chiqdi. Chunki qiyosiy adabiyotshunoslik va adabiy jarayonning muhim tarkibiy qismlari bo'lgan adabiy ta'sir, adabiy aloqalar hamda tarjimashunoslik jahon adabiyotining taraqqiyoti uchun tarixiy-estetik asos bo'lib hisoblanadi.

Dunyo xalqlari adabiyoti doimiy tarzdagi adabiy aloqalar, bir xalq madaniyati va adabiyotiga doir tajribalarni boshqa bir xalq tomonidan ijodiy o'zlashtirilishi natijasida rivojlanadi, umumjahon miqyosiga ko'tariladi. Sharq xalqlarining birinchi Renessansi Italiya, Ispaniya, Fransiya orqali butun Yevropa madaniyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Sharq falsafasi, ilm-fanini keng miqyosli, chuqur o'rgangan Yevropa xalqlari bulardan o'z uyg'onish konsepsiyanini belgilashda asos sifatida foydalanganlar. Natijada Yevropa XIV asrlardan boshlanib, XVII asrlarda o'zining taraqqiyot cho'qqisini egallagan fan-texnika, madaniyat, falsafa, adabiyot sohalari yutuqlariga erishdilar. Endilikda o'z yutuqlarining zamonaviy ruhi, samarador amaliy natijalari bilan butun Sharq xalqlari madaniy turmushi va ijtimoiy hayotiga ta'sir o'tkaza boshladilar.

O'zbek milliy madaniyati va adabiyoti global ko'lamda kechgan bu jarayonga XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan e'tiboran faol tarzda ishtirok eta boshladi. Dastlab rus madaniyati, keyinroq umum Rossiya miqyosida boshlangan jadidchilik harakati o'zbek ma'rifatparvarlarining jahon xalqlari madaniyati bilan tanishish, o'zlashtirish, yangilanish faoliyatlarining jadallahuviga omil bo'ldi. XX asrda Yevropa xalqlari adabiyotidan qilingan tarjimalar, qiyosiy adabiyotshunoslik, adabiy ta'sir, adabiy aloqalarga oid tadqiqotlar milliy yozuvchi va shoirlarimizning yangi janrlar, badiiy obrazlar, badiiy shakllarga eksperimental tarzda murojaat qilish jarayonlarini tezlashtirdi. O'zbek adabiyotiga Amerika nasrining ta'siri ham xuddi shunday global miqyosdagi komparativistik munosabatlarning amaliy natijasi bo'lib hisoblanadi. Amerikalik mashhur yozuvchi U.Folkner an'analari qator o'zbek

yozuvchilari, xususan, O‘zbekiston xalq yozuvchisi O‘.Hoshimov ijodiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatganki, muammoning qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida o‘rganilishi mustaqillik davri adabiyotining ilmiy taraqqiyoti uchun dolzarbdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi PF-4947-son “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”, 2017-yil 16-fevraldagi PF-4958-con “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’limni yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi Farmonlari; 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3271-son “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi Qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 22-maydagi VMQ-304-son “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’limni yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi Qarori, shuningdek, mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlariga bog‘liqligi. Dissertatsiya respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining I. “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirishda innovatsion g‘oyalar tizimini shakllantirish” ustuvor yo‘nalishiga muvofiq bajarilgan.

Muammoning o‘rganilganlik darjasи. Tadqiqotimiz obyekti bo‘lgan amerikalik yozuvchi U.Folkner va o‘zbek yozuvchisi O‘.Hoshimovlar ijodi o‘zining ilk davridan e’tiboran adabiyotshunoslар tomonidan tadqiq etib kelinadi.

U.Folknerning roman, qissa va hikoyalari haqida dunyo adabiyotshunoslari, estetiklari, faylasuflari va sotsiologlari tomonidan yozilgan ishlarning o‘zi alohida dissertatsiya tadqiqotini talab etadi. An’anaviy realizm va modernizm adabiyoti negizida maydonga kelgan, ma’lum ma’noda shu ikki ijodiy metod o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘tagan U.Folkner nasri jahon adabiyot mutaxassislarinigina emas, adabiyot muhlislarini ham befarq qoldirmagan. Ayniqsa, uning “Avgust

yog‘dusi”, “Avessalom, Avessalom!”, “Shovqin va g‘azab” romanlari adabiy jamoatchilik hamda adabiyotshunoslar tomonidan qizg‘in kutib olingan, atroficha tadqiq etilgan. Yozuvchi romanlarining Amerika va Yevropa nasri an’analariga munosabati, ushbu romanlarga xos yangilanish tamoyillari, poetik takomil masalalari, folknerona syujet, uslub, obrazlar dunyosi, psixologik tahlil masalalari XX asrning 50-90-yillarida Amerika va Yevropa tadqiqotchilari tomonidan qiyosiy, ilmiy-nazariy, psixologik nuqtayi nazardan faol tarzda tadqiq etilgan¹.

Yozuvchi asarlari rus va o‘zbek adabiyotshunoslida ham izchil tadqiq va tahlil etilgani kuzatiladi.

Rus folknershunosligi o‘zining aniq tizimi va ilmiy-tarixiy asosiga ega. O‘tgan asrning 70-yillaridan boshlangan rus folknershunoslida yozuvchi nasrining tarixan maydonga kelishi, rus va Yevropa romanchiligi bilan poetik aloqadorlik jihatlari, lirizm, kinoya, “kulgu uyg‘otuvchi so‘z”, badiiy obrazlar tipologiyasi, syujet hamda badiiy vaqt konsepsiysi muammolari doirasida o‘rganilgan. Bu o‘rinda V.M.Tolmachev, Ye.A.Stetsenko, O.N.Shevlyakova, M.V.Pavilenene, G.A.Vetoshkina, I.V.Dubovik, L.I.Serdyukova, L.Sh.Strelko, E.E.Topuridze, V.A.Kostyakov, M.S.Danelia, K.A.Stepanyan, N.G.Kondraxina, N.E.

¹ Abel D. Frozen Movement in “Light in August” // W. Faulkner’s “Light in August”: A Critical Casebook / Ed. by Pitavy F.L. – N.Y.: Garland Publishing, 1982; Adams R.P. Faulkner: Myth and Motion. – Princeton: Princeton UP, 1968; Aswell D. The Recollection of the Blood: Jason’s Role in “The Sound and the Fury” // W. Faulkner’s “The Sound and the Fury”: A Critical Casebook / Ed. by Bleikasten A. – N.Y.: Garland Publishing, 1982; Backman M. Faulkner: The Major Years. – Bloomington (Ind.): Indiana UP, 1966; Bedient C. Pride and Nakedness: “As I Lay Dying” // Faulkner: New Perspectives / Ed. By Brodhead R.H. – Englewood Cliffs (N.J.): Prentice Hall, 1983; Blocker G. William Faulkner // Faulkner: A Collection of Critical Essays / Ed. Warren R.P. – Englewood Cliffs (N.J.): Prentice Hall, 1966; Blotner J. Romantic Elements in Faulkner // Romantic and Modern: Revaluations of Literary Tradition / Ed. Bornstein G. – Pittsburgh (Penn.): University of Pittsburgh Press, 1977; Bowling L. The Technique of “The Sound and he Fury” // William Faulkner: Two Decades of Criticism / Ed. by Hoffman F.J. and Vickery O.W. – East Lansing (Mich.): Michigan State UP, 1951; Fowler D. Faulkner: The Return of the Repressed. – Charlottesville (Virg.): UP of Virginia, 1997; Gray R. History as Autobiography: An Approach to the Fiction of William Faulkner // Rewriting the South: History and Fiction / Ed. by Honnighausen L. and Lerda V.G. – Tubingen: Francke, 1993; Handy W.L. “As I Lay Dying”: Faulkner’s Inner Reporter // The Modern American Novel / Ed. with an intr. by Westbrook M. – N.Y.: Random House, 1966; Hirshleifer P. As Whirlwinds in the South: an Analysis of “Light in August”// William Faulkner: Four Decades of Criticism / Ed. by Wagner L.W. East – Lansing (Mich.): Michigan state UP, 1973; Honnighausen L. Faulkner: Masks and Metaphors. – Jackson (Miss.): University Press of Mississippi, 1997; Kartiganer D.M. The Fragile Thread: The Meaning of Form in Faulkner’s Novels. – Amherst (Mass.): The University of Massachusetts Press, 1979; Malin I. William Faulkner: An Interpretation. – Stanford (Calif.): Stanford UP, 1957; Matthews J.T. Faulkner and Proletarian Literature // Faulkner in Cultural Context / Ed. by Kartiganer D.M. and Abadie A.J. – Jackson (Miss.): UP of Mississippi, 1997; Miner W.L. The World of Faulkner. – N.Y.: Grove Press, 1952; Modern Critical Interpretations: William Faulkner’s “Light in August” / Ed. Bloom H. – N.Y.: Chelsea House, 1988; Moseley E.M. Pseudonyms of Christ in the Modern Novel: Motifs and Methods. – Pittsburgh (Penn.): University of Pittsburgh Press, 1962 va h.k..

Pudovochkina, N.P. Ashixmina, M.Yu.Asanina tadqiqotlarini alohida e'tirof etish maqsadga muvofiq².

O'zbek adabiyotshunosligida U.Folkner ijodiga qiziqish va uni tadqiq etish faqat keyingi o'n yilliklarga kelib muayyan shakl-shamoyil kasb etyapti. Shu boisdan, o'zbek folknershunosligi o'zining ilk tanishtiruv bosqichini o'tayapti deyish mumkin. Yozuvchi tarjimayi holi, hikoya, qissa va romanlarining maydonga kelishi va syujet xususiyatlari, "Shovqin va g'azab", "Avgust yog'dusi", "Avessalom, Avessalom" romanlari, "Emili uchun atirgullar" hikoyasi haqidagi dastlabki tasavvurni o'zbek o'quvchisi M.Xolbekov, M.Sharafiddinova, A.Jo'rayev, N.Eshonqul, Sh.Ortiqov, T.Eshboyeva kabi adabiyotshunos, yozuvchi va yosh tadqiqotchilar ishlari orqali bilib olishi mumkin. M.Xolbekov, M.Sharafiddinova,

² Толмачев В.М. "Великий американский роман" и творчество У.Фолкнера // Зарубежная литература XX века. – М.: 1990; Толмачев В.М. От романтизма к романтизму: Американский роман 1920-х годов и проблема романтической культуры. – М., 1997; Стеценко Е.А. Художественное время в романах У.Фолкнера // НДВШ–№4. (Филологические науки). – М., 1977; Зверев А.М. Американский роман 20-х – 30-х. – М., 1982; Шевлякова О.Н. Особенности поэтики трилогии Уильяма Фолкнера (10.01.05). Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / МГУ им. М.В.Ломоносова. Филол. фак. – М., 1977. – 24 с.; Павиленене М.В. Концепция и образ человека в творчестве Уильяма Фолкнера (10.01.05). Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Киев. гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. – Киев, 1977. – 20 с.; Ветошкина Г.А. Гамлетовский код в интертекстуальном пространстве романов У.Фолькнера "Шум и ярость" и "Авессалом, Авессалом": к проблеме поэтического романа. Автореф дисс.к.ф.н. – Воронеж, 2007. – 22 с.; Дубовик И.В. Взаимодействие эпических жанров в творчестве У.Фолкнера, конец 30-х-начало 40-х гг. (10.01.05). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Тбилис. гос. ун-т им. И.Джавахишвили. – Тбилиси, 1990. – 16 с.; Сердюкова Л.И. Некоторые особенности синтаксиса предложения романов У.Фолкнера: (10.02.04): Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза. – М., 1973. – 32 с.; Стрелко Л.Ш. Негритянская проблематика романов У.Фолкнера: (10.01.05): (Конец 20-х-начало 40-х гг.). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – Тбилиси, 1981. – 24 с.; Топуридзе Э.Е. Поэтика романа Уильяма Фолкнера (10.01.15). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук / Тбилис. гос. ун-т. – Тбилиси, 1987. – 46 с.; Костяков В.А. Трилогия Уильяма Фолкнера (10.01.05). Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. Филол. фак. – М., 1975. – 22 с.; Данелия М.С. Американская психологическая новелла XX века (20-40 гг.) по произведениям Уильяма Фолкнера и Томаса Вулфа (10.644). Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Тбилис. гос. ун-т. – Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1974. – 33 с.; Степанян К.А. Типы и функции повествователей в романах Ф.М. Достоевского и У.Фолкнера (10.01.01). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А.М.Горького. – М., 1978. – 29 с.; Костяков В.А. Трилогия Уильяма Фолкнера / Под ред. проф. М.Н.Бобровой. – Саратов: Изд. Сарат. ун-та, 1969. – 102 с.; Искоз-Долинин А.А. К вопросу о литературной традиции Ф.М.Достоевского в творчестве Уильяма Фолкнера: (Романы "Святилище" и "Реквием по монахине"). Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук (10.01.05). – Л., Ленингр. гос. ун-т им. А.А.Жданова, 1977. – 18 с.; Кондрахина Н.Г. Примитив как коммуникативная модель и художественный опыт У.Фолкнера. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук: 10.01.03. – М., 2004. – 20 с.; Делазари И.А. Аксиологические модели в структуре художественного мира У.Фолкнера: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук: 10.01.03. – С.П., 2003. – 24 с.; Пудовочкина Н.Е. Неомифологизм в художественной культуре США XX в.: На материале произведений У.Фолкнера и Дж.Алдайка. 2005; Ашихмина Н.П. Основные тенденции развития палестинской прозы 50-60-х годов XX века и их отражение в творчестве Гассана Канафани. 1984; Данелия М.С. Сопоставительный анализ психологической новеллы У.Фолкнера и Т.Вульфа. 1985; Володина А.В. Творчество У.Фолькнера и традиции плантаторского романа. Автореф. дисс. к.ф.н. – М., 2016; Асанина М.Ю. "Смеховое слово" в художественной прозе У.Фолкнера второй половины 1920-х - начала 1930-х годов: На материале произведений "Йокнапатофского цикла" 2004; Агиева М. Тематика и идеи творчества У.Фолькнера //Балтийский гуманитарный журнал. - №2 (15), 2016. и т.д.

A.Jo‘rayev ishlarida yozuvchi asarlarining o‘zbek adabiyotiga ta’siri masalalariga ham qisman e’tibor qaratilgan. Adabiyotshunos M.Sharafiddinova yozuvchi nasrini O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romani uslubi va kompozitsiyasi bilan, A.Jo‘rayev esa U.Folkner “Emili uchun atirgullar” hikoyasini bevosita shu roman obrazlari tizimi bilan syujet xususiyatlariga ko‘ra muxtasar qiyoslaganlari, ilmiy xulosalarni ilgari surgalari diqqatga sazavor³.

O‘.Hoshimov ijodining badiiyati, biografik omillari, ijtimoiy-estetik ko‘lamni professor A.Rasulov tadqiqotlarida, ayniqsa uning “Ardoqli adib” risolasida yetarli darajada yoritib berilgan. Shuningdek, yozuvchi shaxsiyati, asarlarining maydonga kelish tarixi, adabiy jarayonda tutgan o‘rni masalalari, dramatik ijodi qator nufuzli o‘zbek adabiyotshunoslari tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Bu borada nomzodlik dissertatsiyasi ham himoya qilingan⁴.

Ammo shuni qayd etish kerakki, O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romani haligacha o‘zbek adabiyotshunoslari tomonidan qiyosiy-tipologik yo‘sinda, xorij yozuvchilarini, xususan, U.Folknerning “Shovqin va g‘azab” romani bilan solishtirib o‘rganilmagan. Shu nuqtayi nazardan mazkur tadqiqotning o‘zbek nasri an’analarining yangilanishi, xorij adabiyoti bilan poetik munosabati masalasini ilmiy tizim asosida o‘rganilishi jihatidan zarurati kattadir.

³ Xolbekov M. Folkner olami //O‘zAS, 2011. – №43; Eshonqul N. Uilyam Folkner / Ziyoruz.uz, 03.05.2017; Xolbekov M. Uilyam Folkner romanlari poetikasi / XX asr jahon manzaralari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2020. – B. 270-311; Eshboyeva T. Toki dunyoda muqarrarlik bor /<https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/uilyam-folkner-qayguga-aylangan-vaqt-tillaniso-eshboyeva-toki-dunyoda-muqarrarlik-bor.html>; Ortiqov Sh. Fursati kelmagan endshpil. <https://www.edebi.net/index.php/ozbek-edebiyati-ozbek-adabiyoti/20-21-as-r/7044-sh-rz-d-r-i-v-furs-i-l-g-n-endshpili>.

⁴ Qarang: Jo‘rayev A. Tasvirdagi o‘ziga xoslik/ <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416-1.html.page=7>; Do‘stmuhammad X. Iste’dod / <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416-1.html.page=7>; Sharafiddinova M. Mashhurlikning bir siri / <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416-1.html.page=7>; Qodirov P. San’atkor adib / <https://uz.denemetr.com/docs/768>; Qo‘shjonov M. Onaga ta’zim / <https://uz.denemetr.com/docs/768>; Xamidova M.O. Mastерство Уткира Хашимова в использовании сказок //Молодой ученый. - № 2 (106). 2016. – С. 856-858; Do‘ysenboyev O.I. O‘tkir Hoshimov ijodida ona obrazi. Filol.f.n ... diss. avtoref. – Toshkent, 2011; Duysenbayev O. O‘tkir Hoshimov ijodida badiiy obraz va milliy an’analar munosabati // SamDU ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. - № 6. – Samarqand, 2005. – B. 64-67; Duysenbayev O. O‘tkir Hoshimov ijodida xarakter evolyusiyasi va psixologizm // Filologik tadqiqotlar. To‘plam. Birinchi qism. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 18-25; Duysenbayev O. Inson irodasining badiiy talqini (O‘tkir Hoshimov ijodi misolida) // Filologik tadqiqotlar. To‘plam. 1-qism. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 85-90; Duysenbayev O. O‘tkir Hoshimov asarlarida xarakter dramatizmi // Til va adabiyot ta’limi. - № 3. – Toshkent, 2007. – B. 23-27; Duysenbayev O. Ijodiy tafakkurni shakllantirishda monologik ong funksiyalari // SamDU ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. - № 6. – Samarqand, 2007. – B. 58-62; Duysenbayev O. Ruhiyatni shakllantirishda monologik nutqning o‘rni // O‘zbek marosim folklorini o‘rganishning yangicha tamoyillari. Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Navoiy, 2007. – B. 161-163.

Tadqiqotning dissertatsiya bajarilgan oliy ta’lim muassasasining ilmiytadqiqot ishlari rejalarini bilan bog‘liqligi. Dissertatsiya Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiytadqiqot ishlari rejasiga muvofiq “Jahon va o‘zbek adabiyotini qiyosiy-tipologik o‘rganishning umumnazariy muammolari” mavzusi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi U.Folknerning “Shovqin va g‘azab” hamda O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlarini qiyosiy-tipologik tahlil etish, ular o‘rtasidagi poetik munosabat masalasini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

o‘zbek va jahon adabiyotshunosligi materiallarini tasnifiy umumlashtirish orqali komparativistika, qiyosiy-tipologik tadqiq muammolari xususida fikr yuritish;

U.Folkner va O‘.Hoshimov ijodining adabiyotshunoslikda o‘rganilishi haqida nazariy umumlashmalar chiqarish;

adabiy-madaniy globalashuv jarayonlari, adabiy aloqalar, adabiy ta’sir natijalarining zamonaviy o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rnini U.Folkner nasri an’analari misolida yoritib berish;

O‘.Hoshimov asarlarining umumiyo ko‘lami va miqyosini ko‘rsatish, yozuvchi ijodida U.Folkner nasrining o‘rni va ahamiyatini belgilash;

“Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlarida kompozitsiya, syujet mushtarakligi xususida fikr yuritish;

“Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlari o‘rtasidagi obraz mushtarakligi, epik tasvir usullari hamda badiiy vaqt poetikasini qiyosiy-tipologik tahlil yo‘li bilan ochib berish;

U.Folkner, O‘.Hoshimovlarning olam va odamni badiiy idroklash, buni roman janri doirasida epik tasvir etishdagi o‘ziga xosliklari haqida ilmiy xulosalarga ega bo‘lish.

Tadqiqotning obyekti sifatida amerikalik yozuvchi U.Folknerning “Shovqin va g‘azab”, o‘zbek yozuvchisi O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlari olindi.

Tadqiqotning predmetini U.Folkner va O‘.Hoshimov romanlarining kompozitsiyasi, syujet mushtarakligi, obrazlar tizimi, bir voqeani turli qahramonlar nuqtayi nazaridan hikoyalanishi, muallif betarafligi, badiiy vaqt konsepsiyasining poetik xususiyatlari tashkil qiladi.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy-tipologik, qisman psixologik, biografik tadqiq usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

U.Folknerning “Shovqin va g‘azab”, O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlari o‘rtasidagi tipologik o‘xshashliklar roman konsepsiysi, ushbu janrga xos badiiy komponentlar muqoyasasi asosida ochib berilgan;

jahon adabiyotidagi poetik globalashuv jarayonlarining zamonaviy o‘zbek adabiyotiga estetik ta’siri, bunday adabiy ta’sirning sabab va omillari qiyosiy adabiyotshunoslikning ilmiy prinsiplari asosida tahlil qilingan, mustaqillik davri o‘zbek adabiyotshunosligi doirasida ilk bor bugungi o‘zbek nasri va U.Folkner ijodiy an’analari muammosi o‘rtaga tashlangan hamda ilmiy asoslangan;

O‘.Hoshimov ijodining milliy mohiyati, shakllanishi, takomil omillarini tahliliy o‘rganish asnosida yozuvchi ijodida xorij adabiyoti an’analari, xususan, U.Folkner nasrining o‘rni va ahamiyati ochib berilgan;

“Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlari o‘rtasidagi obrazlarning yangiligi, ularning muallif obraziga tobe bo‘lmagan holda voqelikni mustaqil hikoyalashi, bunday nuqtayi nazarlar xilma-xilligi roman uslubi, epik tasvir, badiiy vaqt poetikasining original talqiniga olib kelganligi tipologik tahlil yo‘li bilan dalillangan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

qiyosiy-tipologik metod mohiyatini yoritish, nazariy umumlashmalar chiqarish;

jahon va o‘zbek adabiyotshunosligi materiallari qiyoslash asosida yoritib berishning qiyosiy adabiyotshunoslik, jahon adabiyoti, adabiy aloqalar, adabiy ta’sir muammolariga doir monografik tadqiqotlar tayyorlash, o‘quv, metodik qo‘llanmalar ishlab chiqishdagi ilmiy ahamiyati dalillangan;

dissertatsiyaning nazariy bazasini to‘g‘ri shakllantirish maqsadida qiyosiy-tipologik metodga doir jahon va o‘zbek adabiyotshunosligida mavjud materiallar ilmiy tasnif asosida ishlab chiqilgan, shu asosda U.Folkner va O‘.Hoshimov ijodining adabiyotshunoslikda o‘rganilishi masalalari ilmiy asosda yoritilgan;

har ikki roman kompozitsiya, syujet mushtarakligi nuqtayi nazaridan qiyosiy tahlil etilib, nazariy umumlashma va xulosalar chiqarilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi yangi, aniq va konseptual jihatdan zarur muammo qo‘yilganligi, o‘zbek va jahon adabiyotshunoslik ilmining samarador nazariy xulosalari, yangilangan roman janriga xos kashfiyotlariga tayanilgan holda manbalarning analitik o‘rganilganligi, komparativistika, qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologiya metodlari yutuqlari istifoda etilib, o‘zbek adabiyotshunosligi uchun yangi badiiy materiallarga tatbiq qilinganligi asosida ilmiy-amaliy natija va xulosalar chiqarilganligi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati tahlil tamoyillari, o‘rganilgan materiallarning ilmiy tasnif asosida tadqiq etilishi, bu asosda ilgari surilgan ilmiy-nazariy xulosalar o‘zining zamonaviyligi, dolzarbligi, yangilangan roman janri, realistik hamda modernistik roman sintezi haqidagi to‘xtamlar, roman kompozitsiyasi, syujeti, obrazlar tizimi, badiiy vaqt va epik tasvir mutanosibligiga doir ilmiy natijalar adabiy jarayonda yozuvchi ijod laboratoriyasini boyitadi, mustaqillik davri o‘zbek nasri poetikasining kengayishi, rivojiga xizmat qilishi bilan izohlanadi.

Tadqiqotning natijalarining amaliy ahamiyati qiyosiy adabiyotshunoslik, adabiy ta’sir, adabiy aloqalar, tarjimachilik va jahon adabiyoti, roman janri, badiiy obraz poetikasi, kompozitsion shakllar, badiiy syujet, uslub, badiiy vaqt muammolariga doir monografik tadqiqotlar yaratishda, qiyosiy tipologiya muammolarini atroflicha tushunish va tushuntirishda qo‘l kelishi, oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetlari uchun darslik, o‘quv hamda uslubiy qo‘llanmalar ishlab chiqishga xizmat qilishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Amerika va o‘zbek adabiyotining o‘zaro adabiy aloqalari, roman janri tipologiyasi tadqiqi bo‘yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

taniqli adib O‘tkir Hoshimov ijodining o‘zbek nasri taraqqiyot tendensiyalariga munosabati, yozuvchi ijodining yetakchi xususiyatlari, asarlarida ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy-falsafiy muammolarning aks etish qonuniyatları, realistik tasvir tamoyillari, badiiy-estetik o‘ziga xosligi, yozuvchining avtobiografik xarakterdagi qissa va hikoyalarlarida muallif obrazi, romanlarining shakl va kompozisiyasidagi o‘ziga xosliklar, yozuvchi tasvir uslubidagi betakrorlik, bir voqeanning turli qahramonlar tomonidan hikoyalanishi, adibning badiiy mahorati namoyon bo‘lgan jihatlar, adib nasri poetikasiga xos qirralar tadqiqi, shuningdek, adibning ijodiy individualligini ta’milagan omillar, an’analar negizida yangicha hikoyalash uslubi va yangi kompozitsion shaklning paydo bo‘lganligi, realizm qolipidan chiqib yangi avlodga xos eksperimental realizmga asos solganligi yozuvchi asarlarining o‘zbek nasri taraqqiyotida tutgan o‘rniga doir ilmiy xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2017-2020- yillarda bajarilgan OT-F1-030 raqamli “O‘zbek adabiyoti tarixi” ko‘p jildlik monografiyani (7 jild) chop etish” mavzusidagi fundamental loyihaning nazariy qismida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2023-yil 9-fevraldagagi 01/4-274-sun ma’lumotnomasi). Natijada o‘zbek adabiyoti tarixinining XX asr oxiri adabiy jarayoni, adabiyotda yangi motiv va muammolarning paydo bo‘lishiga doir ilmiy qarashlarning boyishiga asos bo‘lgan;

U.Folknerning “Shovqin va g‘azab”, O‘.Hoshimovning “Tushda kech kechgan umrlar” romanlarida turli munosabat, idrok va ifoda yo‘llarining parallel ifodalanishi, romanlar syujeti bir nechta qahramonlar tilidan hikoya qilinishi, muallif obrazini qahramonlar obrazi qatlarida bekitib, ma’noni sirli ifodalab, badiiy konsepsiylarini xarakterlar, portretlar, nuqtayi nazarlar vositasida aytishi, an’analar negizida yangicha hikoyalash uslubi va yangi kompozitsion shaklning paydo bo‘lishi kabi ilmiy xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek

tili va adabiyoti universitetida 2017-2020- yillarda bajarilgan I-OT-2019-42 raqamli “O‘zbek va ingliz tillarining elektron (inson qiyofasi, fe’l-atvori tabiat va milliy timsollar tasviri) poetik lug‘atini yaratish” mavzusidagi amaliy loyihada foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2023-yil 27-fevraldaggi 04/1-425-son ma’lumotnomasi). Natijada yangi yaratilgan poetik lug‘at insonning tabiati, fe’l-atvori, badiiy qahramonning ichki dunyosini tasvirlashga doir ilmiy izohlar bilan boyishiga asos bo‘lgan;

komparativistika, adabiy ta’sir, adabiy aloqalarning zamonaviy muammolari, madaniy-tarixiy globallashuv jarayonlarida hozirgi o‘zbek adabiyoti, jumladan nasriy asarlarining poetik takomillashuviga xizmat etgan tipologik omillar, roman janri, uning Amerika va o‘zbek adabiy muhitidagi takomillashuvi, roman poetikasi, romanga xos kompozitsiya to‘g‘risidagi ma’lumotlardan O‘zbekiston milliy teleradiokompaniyasi “Bedorlik” radioeshittirishida foydalanilgan (O‘zbekiston milliy teleradiokompaniyasi “O‘zbekiston teleradiokanal” davlat muassasasining 2023-yil 30-yanvardagi 04-36/142-son ma’lumotnomasi). Natijada, dastur uchun tayyorlangan materiallarning mazmuni nazariy ma’lumotlar bilan boyitilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Mazkur tadqiqot natijalari bo‘yicha 2 ta xalqaro va 4 ta respublika ilmiy-amaliy anjumanlarida muhokamadan o‘tkazilgan.

Tadqiqot natijalarning e‘lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha 13 ta ilmiy ish, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiyasi komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 7 ta maqola, jumladan, 4 tasi respublika, 3 tasi xorijiy jurnallarda e‘lon qilingan.

Dissertatsianing tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya kirish, olti faslni o‘z ichiga oluvchi uch bob, xulosa va adabiyotlar ro‘yxatidan iborat. Ishning umumiy hajmi 137 sahifani tashkil etadi.

I BOB. U.FOLKNER VA ZAMONAVIY O'ZBEK NASRI: TIPOLOGIK YONDASHUV, ADABIY TA'SIR MASALASI

1.1. U.Folkner va O'.Hoshimov ijodining adabiyotshunoslikda o'r ganilishi

Tipologiya – o'zbek va jahon adabiyoti mushtarakligini aniqlab beruvchi ilmiy-nazariy yondashuv, eng muhim metodologik vositadir. XXI asrda milliy adabiyot namunalarini tipologik o'xshashliklar tizimida o'r ganish adabiyotshunoslikning etakchi tamoyiliga aylanyapti. Globallashgan kommunikatsiya, qolaversa, adabiyotning o'zi adabiyotshunoslik masalalariga shunday keng ko'lamli yondashuvni talab etyapti.

Tipologiya va adabiy ta'sir bir-birini taqozo etadigan, ikki yoki undan ortiq millatlar adabiyotini qiyosiy o'r ganishga qaratilgan adabiyotshunoslik usuli bo'lib hisoblanadi. Akademik Baxtiyor Nazarovning yozishicha: "Globallashuv jarayoni inson tafakkurining ilm, fan, texnika yuksalishi bilan bog'liq bo'lib, uning ta'sirida ishlab chiqarish, texnika, harbiy amaliyat, qo'yingki barcha sohalardagi taraqqiyot bo'lib, ularning insoniyat orzu qilgan ijobiy samaralari, shubhasiz, katta. Lekin unda insoniyatning tabiiy rivoji, taraqqiyoti uchun nihoyatda zid bo'lgan, salbiy oqibatlar keltirib chiqaruvchi, hatto, deyarli oxirat kunlarini tezlashtiruvchi oqibatlari kundankunga ayon bo'lib bormoqda"⁵. Badiiy adabiyotdagi global muammolar talqini kuni kecha yoki bugun boshlandi desak, albatta, xato qilgan bo'lamiz. Insoniyat texnik taraqqiyotga erisha boshlagan dastlabki asrlardayoq adabiyot uning zararli tomonlari haqida ham bong ura boshlagan edi. Akademik olim ta'kidlaganidek, adabiyot moddiy qulayliklarning barchasi ma'naviy yutqaziqlar evaziga bo'lishini badiiy asoslashga, insoniyatni bu xavfdan ogohlantirishga kirishgan edi. Bunday holatni biz XVIII – XIX asrlarda Yevropa sarhadlarida paydo bo'lgan sentimentalizm, romantizm, simvolizm adabiyoti namunalarida aniq kuzatamiz.

Umuminsoniy muammolarning global badiiy talqini bir necha Yevropa millatlari adabiyoti bilan cheklanib qolgani yo'q. U deyarli barcha G'arb va Sharq xalqlari adabiyotiga xuddi industorial inqilob singari, ketma-ket kirib keldi. Sharqda

⁵ Nazarov B. Chingiz Aytmatov. Badiiy bashoratlar /Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon kitobida. – Toshkent: Fan, 2018. – B.158-159.

yapon, xitoy, eron, arab, turk adabiyoti namunalarida yaqqol ko‘rindi. Rossiya musulmon o‘lkalari Qrim, Qozon, Ozarbayjonda, O‘rta Osiyoning Qozog‘iston, Turkmaniston, Tojikiston hududlarida shu mavzuga doir lirik, epik, dramatik asarlar paydo bo‘ldi. Turkistonda esa umumbashariy muammolarning milliy ijtimoiy turmush prizmasida badiiy yoritilishi jadid adabiyotida yaqqol namoyon bo‘ldi. Dastlabki bosqichda M.Behbudiy, A.Avloniy, A.Fitrat, A.Qodiriy, A.Cho‘lpon asarlarida jo‘shqin ijtimoiy pafosga yo‘g‘rilgan she’rlar, dostonlar, dramalar, roman, qissa va hikoyalar maydonga kelganini kuzatish mumkin. 30-yillar qatag‘onidan keyin bir muddat siyosiylashgan, mahdudlashgan o‘zbek adabiyoti XX asrning 60-yillariga kelib qayta uyg‘ondi. Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Uchqun Nazarov, O‘lmas Umarbekov, Omon Matchon, O‘tkir Hoshimov asarlari fikrimizning yorqin dalilidir.

“Globallashuv davriga kelib jahon adabiyoti yanada zich va aniq ko‘lam kasb etdi. Butun insoniyat kabi, badiiy adabiyot ham kutilmagan yangi sinovlarga duch keldi, turli-tuman evrilishlarga uchradi... turi xalqlarning ma’naviy, ma’rifiy kashfiyotlarini birlashtiruvchi, milliy madaniyatlar va qadriyatlar bilan jahon adabiyotini boyitishda namoyon bo‘lgan adabiyot milliy madaniyat mustaqilligini, o‘ziga xosligini va betakrorligini saqlagan holda, o‘z ichiga boshqa millat va xalqlar adabiyoti yutuqlarini singdirib olganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi”⁶.

O‘zbek adabiyotiga xos global jarayonlarni kuzatish uchun shu adabiyot ichidagi xususiy holatlarni qiyoslash bilangina cheklanish mumkin emas. Bu holatda ilmiy talqin biryoqlama bo‘lib qoladi. Qolaversa, milliy adabiyotni qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida o‘rganish, uning jahon adabiyoti doirasida tutgan o‘rni, badiiy-ma’naviy darajasi, milliy o‘ziga xosligini belgilashga asos bo‘ladi. Tipologik yondashuv ayni paytda keng ko‘lamli badiiy-falsafiy, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarishga yo‘l ochadi. Chunki “global” so‘zining “har taraflama, to‘liq; butkulumumiy, universal” ma’nosini talqinga qaratadigan bo‘lsak, globallashuv

⁶ Shu manba. – B. 349-350.

davrida qilinadigan ilmiy-badiiy va badiiy-tipologik talqinlar”⁷ muhim tipologik mohiyat kasb etadi.

B.Nazarovning fikricha: “Tipologiya – vaqt va manzil, davr va zamondan qat’i nazar, turlicha yaqin va uzoqlikdagi turli adiblar ijodi va milliy adabiyotlararo... har bir alohida san’atkor ijodida dunyo va insonni ko‘rish hamda ularni badiiy aks ettirish masalalarida namoyon bo‘luvchi yaqinlik, o‘xshashlik, muqobililik, hamonandlik, ayniyatdoshlikdir”⁸. Filologiya fanlari doktori Suvon Meliga ko‘ra: “Adabiyot va san’at namunalarini yanada aniq va chuqur o‘rganish talabi natijasida komparativizm, qiyosiy-tarixiy metod kabi adabiy tekshirish usullari vujudga kelgan. Tipologiya ushbu metod va usullarning nisbatan xususiyroq bir yo‘lidir... Binar tipologiya tipologik qiyosga asoslangan tadqiqotlarning eng keng tarqalgan turi hisoblanadi. Zero faqat ikkilangan, ikkiga bo‘lingan narsanigina solishtirish mumkin, bitta narsa esa qiyosga enmaydi... Ya’ni qiyos bo‘lishi uchun kamida ikki hodisa bo‘lishi zarur. Binar tipologiyaning har yerda hozir-u nozirligi shundan. Birning yoniga ikkinchi hodisa paydo bo‘lishi bilan, shu zahotiyoy qiyos vujudga keladi. Hatto ularni qiyoslash ham shart emas, yonma-yon turishining o‘ziyoq potensial qiyosni tug‘diradi. Potensial qiyos esa butun olamning yalpi xossasi deyishga loyiq”⁹. “Adabiyot istilohlari lug‘ati”da tipologiya haqida: “*Tipologik aloqlar* – adabiy hodisalar (asarlar, yozuvchilar uslubi, adabiy oqimlar, yo‘nalishlar, butun boshli adabiy davrlar) o‘rtasidagi muayyan qondoshlik yoki o‘xshash shart-sharoitlar bilan belgilanuvchi, hatto yozuvchilarning o‘zi tomonidan ham anglanmagan g‘oyaviy voqelik, obyektiv munosbatlar, “moslik” (Jirmunskiy). Tipologik aloqalarning genetik (mas., realizmning romantizm orqali maydonga kelishi) va kontaktli (Pushkin – Bayron) tiplarini ajratish lozim”, deyiladi¹⁰.

Yuqoridagi ilmiy ta’rif va tavsiflardan kelib chiqib aytish mumkinki, bizning tadqiqtomiz ko‘proq tipologik aloqalarning kontaktli tipiga to‘g‘ri keladi, tarjima

⁷ Meli S. Globallashuv va global ilmiy-badiiy talqinlar /Globallashuv: badiiy talqin, zamon va qahramon kitobida. – Toshkent: Fan, 2018. – B. 171.

⁸ Nazarov B. O‘zbek adabiyoti qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida: ta’sir va tipologiya. – Toshkent: Muhamarrir, 2019. – B. 6.

⁹ Meliyev S. (Suvon Meli). Global ilmiy-badiiy talqin poetikasi. Filol. fan. dok. (DSc.) diss. – Toshkent, 2019. – B. 106.

¹⁰ Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – С. 114.

va adabiy aloqalar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birgalikda tadqiqotimiz obyektlari bo‘lgan amerikalik yozuvchi U.Folkner va o‘zbek yozuvchisi O‘.Hoshimovlar yashagan davr, muhit, ijtimoiy shart-sharoit, odamlar, ularning g‘oyaviy qarashlarida ham ma’lum o‘xshashliklar bor. Demak, bu ikki yozuvchi asarlari o‘rtasidagi tipologik jihatlarni o‘rganish, qiyosiy tadqiq etish uchun badiiy, ilmiy, falsafiy va ijtimoiy asoslar yetarli darajada. Darhaqiqat, U.Folkner va O‘.Hoshimov ijodiga doir tadqiqotlarning aksariyati qiyosiy planda ishlangan bo‘lib, ularda yozuvchilar ijodining boshqa millat yozuvchilari asarlari bilan tipologik tomonlari o‘rganilgan.

Adabiyotshunoslikda U.Folkner va O‘.Hoshimov ijodini tadqiqotchilar tomonidan tipologik o‘rganilishini quyidagicha tasnif etish mumkin:

1. Badiiy nasrning yangi bosqichi, adabiy oqimlar nuqtayi nazaridan qiyoslab o‘rganish.
2. Umumpoetika masalalari va struktur xususiyatlari muqoyasasi.
3. Kompozitsiya va syujet tipologiyasi.
4. Badiiy obrazlar mumshtarakligi.
5. Psixologik tasvirda roviyning o‘xshashligiga ko‘ra.
7. Neomifologik badiiy talqin xususiyatlari qiyosi va h.k.

Hoshimovshunoslik masalasida bu fikrni qat’iy tarzda aytish mumkin bo‘lmasa-da, folknershunoslikning o‘ta keng qamrovli ekanligini va adabiyotshunoslik, qiyosiy adabiyotshunoslikning o‘nlab muammolarini qamrab olishini alohida ta’kidlash kerak. Shu nuqtayi nazardan biz yuqorida qayd etgan tasnif jahon folknershunsligining muayyan jihatlarinigina aks ettirishini aytishimiz lozim. Ammo qo‘limizda mavjud ishlarning o‘ziyoq U.Folkner nasri adabiyotshunoslik ilmining turli aspektlarida, ayni paytda qiyosiy planda ham izchil o‘rganilganini ko‘rsatadi.

Rus olimi V.M.Tolmachev o‘z tadqiqotlarida U.Folkner romanlarini bir butun Amerika adabiyoti kontekstida tahlil etib, bu mamlakat nasri an’analari bilan solishtiradi. Uning M.Tven, T.Drayzer, E.Heminguey, Sh.Anderson romanlari an’analarini yangilaganligini asoslab beradi. Amerika romantizm nasri ichida yangi

romantizm bosqichiga asos solganini ta'kidlaydi¹¹. A.M.Zverov kitobida XX asrning 20-30-yilari Amerika romanchiligi U.Folkner romanlari markazida tahlil qilinsa, E.M.Stasenko yozuvchi nasrining o‘ziga xos tomoni – Folkner romanlaridagi badiiy vaqt masalasiga asosiy e’tiborini qaratadi¹². Shuningdek, qator Amerika va Yevropalik tadqiqotchilar U.Folkner ijodining ilmiy-nazariy, badiiy-estetik xususiyatlari haqida tadqiqotlar olib borganlar¹³. Bunday tadqiqotlarda ham xuddi rus folknershunosligida bo‘lgani kabi U.Folkner nasrining an’ana bilan bog‘liq va o‘ziga xos jihatlari: badiiy uslub, monologiklik, liro-epizm, dialog, “ong oqimi”, janr yangilanishi, kompozitsion xususiyatlari, syujet subyektivligi, psixologizm, psixoanalitik tahlil, mifologiya, mistika, vaqt, makon, reallik, romantika, sentimentallik, dekadans, moderniylik va reallik masalalari ustida fikr yuritiladi.

U.Folkner nasrining bunday jihatlarini chuqur his qilib, yangi nuqtayi nazarga ko‘ra o‘rgangan olima M.Agiyeva quyidagi fikrni ilgari suradi: “Ong oqimi” yo‘nalishida ijod qilayotgan modernistik oqimlar shakllanayotgan paytda U.Folkner, xuddi sehrgar kabi, o‘z ijodiy quvvatini bir nuqtaga yo‘naltirdi, “la’natlangan zamin”ning abadiy tarixi va fojiasi haqida yozishni ma’qul ko‘rdi...

¹¹ Qarang: Толмачев В.М. “Великий американский роман” и творчество У.Фолкнера // Зарубежная литература XX века. – М., 1990; Толмачев В.М. От романтизма к романтизму: Американский роман 1920-х годов и проблема романтической культуры. – М., 1997.

¹² Зверев А.М. Американский роман 20-х - 30-х. – М., 1982; Стеценко Е.А. Художественное время в романах У.Фолкнера // НДВШ (Филологические науки). №4. – М., 1977.

¹³ Qarang: Leitch V.B. American Literary Criticism from the 30s to the 80s. – N.Y., 1988. – P. 68; Brooks C. William Faulkner: The Yoknapatawpha. – Baton Rouge (La.), 1963; Brooks C. The Hidden God: Studies in Hemingway, Faulkner, Yeats, Eliot and Warren. – New Haven (Conn.), 1963; Brooks C. William Faulkner: Toward Yoknapatawpha and Beyond. – Baton Rouge (La.), 1978; Miiller G. Erzalilzeit und erzählte Zeit // Morphologische Poetik. – Tübingen, 1968; Volpe E.L. Chronology and Scene in Benjy’s and Quentin’s Sections of “The Sound and the Fury” // Twentieth Century Interpretations of “The Sound and the Fury”: A Collection of Critical Essays / Ed. by M.H.Cowan. – Englewood Cliffs (N.J.), 1968; Cecil L.M. A Rhetoric for Benjy // W. Faulkner’s “The Sound and the Fury”: A Critical Casebook / Ed. by A. Bleikasten. – N.Y., 1982; Hunter E.R. William Faulkner: Narrative Practice and Prose Style. – Washington, D.C., 1973; Reed J.W. Faulkner’s Narrative. – New Haven (Conn.), 1973. Faulkner on the Agrarian South: Waste Land or Promised Land., 1991; Gutting G. Yoknapatawpha: The Function of Geographical and Historical Facts in William Faulkner’s Fictional Picture of the Deep South//Trierer Studien zur Literatur. – Frankfurt am Main, 1992.; Pouillon J. Time and Destiny in Faulkner // Faulkner: A Collection of Critical Essays / Ed. by R. P. Warren. – Englewood Cliffs (N.J.), 1966; Bleikasten A. The Most Splendid Failure: Faulkner’s “The Sound and the Fury”. – Bloomington (Ind.), 1976; Aswell D. The Recollection of the Blood: Jason’s Rôle in “The Sound and the Fury” // W. Faulkner’s “The Sound and the Fury”: A Critical Casebook / Ed. by A. Bleikasten. – N.Y., 1982; Adams R.P. Faulkner: Myth and Motion. – Princeton (N.J.), 1968; Blöcker G. William Faulkner // Faulkner: A Collection of Critical Essays / Ed. R.P.Warren. – Englewood Cliffs (N.J.), 1966 va h.k.

Folkner badiiy tasavvurida o‘tmish va kelajak alohida-alohida emas, bir-birini to‘ldiruvchi, maydonga keltiruvchi yagona butunlik sifatida namoyon bo‘ladi”¹⁴.

U.Folkner (William [Harrison] Faulkner, 1897—1962) o‘z ijodining dastlabki bosqichida E.Heminguey realizmi va T.Vulf romantizmiga ergashish bilan boshlangan. Ma’lum darajada rus yozuvchisi F.Dostoyevskiy, irland yozuvchisi, jahon modernizmining otasi J.Joys nasri uslubidan ta’sirlangan. O‘z davrining yangilangan uslubi bilan janubiy Amerika folklori, Injil uslubini sintezlagan. Shu tariqa yozuvchining ikki ming to‘rt yuz mildan iborat manzilda istiqomat qiluvchi o‘n besh ming olti yuz o‘n bir badiiy fuqarosi yashaydigan Yoknapatofiya maydonga kelgan. “Sartoris”, “Shovqin va g‘azab”, “O‘layotgan chog‘imda”, “Emili uchun atirgullar”, “Avgust yog‘dusi” kabi eng etuk asarlari dunyo yuzini ko‘rgan. Albatta, bu asarlar ichida U.Folkner ijodining gultoji bo‘lgan “Shovqin va g‘azab” romani alohida o‘rin tutadi. Yozuvchining qator novella va qissalari, o‘n sakkizta romani, jumladan, “Shovqin va g‘azab” romani ham o‘nlab ilmiy tadqiqotlarga manba bo‘lgan.

Tadqiqotchi N.Morozning “U.Folknerning 1920-1930 yillarda yozilgan romanlarida makon-zamon munosabati va qahramonlar ichki dunyosi” nomli nomzodlik dissertatsiyasida “Shovqin va g‘azab” romani xronotopini belgilash uchun romandagi har bir qahramonning hikoyalash yo‘li – monologlaridan kelib chiqilgan. Ishning birinchi bobi to‘laligicha shu roman tahliliga bag‘ishlangan. Bobda “raqobatchi olam” (враждебная вселенная) degan masala qo‘yilib, “Benji monologi”, “Keddi vaqtii”, “Benji olami”, “Keddi: yo‘qotish”, “Kventin monologi”, “Vaqt bilan o‘yin”, “Soyali makon”, “Jeyson monologi”, “Asl mohiyat” singari qism va paragraflarda “Shovqin va g‘azab” romanidagi makon-vaqt muammozi tahlil etilgan. Ikkinchi bobda “O‘layotgan chog‘imda” romani, uchinchi bobda “Avgust yog‘dusi” romani o‘rganilgan¹⁵. Olimaning yozishicha, “Dissertatsiya qahramon obrazi va xronotop munosabatini yangicha anglashga qaratilgan”¹⁶.

¹⁴ Агиева М.Т. Тематика и идеи творчества У.Фолькнера //Балтийский гуманитарный журнал. – №2 (15), 2016. – С. 3-12.

¹⁵ Мороз Н.А. Пространственно-временные отношения и внутренний мир героя в романах У.Фолькнера 1920-1930-х годов. Автореф. дисс. к.ф.н. – М., 2006.

¹⁶ Shu manba. – С. 7.

I.A.Delazarining “U.Folkner badiiy dunyosi strukturasida aksiologik modellar” deb nomlangan nomzodlik ishida aksiologianing ma’naviy, falsafiy va estetik kategoriyalari tadqiqotchi diqqat markazini tashkil etgan. Bunday tushunchalar, asosan, ezgulik va yovuzlik tushunchalari muqoyasasi jarayonida yozuvchi nasriga tatbiq etilgan. “Badiiy asar o‘quvchisi,- deb yozadi tadqiqotchi, muayyan anglash darajasida, o‘z tushunganlarini (ezgulik, yovuzlik, yaxshi, yomon kabi) estetik kategoriyalar asosida baholaydi”¹⁷. Shu asosda U.Folkner romanlaridagi aksiologik tushunchalarning ifoda etilishi, ularning qahramonlar hatti-harakati, xarakteri, ichki monologi, o‘zaro muloqotlarida aks ettirilish tamoyillari haqida fikr yuritadi.

M.Nevalning “Uilyam Folknerning “Shovqin va g‘azab” romani XX asr adabiy izlanishlari kontekstida” deb nomlangan nomzodlik dissertatsiyasida yozuvchining mazkur asari bevosita tipologik aspektda o‘rganilgan. Tadqiqot uchun muqoyasa obyekti bo‘lib, falastinlik yozuvchi Hasan Kanafanining “Sizga nima qoldi” romani xizmat qilgan¹⁸. Ishning asosiy tahlil tamoyilini esa qiyosiy adabiyotshunoslik muammolari tashkil etadi. Bu o‘rinda olim muayyan milliy adabiyot vakili ijodini tarixiy-tipologik o‘rganish zaruratini juda to‘g‘ri ta’kidlaydi: “Zamonaviy adabiyotshunoslikning istiqbolli sohalaridan biri qiyosiy tarixiy adabiyotshunoslik hisoblanadi. Milliy yoki jahon adabiyoti, yoki shu adabiyotga mansub biron yozuvchi ijodini alohida o‘rganish, agar u adabiy aloqalar va adabiy ta’sirni e’tiborga olmay o‘rganilar ekan, bugun uchun yetarli emas”¹⁹. Tadqiqotchi dastlab “Shovqin va g‘azab” romanini obrazlar tizimiga ko‘ra tahlil qiladi. Ushbu tadqiqotchi ham xuddi N.Moroz singari boblar tuzilishini “Shovqin va g‘azab” romanidagi obrazlarning asar kompozitsiya tizimida joylashuvi va hikoyalash tizimidan kelib chiqib belgilaydi. Romanning obrazlar tizimidan kelib chiqib, o‘z tadqiqoti kompozitsiyasini shakllantiradi. Bunday yondashuv bizning fikrimizcha o‘zini to‘la oqlagan. Bir qarashda tizimsizlik va uslublar, obrazlar xaosiga

¹⁷ Делазари И.А. Аксиологические модели в структуре художественного мира У.Фолкнера: Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук: 10.01.03. – СПб., 2003. – 24 с.

¹⁸ Наваль М. Роман Уильяма Фолкнера “Шум и ярость” в контексте литературных исследований XX в. Автореф. дисс... кандидат филологических наук. – Воронеж, 2003.

¹⁹ Shu manba. – C. 4.

qurilgandek tuyuladigan “Shovqin va g‘azab” romanining aslida mustahkam ichki tizimga ega ekanini isbotlashga xizmat qilgan. Muallif romandagi barcha asosiy obrazlarni alohida-alohida o‘rganadi: bob fasllarini “Benji”, “Kventin”, “Jeysen”, “Dilsı” tarzida sarlavhalaydi. Hatto, ko‘plab tadqiqotchilar tomonida mustaqil harakat qilmaydigan, roviy sifatida namoyon bo‘lmaydigan, aslida “yo‘q obraz” sanaladigan Keddi obraziga alohida paragraf ajratadi. Bizningcha, M.Naval bu obrazga nisbatan boshqacharoq yo‘lda yondashgani ma’qul edi. Uni hikoyalash obyekti, turli obrazlar tomonidan turlicha tasvirlangan yagona tizim sifatida anglashi, anglatishi durust edi. Chunki Benji tasviridagi Keddi bilan Kventin tasviridagi Keddi, Joysen tasviridagi Keddi bilan Dilsı tasviridagi Keddi bir-biridan tamomila farq qiladi. Ishning ikkinchi bo‘limi to‘laligicha qiyosiy adabiyotshunoslik va tipoogiya masalasiga bag‘ishlangan. Bobga “U.Folkner “Shovqin va g‘azab” romanining Hasan Kanafani “Sizga nima qoldi” romaniga ta’siri” shaklida jo‘ngina muammo qo‘yilgan. Ammo bobning ichki muammolarini qo‘yishda tadqiqotchi nisbatan samarador yo‘lni tanlagan. Boshida Hasan Kanafani hayoti va ijodi haqida etarli ma’lumot bergen. Keyin “Sizga nima qoldi” romani syujeti, obrazlari, umumiyl g‘oyasi va mazmuni bilan tanishtirgan. Shundan so‘nggina U.Folkner romani bilan H.Kanafani romani tipologiyasi va adabiy ta’sir masalasiga diqqat qaratgan. Olimning fikricha: “U.Folkner “Shovqin va g‘azab” romanida insonga xos mavjudlikning ilk unsurlari haqida hikoya qilgan. Ajablanarli joyi yo‘qli, aynan shuning uchun ontologik xarakterdagи muammolarning modernistik rakursda taqdim etilishi turli mamlakatlar yozuvchilarida amerika romannavisi tomonidan boshlangan tajribani davom ettirish ishtiyoqini tug‘dirgan”²⁰. Darhaqiqat, F.Konnor, E.Glazgou, U.Stayron singari inglizzabon yozuvchilar U.Folknerga to‘g‘ridan to‘g‘ri ergashdilar. Birinchidan, ularning romanlaridagi asosiy voqealar xuddi U.Folkerniki sigari o‘zlari tug‘ilib o‘sgan chekka bir qishloqda ro‘y beradi. Ikkinchidan, voqealar ro‘y beradigan zamon va makon aniq chegarasiga ega. Uchinchidan, asarlarda yaqin qarindoshlar o‘rtasidagi

²⁰ Наваль М. Роман Уильяма Фолкнера “Шум и ярость” в контексте литературных исследований XX в. Автореф. дисс... кандидат филологических наук. – Воронеж, 2003. – С. 19.

munosabatlar, shu munosabatlar ortidan kelib chiqadigan ruhiy-psixologik muammolar badiiy tasvirini topgan. M.Naval U.Stayronning “Rutubatda jim yot” va “Bu uyga ham olov qo‘ydi” romanlarida U.Folknerga xos “ong oqimi” badiiy uslubi izchil tarzda istifoda etilganini yozadi²¹. U.Folkner romanidagi “ishtirokchi” shakllarning H.Kanafani romani dunyosiga munosabatini xuddi shu nuqtayi nazarga ko‘ra tadqiq etadi. “Shovqin va g‘azab” va “Sizga nima qoldi” romanlari o‘rtasidagi obrazlar mushtarakligi, romandagi “sahro” obrazi hamda unda vaqt konsepsiyasining U.Folkner romanidagi badiiy vaqt bilan munosabatini o‘rganadi. U.Folkner romani obrazlarining amerikacha hayot tarzi o‘ziga xos edi, albatta. Ammo ularning tasvirlanishi, ichki olami shu darajada umuminsoniy ediki, bu hatto turmush tarzi, dunyoqarashi, e’tiqodi o‘zgacha bo‘lgan arab ijodkorlarini ham ta’sirlantira oldi. Biz tadqiq etishga kirishgan “Shovqin va g‘azab” romani Arabistonda 1963 yilda J.I.Jabbor tomonidan arab tiliga o‘girilgan. Hasan Kanafani esa tarjimoning yaqin do‘sti edi. Shuning uchun “Shovqin va g‘azab”ning arab tilidagi birinchi o‘quvchilaridan bo‘ldi. Natijada 1966 yilda arab yozuvchisining “Sizga nima qoldi” romani dunyoga keldi. Yozuvchi o‘z so‘zlari bilan bu romanning U.Folknerga xos “estetik uslublar, badiiy muvaffaqiyatlar” ta’sirida yozilganini e’tirof etgan²².

A.Volodinaning “U.Folkner ijodi va plantatorlik romani an’analari” nomli nomzodlik ishi ham yozuvchi ijodiga xos muhim masalalardan biriga bag‘ishlangan²³. Tadqiqot olidiga plantator romanlariga xos aniq va izchil muammolar qo‘yilgan. U.Folkner plantator romanlariga qay yo‘sinda etib kelgani ikki omildan kelib chiqib belgilangan. 1. Yozuvchining yashagan muhiti, bobosi, otasi, tug‘ishganlari hayoti; 2. J.Taker, P.Kennedi, U.Polding, U.Simms, K.Xens, J.Kuk, U.Karuzers, U.K.Folkner (yozuvchining katta bobosi) kabi yozuvchilar asarlarini o‘qish va ularga ergashish²⁴. Tadqiqotchi shu o‘rinda yana bir muhim omilni unutgan. Aslida lirika va intim poeziyaga moyil bo‘lgan yosh Folknerni o‘z

²¹ Shu manba. – C. 21.

²² Shu manba. – C. 23.

²³ Qarang: Володина А.В. Творчество У.Фолькнера и традиции плантаторского романа. Автореф. дисс. к.ф.н. – М., 2016. – Б. 28.

²⁴ Shu manba. – C. 9.

uyi va ajdodlari haqida yozishga undagan, ilhomlantirgan Shervud Andersonning ta'siri, bo'lajak yozuvchiga bergan maslahatlari muhim ahamiyatga ega. "Shovqin va g'azab" romanida janubga xos o'tmishning spetsifik vasvasasi joriy tarxiy taraqqiyot bosqichi bilan munosabatda, personajlar ichki iztiroblari bilan individuallashtiriladi. O'tmish bir qarashda muvaffaqiyatli bo'lgan deyilishi mumkin. Faqat qahramonlarning bolaligidayoq yuz bergan oilaviy kelishmovchilik ortidan Kompsonlar oilasida maydonga kelgan buyuklik inqirozi ilova qilinadi", deb yozadi mazkur romanga oid plantatorlik masalasi haqida tadqiqotchi. Shuning uchun Folknercha "oltin asr" "keksa, ezugulikka to'la Janub"da emas, o'tmishning olis puchmoqlaridagina mavjud"²⁵. U.Folkner biograflarining yozishicha, uning "Sartoris", "Shovqin va g'azab" asarida tasvirlangan "Janub inqirozi" mavzusi kitoblarda yozilgan tarixiy faktlar ikki qariqiz xolasi, otasi va onasidan eshitgan bobolar tarixi bilan qiyoslanadi.

Yozuvchining onasi Mod Folkner ijodkor ayol bo'lgan. U onasidan juda ko'p o'tmishga oid hikoyalarni tinglagan. Qayerda bo'lmasin, onasiga o'z ahvoli ruhiyatini bayon qiluvchi xatlar yozib turgan. Onasini yaqin sirdoshi deb bilgan. Bu sirdoshlik deyarli bir umr davom etgan (U.Folkner onasidan keyin atigi ikki yil yashagan. Mod Folkner (1871-1960) 89 yoshida vafot etgan). Shuningdek, bu ayol oiladagi inqiroz va kelishmovchiliklarni o'z mehri, sabr-qanoati bilan yumshatib turgan. Chunki yozuvchining otasi Marri Folkner (1870-1932)ga turmushining dastlabki yillarida omad kulib boqqan. Mahalliy temiryo'l kompaniyasini boshqargan, ulkan ferma egasi bo'lgan. Keyinroq barcha ishlari orqaga ketib, kasodga uchragan. Mana shu biografik voqealarning barchasi muayyan darajada U.Folkner romanlaridagi tushkun kayfiyat, inqiroz ohanglarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. "Shovqin va g'azab" muallifining o'zi ham noyob tabiat egasi edi. U o'zining plantatorlik romanlarida tasvirlagan amerika zaminiga o'xshardi. Tashqiridan vazmin, hamma narsaga loqayd ko'ringani bilan ichida qanday hadik, po'rtana, g'alayon yuz berayotganini yuziga qarab anglab bo'lmasdi. Yoshligidan turli kasblar boshini tutgan, yetti yil mashhur Gollivud uchun ssenariy yozib

²⁵ Shu manba. – C. 20.

mardikorlik qilgan U.Folkner o‘zini hech qachon kiborlardan sanamagan. Jurnalistlar bergen savollarga “Men adabiyotchi emasman, fermerman” deb javob bergen. Amerika prezidenti Jon Kennedy nomidan Nobel olgan yozuvchilar uchun berilgan oliy maqomdagi tushlikka taklifnomasi olib kelishganda: “Aytib qo‘yinglar, notanish odamlar bilan tushlik qilish uchun bunday uzoq safarga chiqishga ancha qarilik qilaman” degan so‘zlarni aytgan²⁶. Yozuvchiga xos bunday xarakter xususiyatlari uning Yoknopatofiya turkumidagi “Shovqin va g‘azab” romanida plantatorlar avlodi inqirozi, “O‘lim o‘rdasi”da onaning o‘limi, fermer oilasi qismati, “Ibodatxona”da qonunbzarning tasodifiy ayblov bilan jazolanishi, “Avgust yog‘dusi”da tashlab ketilgan yosh ona taqdiri, “Avessalom, Avessalom”da yangi plantatorlar silsilasini qurish uchun kurash tarixi kabi falsafiy, psixologik muammolar talqinida yaqqol ko‘rinadi.

O‘zbek adabiyotshunosligida ham U.Folkner ijodi bo‘yicha olib borilgan muayyan tadqiqotlar mavjud. Ularni mustaqil folknershunoslik darajasiga ko‘tarilgan, rus va jahon folknershunosligi ta’siridan xoli tadqiqotlar deb bo‘lmaydi, albatta. Avvalo, jahon modernizm adabiyoti haqida fikr yuritgan ko‘pchilik mutaxassislar boshqa vakillar qatorida U.Folkner nomini ham tilga olib o‘tadilar. Uning ijodi haqida umumiyligi ta’rif va tavsif bilan cheklanadilar. Masalan, O.Sharafddinov, P.Qodirov, U.Normatov, A.Rasulov, B.Sarimsoqov, Q.Yo‘ldoshev, S.Meli, D.Quronov, U.Jo‘raqulov, U.Hamdamov, B.Karimov tadqiqotlarini shu siraga kiritishimiz mumkin. Marhum adabiyotshunos olim M.Olimov esa yozuvchi va qahramon pafosining ichki “men” doirasidagi psixologik bog‘liqligi haqida gapirar ekan, “Shovqin va g‘azab” romanidagi Benji, Jeysan, Kventin va Keddi obrazlari tahlili misolida fikrini asoslashga harakat qiladi²⁷.

Milliy adabiyotshunosligimizning keyingi davrlarida U.Folkner ijodi haqida yozilgan uchta mustaqil tadqiqot va maqolalarga duch keldik. Bulardan birinchi ikkitasi marhum, filologiya fanlari doktori, professor Muhammadjon Xolbekov qalamiga mansub. Aytish joizki, bu maqolalar o‘zbek folknershunosligining

²⁶ https://studbooks.net/771521/literatura/podrobnyy_analiz_tvorchestva_folknera

²⁷ Qarang: Olimov M. Hozirgi o‘zbek adabiyotida pafos muammosi. – Toshkent, 1994.

dastlabki namunasi bo‘lib hisoblanadi. Birinchi maqola “Folkner olami” deb nomланади. Bunda M.Xolbekov Michigan universiteti professori Jozef Blotnerning 1984 yilda yozilgan “Uilyam Folkner biografiyasi” nomli monografiyasiga tayanadi²⁸. Yozuvchi hayotining o‘ta kamtarona, sodda o‘tgani, birinchi romani “Askar mukofoti” (1926)ning yozilish tarixi, “Shovqin va g‘azab” (1929), “Avgust yog‘dusi” (1932), “O‘layotgan chog‘imda” (1930), “Avessalom, Avessalom!” (1936), “Qishloq” (1940), “Muso, yerga tush” (1942), “Rohibaga chilingan motam kuyi” (1951), “Shahar” (1957), “Qo‘rg‘on” (1959) asarlari haqida ma’lumot beradi. Olimning bayon etishicha: “Dastlab, Fransiya adibni Faxriy legion ordeni bilan taqdirladi. Vatani Amerikada ham unga munosabat ijobiy tomonga o‘zgardi. AQSH san’ati va adabiyoti instituti, Adabiyot akademiyasi ham uni faxriy a’zolikka sayladi. Keyin badiiy adabiyotda eng yaxshi roman deb topilgan “Shovqin va g‘azab” asari Milliy mukofotga sazovor bo‘ldi. 1947-yil Folkner uchun katta quvonch keltirdi: Shvetsianing nufuzli gazetalaridan birida muxbir bo‘lib ishlaydigan yaqin do‘sti Folknerga uni laureatlik diplomi va mo‘maygina pul kutayotgani haqidagi xushxabarni yetkazdi. Nobel qo‘mitasi e’lon qilgan rasmiy axborotda: “Hozirgi davr amerika romani rivojiga ulkan hissa qo‘shgani uchun”, degan yozuvlar bor edi. 1950-yil dekabr oyida Shvetsiya qiroli Gustav Adolf Folknerning ko‘ksiga Nobel medalini taqib qo‘ydi. Keyin rasmiy qabul marosimi bo‘lib o‘tdi va nutq so‘zlanishi”, U.Folkner hayotining eng yorqin damlaridir²⁹. 1960-yili onasi va Alber Kamyuning, 1961-yili ijodkor zamondoshi va do‘sti Ernst Hemingueyning vafotlari yozuvchi biografiyasidagi eng fojiali nuqtalar hisoblanadi: “Bu ikki fojiali o‘lim (Kamyu va Heminguey o‘limi – S.Sh.) orasida Folkner onasidan ayrildi. Onasining dafn marosimida u dabdurustdan ukasiga qarab: “Menga ham oz qoldi”, deydi” deb yozadi bu haqda M.Xolbekov³⁰.

M.Xolbekovning ikkinchi tadqiqoti jiddiyligi va keng qamrovlligi bilan diqqatni tortadi. Bu tadqiqot “Uilyam Folkner romanlari poetikasi” muammosiga

²⁸ Xolbekov M. Folkner olami //O‘zAS, 2011. – №43.

²⁹ Shu yerda.

³⁰ Shu yerda.

qaratilgan³¹. M.Xolbekov ba’zi o‘zbek mutaxassilari, rus tadqiqotchilarining fikrlaridan farqli ravishda U.Folknerni mutlaq modernizm adabiyotiga mansub deb hisoblaydi: “Modernizm ruhidagi adabiyot (J.Joys, V.Vulf) ta’sirida rivojlangan murakkab adabiy-uslubiy shakl Folkner ijodini boshqalardan ajratib turadi, ba’zan bir-birini bosib ketayotgan fikrlar oqimi, tasodifiy taassurotlar va chetdan turib, go‘yoki betaraf, ehtirossiz olib borilgan kuzatuvlarning qalashtirib yuborilganligi tufayli asl ma’noni, asosiy mazmunni anglash mushkul”³², deb yozadi bu haqda qat’iylik bilan. Ammo olimning “Folknerning polifonik (*ko‘p ovozli*) prozasida syujet chiziqlari xuddi o‘rmondagи so‘qmoqlardek, goh ko‘rinmay qoladi, goh yana paydo bo‘ladi. Biroq eng muhim xususiyati – obrazning ichki monolog va “ong oqimi” orqali ochilishidadir”, degan to‘xtamiga qo‘shilib bo‘lmaydi. Nimaga deganimizda ko‘povozli nutq, polifoniya F.Dostoyevskiy ijodiga tegishli hodisa. Ustiga ustak polifonik nutq ichki monologi va “ong oqimi” bilan chiqishmaydigan, muhim va aniq ideologiyani tashiydigan hodisa. Ong oqimida esa qahramonni ma’lum ideologiya emas, ongsizlik, o‘zbekcha aytganda junun holati boshqaradi.

M.Xolbekov “Shovqin va g‘azab” romani haqida shunday fikr bildiradi: “Muallifining nasl-nasabi – janublik, shuning uchun ham (Tomas Vulfdan farqli o‘larоq – M.X.) AQSH janubining aristokrat madaniyatini madh etuvchi Fuqarolik urushi shamollari olib ketgan naql va xotiralar uning qalbidan muqim joy olgandi. Biroq nom-nishonsiz yo‘qolib ketgan ushbu sivilizatsiyani Folkner afsonaga aylantirmadi. Sababi, u janubliklarni muqarrar mag‘lubiyatga yetaklagan va natijada parokanda bo‘lishga olib kelgan ijtimoiy illatlar hamda insoniy nuqsonlar, bir so‘z bilan aytganda, tarixiy “gunoh”larni yaxshi bilar edi. Shu tariqa, “nasli janublik” Folknerning tasavvuri butun boshli bir olamni, ya’ni Missisipi shtatida Yoknapatofa deb nomlangan okrugni inkishof etdi. Bu “yurt”da, ya’ni 2400 kvadrat mil maydonda, aniq hisoblab chiqilgan 15611 odam romandan romanga o‘tib yashaydi”³³. M.Xolbekovning ushbu fikr va ma’lumotlari ko‘plab folknershunoslar

³¹ Xolbekov M. Uilyam Folkner romanlari poetikasi. // XX asr jahon adabiyoti manzaralari. – Toshkent, 2020. – B. 270-280.

³² Shu manba. – B. 291.

³³ Shu manba. – B. 295.

tomonidan takrorlanganiga qaramasdan o‘zbek o‘quvchisi uchun yangilik hisoblanadi. Chindan ham U.Folkner o‘zigacha ijod etgan plantatorlik mualliflaridan farq qilib, Janub o‘tmishini ideallashtirmadi. Balki uni borligicha ichidan turib yoritishga urindi. Bu borada “Shovqin va g‘azab” romani misolida katta muvaffaqiyatga erishdi deyish mumkin.

Olim U.Folkner ijodiga xos nozik jihatlarni, badiiy ta’sir masalalarini to‘g‘ri anglaydi: “Folkner g‘ayritabiyy narsalarga mayli baland odam bo‘lgan, shu bilan birga, taqlid va o‘z-o‘ziga taqlid qilishga ishtiyoqmand ham edi. Uning qalamiga mansub ba’zi asarlar alohida guruhni tashkil qiladi. Masalan, “Ibodatgoh” (*Sanctuary*, 1931) romani yoki “Emili uchun atirgullar” (*A Rose for Emily*, 1930) novellasi shular sirasidandir. Novella qahramoni Charlz Dikkensning “Katta orzular” (*Great Expectations*, 1861) romanidagi miss Lyuishem obraziga monand, Gyustav Flober qalamiga mansub “Soddadil” (*Un Coeur simple*, 1877) novellasiga taqlidan yozilgan. Eng qizig‘i, Folkner ijodida Edgar Po personajlarining g‘ayritabiyy narsalarga bo‘lgan o‘chligi boshqacha ohangda yangraydi³⁴. M.Xolbekovning “Shovqin va g‘azab” romanidagi na o‘zi, na boshqalar haqida so‘zlamaydigan, ammo asarda alohida markaziy nuqtani egallaydigan Keddi obrazi haqida aytgan gaplari ham diqqatga sazavor: “Keddi romanda jonli, real qiyofada tasvirlanadi: boshida – quvnoq va beg‘am qizaloq; so‘ngra, mahalliy yigitlardan biri bilan don olishgan ehtirosli, hissiyotlarini jilovlay olmovchi etilgan qiz; keyinchalik, oilasi boshiga tushgan isnodni yashirish maqsadida shoshilinch erga berib yuborilgan juvon; ba’daz, qo‘lida chaqalog‘i bilan oilasidan haydalgan ayol”³⁵. Umuman M.Xolbekov ushbu tadqiqotida U.Folkner poetikasini mukammal ochib berishga da’vo qilmaydi. Yozuvchi biografiyasi, ijodi haqida umumiy tasavvur beradi. Ayniqsa “Shovqin va g‘azab” romani qahramonlari, ularga xos psixologik hatti-harakatlar, undagi to‘rt bob ko‘rinishida aks etgan yangidan yangi hikoyalash usulining o‘ziga xosligi haqida ma’qul xulosalarni ilgari suradi. Benji, Jeysen,

³⁴Shu manba. – B. 297.

³⁵Shu manba. – B. 303.

Kventin kabi roman obrazlari xarakterini ko‘rsatishga ma’lum darajada muvaffaq bo‘ladi.

Yozuvchi Nazar Eshonqulning “Uilyam Folkner” nomli maqolasi ko‘proq esseistik usulda yozilgandek tasavvur beradi. Maqola muallifi U.Folkner ijodiga yozuvchi va jurnalist sifatida yondashgani aniq bilinadi. Masalan, muallifning: “Uning asarlari qadim asotirlarni, qahramonlari esa qadim miflardagi obrazlarni eslatardi. Bu odamlarning hayotiga ham olis afsonalarning asorati o‘tirib qolganday, go‘yo ular miflar sodir bo‘lgan davrlarning so‘nggi vakillariday taassurot uyg‘otardi. Yuzlaridan, kiyimlaridan, gapirishlaridan ularning o‘z dunyosi, o‘z taqdirining mahkumlari ekanligi sezilib turardi. Ularni na vaqt o‘zgartira olgan, na makon. Faqat yuzlari va shamoyillarigina bizga zamondoshday tuyulardi, aslida, ularning ichkarisi o‘sha, afsonalar to‘qilgan zamonlarda qolib ketganday hali-hanuz dunyo adabiyotshunosligi uchun afsona kabi sirli”³⁶ degan fikrlari o‘quvchiga ilmiy ma’lumot berishidan ko‘ra ko‘proq uning hissiyotlariga ta’sir qiladi. Folkner badiiy olami haqida obrazli tasavvur uyg‘otadi. Shovqin va g‘azab romani haqida esa: “XX asr adabiyotida “o‘ziga xos uslubdagi ulug‘ roman” degan nomga sazovor bo‘ldi. Asarda bir voqeа bir paytning o‘zida bir nechta qahramon, bir nechta nuqtayi nazardan, ya’ni to‘rt qismli romanning uchta qismi birinchi shaxs nomidan, to‘rtinchi bobи esa xizmatkor Dilsining nuqtayi nazari orqali “ongosti oqimi” uslubida tasvirlanadi. Asar Amerika janubi zodagonlarining ko‘zga ko‘ringan vakili bo‘lgan Kompsonlar oilasining yangi hayotga moslasha olmay ham ma’nан, ham jismonan tanazzulga uchrashi haqida. Bu tanazzul hech qayerda bayon qilinmaydi, voqealarga qurilmaydi, aksincha, asar qahramonlarining (oilaning 3 ta a’zosi Benjamin, Kventin, Jeysonlarning) ichki kechinmalari, hissiyotlari, tasavvurlari orqali ochib beriladi”³⁷, degan jo‘yali fikrlariga qo‘shilgan holda shuni aytish mumkinki, yozuvchi bu bilan nafaqat Kompsonlar oilasi ma’naviy inqirozini, balki insoni uchun xarakterli bo‘lgan gullashdan so‘nggi so‘lish jarayonlariga ham ishora qilgan. Chindan ham tabiatdagi hamma narsa qiyg‘os gullagandan keyin so‘lishga

³⁶ Eshonqul N. Uilyam Folkner / [Ziyouz.uz](#), 03.05.2017 y.

³⁷ Shu manba.

majbur. Bu tabiatning shafqatsiz qonuni. Insoniy jamiyat ham xuddi shunday. O‘zining eng yuksak cho‘qqisiga chiqqan pallada inqiroz soniyalari boshlanadi. Romanda mana shunday falsafiy masalalar ham keng miqyosda aks etganini yoddan chiqarmasligimiz maqsadga muvofiq.

Tadqiqotchi Tillanisa Eshboyeva maqolasi U.Folknerning bir sentimental hikoyasiga bag‘ishlangan. Ammo shu hikoya misolida ham U.Folkner nasrining yetakchi xususiyatini anglagani, ilmiy-publitsistik talqin qilishga erishganini alohida ta’kidlash kerak. Bu jihat muallifning asardagi harakat, holat, vaqt haqidagi fikrlarida yaqqol ko‘ringan: “Folknerda harakat holatga bo‘ysundiriladi. Voqealar rivojini davom ettiradigan obraz harakati faqat o‘sha davom uchun kerak. Harakatdagi holat shu qadar aniq, yozuvchining badiiy maqsadiga shu qadar uyg‘unki, qancha takror o‘qisangiz ham yangi holat tasvirlariga duch kelaverasiz. Folkner hech bir voqeа yoki tafsilotga alohida urg‘u bermaydi. Boshdan oxirigacha sokin ruhni ushlab qoladi. Va yakunda sokin ruh vositasida hikoya qilingan voqealarga nisbatan o‘quvchi ko‘nglida na alam va iztirobga, na xotirjamlikka o‘xshamagan munosabatni paydo qilgan uslub aslida muqarrarlik va ojizlik tuyg‘usiga urg‘u bergani oydinlashadi. Bu insonning emas, jami mavjudot, jami yaratiq – o‘t-o‘lanning ham vaqt va qismat oldida shunchaki ojizligi, o‘z taqdirining mubtalosi ekanligi, muqarrarligidir”³⁸. U.Folkner falsafasining markazida vaqt falsafasi turishi haqida deyarli barcha folknershunoslar yakdil. U uch zamon vaqtini tartibsiz ravishda bir qahramon monologi, “ong oqimi”ga joylashi tomonlama boshqa yozuvchilar erisha olmagan vaqt falsafasiga erishdi. Ayniqsa, “Shovqin va g‘azab”dagi Benji obrazi misolida “ong oqimi” uslubining hatto J.Joys ham his eta olmagan qirralarini ochib berdi. Bizningcha, U.Folkner ijodining she’riyat bilan boshlanganligi, uning tashqi ko‘rinishidan tund siyratida tuyg‘u muhim o‘rin tutishi nasridagi lirizmnning muhim psixologik omili bo‘lib hisoblanadi. T.Eshboyeva ham yozuvchining bu tomonini nozik anglagan ko‘rinadi: “Folknerda vaqt borasidagina emas, tuyg‘u borasida ham mana shunday tizginsizlik, aralash-quralashlik, sirlilik

³⁸ Eshboyeva T. Toki dunyoda muqarrarlik bor <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/uilyam-folkner-qayguga-aylangan-vaqt-tillaniso-eshboyeva-toki-dunyoda-muqarrarlik-bor.html>

bor. Va nihoyat, bu tuyg‘ular, xulosalar shu qadar aniq tasvir va tafakkur bilan to‘yintirilganki, har doim juda juda ko‘p narsalar o‘quvchi anglami sarhadlaridan chetda qolaveradi. Tabiat tavsiflari, ichki monologlar, bevosita qahramon kelajagi va qahramon ruhiyatini ochib beruvchi hayot haqidagi o‘ylar uzundan-uzun ehtirosli, shiddati ko‘tarilib boruvchi gaplarga jo bo‘ladiki, bunday paytda asardagi vaqt ham, voqealar ham to‘xtab turadi”³⁹. To‘g‘ri bu talqinda ilmiylikdan ko‘ra hissiyot, tuyg‘ular yetakchi. Ammo muallif bir o‘quvchi sifatida U.Folkner olamini his etgani maqtovga sazavor.

Sherzod Ortiqov Umum Yevropadagi noan’anaviy nasr haqida fikr yuritgan maqolasida U.Folkner ijodiga ham qisqa to‘xtalib o‘tadi. Ammo U.Folkner tarjimayi holi haqida ba’zi xato fikrlarni ham bayon etadi. Masalan, uning: “Folknerning oddiy askar sifatida Birinchi jahon urushida qatnashgan”i haqidagi ma’lumoti to‘g‘ri bo‘lsa-da, “uning okoplarda qishin-yozin qon kechgani, janggohga otilgani, bomba yog‘dirayotgan aeroplanylarni yuragi taka-puka bo‘lib kuzatgan”i haqidagi ma’lumotlari faktik jihatdan xato⁴⁰. U.Folkner urushga borgan. Ammo u borgan paytda urush tugagan edi. Bironta jangda ishtirok etmagan. Biograflarining yozishiga ko‘ra, uyga yozgan maktublarida mana shunday voqealarni ko‘rgani haqida uydirma maktublar yozgan. Maqola muallifining U.Folknerni mohir shaxmatchiga, hayotni esa shahmat doskasi qarshisidagi, oq donalar bilan tosh suruvchi raqibga o‘xshatishi ham u darajada muvaffaqiyatli chiqqan o‘xshatish deya olmaymiz. Muallif: “Shu yerda Folknerni yillar etagidan tutib hayotda yashamagan-u, go‘yo u bilan shaxmat o‘ynagandek tasavvur qilaman. Aytaylik, hayot oq donalarda, Folkner qora donalarda. Bu ko‘ppartiyali o‘yin emasdek, faqat bitta partiyadan iboratdek va o‘sha partiya hali-hanuz tugamagandek tasavvur uyg‘onadi”⁴¹, deb yozar ekan, U.Folkner hayotining teran hayot mantiqiga qurilgani, u sodda, fermercha hayotni e’zozlagani, uni o‘ziga ustoz deb bilgani haqidagi biografik dalillarga zid keladi.

³⁹ Eshboyeva T. Toki dunyoda muqarrarlik bor <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/uilyam-folkner-qayguga-aylangan-vaqt-tillaniso-eshboyeva-toki-dunyoda-muqarrarlik-bor.html>

⁴⁰ Ortiqov Sh. Fursati kelmagan endshpil <https://www.edebi.net/index.php/ozbek-edebiyati-ozbek-adabiyoti/20-21-as-r/7044-sh-rz-d-r-i-v-furs-i-l-g-n-endshpili>

⁴¹ Shu manba.

Xullas, jahon va o‘zbek folknershunosligi masalasi alohida monografik yondashuvni talab etadigan darajada salmoqli va chigal masala. Haqiqatdan him iste’dodli va shunga yarasha mashhur bo‘lgan, ko‘plab tadqiqotlar uchun obyekt qilib olingan U.Folkner shaxsiyati va ijodi haqidagi fikrlar xilma-xil, ba’zan bir-birini inkor etadi. Uning “Shovqin va g‘azab” romani ham turli komparativistik tadqiqotlarga mavzu bo‘lgani, jahon adabiyotining turli asarlari bilan tipologik mushtarakligini namoyon etgani, badiiy ta’sir doirasi o‘ta keng bo‘lgani holda, haligacha to‘liq o‘rganildi deb bo‘lmaydi. Chunki bu asarning hali ko‘plab e’tibor qaratilmagan romanlar bilan mushtarak tomonlari mavjud.

Filologiya fanlari nomzodi Ashurali Jo‘rayevning O‘tkir Hoshimov haqida yozilgan jiddiy bir tadqiqoti U.Folkner romanlarining adabiy ta’sir doirasi bundan keyin o‘zbek adabiyotida ham kengayib borishiga dalolat qiladi desak xato qilmagan bo‘lamiz. “Tasvirdagi o‘ziga xoslik” deb nomlangan mazkur ishda O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romani U.Folknerning “O‘lar chog‘imda” (1930) romani bilan qiyoslangan. Eng muhimi tadqiqot muallifi muqoyasa obyekti bo‘lgan romani O‘.Hoshimov ijodining yangi bosqichi ekaniga urg‘u beradi. Qiyosiy tahlil asosida fikrini dalillashga harakat qiladi: “Adibning “Bahor qaytmaydi” (1971), “Qalbingga qulq sol” (1974), “Nur borki, soya bor” (1977), “Dunyoning ishlari” (1981) kabi talay asarlari an’naviy uslubda yozilgan, deb yozadi bu haqda muallif, – Voqealar oqimi bir o‘zanda boradi va tasvirda an’naviylik ko‘rinib turadi. Ularda boshqa yozuvchilardagi kabi muallifning o‘zi hikoya qiladi, kitobxon uning pozitsiyasini qiyalmay anglaydi va qabul qiladi”⁴².

A.Jo‘rayevning fikricha, XX asr 80-yillarining o‘rtalariga kelib, yozuvchi nasri ifoda uslubi, mazmun va shakl masalasida o‘zgarish lozimligini sezadi. Bunday ichki zarurat uslubdan so‘ng asar kompozitsiyasining keskin o‘zgarishiga olib keladi. O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi” (1986) romani mana shu yo‘lda amalga oshirilgan ilk tajriba bo‘lib hisoblanadi. Hikoya qilish va uning kompozitsion shakli, tadqiqot muallifiga ko‘ra, quyidagicha jihatlari bilan yangilik kasb etadi: “Roman to‘qqiz nafar personaj hikoyasidan tarkib topgan. Undagi

⁴² Jo‘rayev A. Tasvirdagi o‘ziga xoslik/ <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416-1.html.page=7>

polifonizm (ko‘pohanglilik) yangi zamon adabiyotining muhim tamoyillarini o‘zida jamlagan deyishimiz mumkin”⁴³. Bu holat MDH hududida faqat O‘.Hoshimov ijodida emas, uning qardosh avlodi ijodkorlari Ch.Aytmatov, N.Dumbadze, Z.Skuin, V.Rasputin, G.Matevosyan, M.Ibragimbekov, T.Po‘latov, U.Nazarov, Sh.Xolmirzayev, O.Muxtorlar ijodida ham kuzatilgan. Ayni paytda tadqiqot muallifi “Ikki eshik orasi” romanini ko‘zdan kechirar ekanmiz, bu roman uslubi, kompozitsiyasi va stilistikasi bilan amerika adibi U.Folknerning “O‘lar chog‘imda” romani orasida hamohanglik borligini ko‘ramiz”, degan qiyosiy fikrlarni ilgari suradi⁴⁴. Shuni alohida qayd etish lozimki, A.Jo‘rayev o‘z qiyosiy tahlillari jarayonida “Ikki eshik orasi” roomandagi quyidagi yangilanishlarni anglaydi va xulosaga olib chiqadi: 1) an’analar negizada yangicha hikoyalash uslubi va yangi kompozitsion shaklning paydo bo‘lgani; 2) Folkner romanidagi kabi “Ikki eshik orasi”da ham bosh qahramonning mavjud emasligi; 3) bir voqeanning turli qahramonlar tomonidan hikoyalanishi: “Hikoya qiluvchilar o‘zgargani sayin hikoya ohangi ham o‘zgarib boradi. Ko‘p hollarda ular bir-biriga tamoman teskari gaplar aytadilar, bahslashadilar. Bunday paytda asar yo‘nalishi dialogga aylanib ketgandek bo‘ladi. Ammo U.Folkner ham, O‘.Hoshimov ham bu bilan asarning yaxlitligiga zarra putur yetkazmaydilar, aksincha, bunday “bir-birini inkor etuvchi” hikoyalar asarning mantiqiy yaxlitligini kuchaytiradi”, deya izoh beradi bu yangilikka olim; 4) realizm “ramka”sidan chiqish va yangi avlodga xos eksperimental realizmga asos solinishi. Bu fikrni olim quyidagicha bayon etgan: “O‘tkir Hoshimov realizmning bosh yo‘nalishini inkor etmagan holda uning “ramka”sidan chiqib ketgan va bu bilan O.Muxtor, X.Do‘stmuhammad, U.Hamdam, A.Dilmurod kabi adiblarga “yo‘l ochgan”⁴⁵.

A.Jo‘rayev tadqiqotiga o‘xshab qiyosiy adabiyotshunoslikning muhim ilmiy muammosi qo‘yilmagan bo‘lishidan qat’i nazar XX asr o‘zbek adabiyotshunoslaringin deyarli barcha avlodlari O‘.Hoshimov haqida o‘z fikrmulohazalarini bildirganlar. Marhum akademik olim Matyoqub Qo‘shjonov “Onaga

⁴³ Shu manba.

⁴⁴ Shu manba.

⁴⁵ Shu manba.

ta’zim” degan maqolasida O’.Hoshimov nasriga xos qiziq bir jihatni ta’kidlaydiki, bu o‘z-o‘zidan yozuvchi badiiy uslublarining U.Folkner badiiyatiga yaqinligini ko‘rsatadi. Chunki U.Folkner romanlarida Amerika janubida paydo bo‘lgan xalq ertaklari, miflaridan izchil foydalangan edi. M.Qo‘shtonov “Dunyoning ishlari” qissasini ertakdan boshlanib, ertak bilan yakunlangan asar degan xulosaga keladi: “O‘tkir asarini ona dilidan chiqib, farzand diliga payvand bo‘ladigan ertaklardan boshlagan edi. Qissa asrlar osha million-million bolalarga bag‘ishlagan alla bilan yakunlanadi. Bunda ham katta ma’no borga o‘xshaydi”⁴⁶. O‘zbekiston qahramoni, professor Ozod Sharafiddinov esa ushbu fikrlari bilan M.Qo‘shtonov xulosasini tasdiqlagandek bo‘ladi: “Agar siz uning kitoblarini diqqat bilan o‘qisangiz, ijodi xalq hayoti bilan naqadar hamohang ekaniga, sahifalar qatidan nechalab insonlar taqdiri bosh ko‘tarib chiqishiga guvoh bo‘lasiz. Uning yozganlari afsona ham, ertak ham emas. Sof haqiqat. Kitobxon unda yo otasi, yo akasi va yoki yaqin bir kishisi bilan uchrashadi. Ularning kurash va mehnatda o‘tgan tarixlariga ro‘baro‘ keladi. Olamdan nom-nishonasiz o‘tib ketgan, ammo shon-sharaf bilan yashagan kishilar ko‘z oldimizda paydo bo‘ladi”⁴⁷. Olim ta’kidlagan bu jihat ham U.Folkner ijodi uchun xarakterli. Uning romanlarida ham o‘quvchi chinakam tirik odamlar hayoti, tabiat, ko‘rgan-kechirganlarini ilg‘agandek bo‘ladi. Nega degnanimizda U.Folkner ham o‘z qishlog‘i, bobosi, ota-onasi, opa-singillari, xolalari hayotini ulardan eshitganidek tasvirlaydi. Faqat bu voqealarninig tasvirga ko‘chish yo‘li bir ozgina hayotdagi hikoyalash yo‘lidan farq qiladi. Professor Abdug‘afur Rasulov o‘z xotiralarida yozishicha, O’.Hoshimov bilan bir mahallada yashagan ekan. Shuning uchun bo‘lsa kerak “Dunyoning ishlari”, “Ikki eshik orasi” asarlariga biografik nuqtayi nazardan yondashadi. Undagi Ona, Muzaffar, Husan duma, Poshsha obrazlarini hayotdagi prototiplari kim bo‘lgan degan masala atrofida tahlil etadi. Olimning bu boradagi xulosasi: “Toshkentning Do‘mbiravot mavzesida yashagan kishilarning aksariyati O‘tkir Hoshimov kitoblariga xoh nomi, xoh hol-ahvoli, xoh biron belgisi, boringki, laqabi bilan kirib qolgan. Do‘mbiravotning keksalari Husan

⁴⁶ Qo‘shtonov M. Onaga ta’zim / <https://uz.denemetr.com/docs/768>

⁴⁷ Sharafiddinov O. Ijod va jasorat / <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416>

dumani, uning bola-chaqasini yaxshi eslaydilar. “Ikki eshik orasi” romanini o‘qigan kitobxon borki, Husan duma, uning ayoli, o‘g‘li, tutingan qizi haqida to‘lib-toshib gapiradi”⁴⁸.

M.Hamidova tadqiqotida M.Qo‘shtonov, O.Sharafiddinovlar tomonidan ilgari surilgan fikrlar go‘yo davom ettiriladi. Olima “O‘tkir Hoshimovning ertaklardan foydalanish mahorati” nomli maqolasida “Dunyoning ishlari” qissasida xalq maqol, hikmat, aforizm, frazeologizmlari, asosan, ertaklaridan naqadar unumli foydalanganini asoslashga uringan. M.Hamidovaning “O‘tkir Hoshimov asarlarining katta qiziqish bilan o‘qilishiga bosh sabab yozuvchining folkloridan mahorat bilan foydalanishidir”, degan qat’iy xulosasi o‘zini to‘la oqlaydi⁴⁹.

O.Do‘ysenboyevning tadqiqotida O‘.Hoshimov asarlari markazidan qizil ip bo‘lib o‘tadigan ona obrazi haqida fikr yuritilgan. Bu masala tadqiqotchining faqat dissertatsion ishida emas, qator kichik tadqiqot va maqolalarida him atroficha yoritilgan⁵⁰. Yozgan tadqiqotlaridan aniq ko‘rinadiki tadqiqotchi O‘.Hoshimov asarlaridagi ona obrazini xarakter, monologik nutq, folklorizmlar nuqtayi nazaridan keng planli o‘rgangan. Dissertatsiyada yozuvchining “Ikki eshik orasi”, “Tushda kechgan umrlar” romanlari, “Dunyoning ishlari” qissasi, qator hikoyalar, publisistik maqolar va qisman “Inson sadoqati” dramasi ona obrazi muammosi doirasida o‘rganilgan. Dissertant xuddi U.Folkner nasridagi singari, O‘.Hoshimovning sanalgan asarlarida ham lirklik va epiklik sintezi badiiy ifodaning negizini tashkil etishini to‘g‘ri anglagan. Ayniqsa, ona obrazi talqinida bunday ifoda usuli yanada muayyanlashganini asoslashga harakat qilgan: “Matnda lirk ifoda va epik maydon qorishib ketishi faqat tuyg‘u va ong o‘rin almashinuvlari bilan izohlanmaydi. Darhaqiqat, lirk ibrido va epik ko‘lam o‘rtasidagi uzviy robita asarning badiiy mantig‘idan kelib chiqadi”, deb yozadi bu haqda dissertatsiya muallifi⁵¹. Dissertant

⁴⁸ Rasulov A. Dilga yaqin odamlar / <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416-1.html.page=4>

⁴⁹ Хамирова М.О. Мастерство Уткира Хашимова в использовании сказок //Молодой ученый. – 2016. -№ 2 (106). – С. 856-858.

⁵⁰ Qarang: Do‘ysenboyev O.I. O‘tkir Hoshimov ijodida ona obrazi. Filol.f.n...diss.avtoref. – Toshkent, 2011; O‘tkir Hoshimov ijodida xarakter evolyutsiyasi va psixologizm // Filologik tadqiqotlar. To‘plam. – Toshkent: Fan, 2006; Ijodiy tafakkurni shakllantirishda monologik ong funktsiyalari // SamDU ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. – Samarqand, 2007. - № 6; Ruhiyatni shakllantirishda monologik nutqning o‘rni // O‘zbek marosim folklorini o‘rganishning yangicha tamoyillari. Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Navoiy, 2007 va b.

⁵¹ Do‘ysenboyev O.I. O‘tkir Hoshimov ijodida ona obrazi. Filol.f.n...diss.avtoref. – Toshkent, 2011. – B. 16.

O‘.Hoshimov asarlaridagi to‘y va aza marosimlari tasviri undagi milliy kaloritni, tasvir lirikasi va xalqonaligini oshirishda muhim o‘rin tutadi degan haqli xulosaga keladi. Uslubda tafsiliylik, xarakter psixologizmi, holatlar komizmi va dramatizmi marosimlar tasvirining badiiylik qimmatini oshiradi. Millat tarixiga oid uch zamon (kecha-bugun-erta)ni izchil tasvirlashga erishadi. Shu o‘rinda dissertantning quyidagi fikrlarini keltirib o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi: “Yozuvchining qator asarlarida to‘y va aza marosimlari o‘zining izchil badiiy ifodasini topgan: o‘zbekning milliy to‘y, aza marosimi bilan bog‘liq tasvirlar “Dunyoning ishlari”, “Ikki eshik orasi”, “Tushda kechgan umrlar”, “O‘zbeklar” va h.k. asarlarida bat afsil uchraydi. O‘.Hoshimov “Ikki eshik orasi”da millat turmush tarzini uch tarixiy o‘lchamda (kecha-bugun-ertada) gavdalantiradi.”⁵². Tadqiqotchi qayd etgan shunday marosimlar, oilaviy munosabatlar, kundalik turmush quvonch va tashvishlari U.Folkner asarlarining ham asosiy tasvir obyektidir. Faqat bu masalalar O‘.Hoshimovda an’naviy tarzda, U.Folknerda noan’naviy modernistik uslubda tasvirlanishi bilan tafovut qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek adabiyotshunosligida hoshimovshunoslik ham asta sekinlik bilan o‘zining o‘rnini topib boryapti. Yozuvchi biografiyasi bilan bog‘liq tadqiqotlar (A.Rasulov, X.Do‘stmuhammad), asarlarining umumiyl tasviri (M.Qo‘shjonov, O.Sharafiddinov), jahon adabiyoti bilan munosabati (A.Jo‘rayev, H.Boltaboyev), folklor bilan bog‘liqligi (M.Hamidova), ona obrazi tizimi (M.Qo‘shjonov, O.Do‘ysenboyev) qator olimlar tomonidan maqola, kichik tadqiqot, dissertatsiyalar doirasida o‘rganilmoqda. Ammo O‘.Hoshimov nasri poetikasi, ulardagi psixologizm muammosi, syujet, kompozitsion o‘ziga xosligi, badiiy nutq shakllari muammolari o‘z tadqiqotchilarini kutib turibdi. O‘.Hoshimov ijodi dunyoning ko‘plab yozuvchilari asarlari bilan qiyoslab o‘rganilishi mumkin. A.Pushkin, M.Lermontov, L.Tolstoy, F.Dostoyevskiy, A. de Balzak, F.Stendal, I.Bunin, M.Sholoxov, G.Flober, G.G.Markes, J.Joys, A.Kamyu asarlarini ham yozuvchi muttasil mutolaa qilgan. Ulardan ta’sirlanmagan bo‘lishi mumkin emas. Shuning uchun O‘.Hoshimov nasrini qiyosiy-tipologik aspektida o‘rganish ilmiy

⁵² Do‘ysenboyev O.I. O‘tkir Hoshimov ijodida ona obrazi. Filol.f.n...diss.avto ref. – Toshkent, 2011. – B. 19.

tadqiqotlar samaradorligini oshirishi bilan birga, yozuvchi ijodiy olamiga yanada chuqurroq kirib borishni ta'minlaydi. U.Folkner ijodi esa faqat O'.Hoshimovga emas, balki XX asrning 60-80-yillarida ijod qilgan ko'plab yozuvchilar ijodiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Bobning ikkinchi faslida shu masala borasida fikr yuritamiz.

1.2. Zamonaviy o'zbek adabiyotida U.Folkner nasri an'analari

Adabiy ta'sir, mutaxassislarga ko'ra, quyidagi omillar asosida maydonga keladi: 1) ikki yoki undan ortiq xalq o'rtasidagi ijtimoiy, madaniy, adabiy aloqalar vositasida; 2) adabiyotlar o'rtasidagi qondoshlik, muayyan genetik bog'lanish, ma'lum etnosga mansublik asosida (mas., qardosh xalqlar adabiyoti); 3) adabiy ta'sir keng ko'lamli va ko'p bosqichli bo'lishi, butun boshli adabiy davrni tashkil etishi mumkin (mas., J.J.Russo va J.G.Bayron mansub adabiy oqimlarning A.Pushkin, M.Lermontov, L.Tolstoylarga ta'siri); 4) yozuvchilar o'rtasidagi adabiy aloqaning bir turi. Bir yozuvchida mavjud syujet, obraz, mashhur motivlar yoki badiiy g'oyalardan boshqa yozuvchining foydalanishi va h.k.⁵³.

“Adabiyotshunoslik lug‘ati”da: “adabiy ta'sir” terminiga: “(ruschadan kalka: литературное влияние) – adabiy jarayonda tabiiy ravishda va qonuniyat maqomida mavjud bo‘lgan, badiiy tafakkur rivojida muhim ahamiyatga molik hodisa. A.t. adabiy-badiiy hodisalarning zamon va makondan qat'i nazar, o‘zaro aloqada yashashi oqibati o‘laroq voqe bo‘ladi. Demak, A.t. bitta milliy adabiyot yoki adabiyotlararo aloqalar, bir davr adabiyoti yoki turli davrlar adabiyoti doirasida ham kuzatiladi. Shunga ko‘ra A.t.ning ko‘lami va darajasi turlicha (umumiyligi va shaxsiy) bo‘lib, ular bir qator omillarga bog‘liqdir”, deya ta'rif beriladi⁵⁴.

Filologiya fanlari doktori S.Melining quyidagi fikrlari tipologiya va adabiy ta'sirning o‘zaro qonuniy aloqador, real asoga ega madaniy hodisa ekanini ta'kidlashi bilan birga adabiy ta'sirning mantiqiy aniqlik chegaralarini ham belgilab olishimizga yordam beradi: “Adabiy ta'sir tipologiyaning o‘ziga xos xususiy ko‘rinishi bo‘lib, u ham badiiy hodisalardagi ma'lum o‘xshashliklar, umumiyliliklar

⁵³ <https://literatuurologiya.academic.ru>

⁵⁴ Quronov D. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 16.

ko‘rinishida voqe bo‘ladi. Adabiy ta’sirning tipologiyadan farqli tomoni shundaki, biri ikkinchisiga ta’sir etayotgan ijodkor yoki badiiy asar vaqt, makon va mantiq jihatidan asosli bo‘lishi zarur. Aytaylik, Dantening Yusuf xos Hojib ijodiga ta’siri haqida gapishtum mumkin emas, chunki “Qutadg‘u bilig” muallifi Dantedan ikki asr burun yashagan. Aksinchasi ham mumkin emas, chunki Dante “Qutadg‘u bilig” bilan tanish bo‘lishi ehtimoldan nihoyatda uzoq”⁵⁵.

O‘zbek va dunyo adabiyotshunosligidan yuqoridagiga yaqin yoki ma’lum farqqa ega ilmiy fikr-xulosalarni yana ko‘plab keltirish mumkin. Ayni paytda ularning barchasi bir millat adabiyotining o‘zga xalqlarga nisbatan faolligi, badiiy tafakkurdagi avangardlik adabiy ta’sir uchun muhim vosita bo‘lishini alohida ta’kidlaydi. Bunda tarixiy davrdoshlik, milliy, etnik yaqinlik, geografik chegaralar asosiy rol o‘ynamaydi. Adabiyot shunday bir estetik, sirli jarayonki, u vaqt, makon, madaniyat, din, e’tiqod devorlaridan bemalol oshib o‘tib, boshqa adabiyotlarga, aniq bir yozuvchi ijodiga bemalol ta’sir o‘tkazishi, badiiyat rivojiga ulkan hissa qo‘shishi mumkin.

Bu holatni o‘zbek adabiyotining uzoq va yaqin tarixida ham bemalol kuzatishimiz tabiiy. O‘zbek mumtoz adabiyotiga arab, fors adabiyotining ta’siri natijasida o‘zbek mumtoz lirkasi, mumtoz nasrida yuksak o‘zgarishlar ro‘y bergani izohga muhtoj emas. Dastlab forsiy tilda yozilgan “Xamsa” Alisher Navoiy tomonidan turkiy tilda davom ettirilgani, xamsachilikning yuqori maqom egallagani barcha navoiyshunoslар tomonidan ta’kidlanadi. Navoiy ta’sirida dostonchilik an’analarini davom ettirgan turk, ozarbayjon, fors adabiyotidagi yangilanishlar, Navoiy an’analarining Xorazm, Qo‘qon adabiy muhitida izchil davom ettirilishi fikrimizning yorqin dalilidir. XVII asrdan e’tiboran o‘zbek adabiyotiga Abdulqodir Bedil, Muhammad Fuzuliyarning ta’siri ham shu jarayonning muhim ahamiyatga molik estetik hodisa ekanini ko‘rsatadi.

XX asrda o‘zbek adabiyotiga kirib kelgan yangi she’riy janrlar jadidlarning dunyo she’riyatidan ta’sirlanganiga katta dalil. Ularning o‘zлari turk, tatar,

⁵⁵ Meliyev S. (Suvon Meli). Global ilmiy-badiiy talqin poetikasi. Filol. fan. dok. (DSc.) diss. – Toshkent, 2019. – B. 110.

ozarbayjon, arab, fors, rus yangi adabiyotidan ijodiy ta'sirlanganlarini e'tirof etadilar. O'zbek adabiyoti uchun mutlaqo yangilik bo'lgan dramaturgiya ham aynan adabiy ta'sir natijasidir. Filologiya fanlari doktori U.Jo'raqulov bu hodisaning ijtimoiy, madaniy-tarixiy, badiiy asoslarga ega ekanini o'zining "Drama janri" nomli nazariy tadqiqotida isbotlab bergen⁵⁶.

XX asr boshi va o'rtalaridagi o'zbek nasrida A.Qodiriy, A.Cho'lpon, Oybek, G'.G'ulom, A.Qahhorlar ijodida turk, arab, fransuz, ingliz, rus adabiyoti epik an'analari borligini inkor etib bo'lmaydi. Ma'lumki, A.Qodiriy va A.Cho'lpon dastlabkilardan bo'lib o'zbek romanlarini ijod etganlar. Ularning har ikkilasi rus tilini mukammal darajada bilganlari haqida ilmiy adabiyotlarda qaydlarni uchratamiz. Demak ular bu vositachi til orqali Yevropa nasri va rus adabiyoti bilan izchil tanishib borganlar. Ayni paytda ularning turk va arab tillarini ham bilganlari Sharq zamonaviy adabiyotidan ham voqif ekanlarini ko'rsatadi. Ulardan keyingi avlod esa asosan rus tilidagi tarjimalar orqali jahon adabiyotini taniganlar. Oybek va G'.G'ulomlar nasrida rus millatiga mansub qahramonlar mavjud. A.Qahhor esa rus adabiyoti klassiklaridan bevosita ta'sirlanganini o'zi e'tirof etadi. Masalan, A.P.Chevovni o'zining ustozি sifatida tilga oladi. Bu an'ana O.Yoqubov, P.Qodirov, A.Muxtorlar ijodida ham izchil davom etdi, albatta. Ayniqsa, A.Muxtor L.Tolstoy nasri ta'sirida o'z romanlari obrazlarini mukammallashtirgani, hatto "Chinor" romaniga L.Tolstoy obrazini ham kiritgani ma'lum. O.Yoqubov V.Shukshin nasrida izchil uchraydigan "chudak(чудак)" obrazini o'zbekcha variantini adabiyotga olib kirdi va h.k.

O'.Hoshimov avlodni hisoblangan Sh.Xolmirzayev, O'.Umarbekov, U.Nazarov, O.Muxtorlar asarlarining yozilishiga ham rus adabiyoti, ruscha tarjimalar orqali dunyo adabiyotining betakror ta'siri bo'lgani shubhasiz. Shahar odami, qishloq odami, xalq ichidan chiqqan odam, kichkina odam obrazlari, sentimental va romantik obrazlar bevosita L.Tolstoy, F.Dostoyevskiy, M.Sholoxov, V.Shukshin, V.Rasputin asarlarini o'qish natijasida paydo bo'lgan yangi obrazlar edi.

⁵⁶ Qarang: Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. – Toshkent: G'.G'ulom, 2015.

XX asarning 80-yillarida bir qator o‘zbek yozuvchilari Moskvadagi adabiyot instituti va Oliy adabiyot kursida ta’lim oldilar. Aziz Abdurazzoq, Jonrid Abdullaxonov, Murod Muhammad Do‘s, Tog‘ay Murod, Abduqahhor Ibrohimov, To‘ra Mirzolar shu jumladindir. Natijada nafaqat rus adabiyoti bilan, shu bilan birga Yevropa va Amerika adabiyoti namunalari bilan chuqur tanishish, ularni tarjima qilish, ijodiy o‘zlashtirish jarayoni tezlashdi. Yana bir muhim tomoni, XX asrning 60-yillaridan keyin adabiyotga yangi bir epkin kirib keldi. Bu yangilikning ta’siri dastlab she’riyatda A.Oripov, E.Vohidov, O.Matjon, R.Parfilar ijodida ko‘zga tashlangan bo‘lsa, nasrda O.Yoqubov, P.Qodirov, Sh.Xolmirzayev, U.Nazarov, O‘.Umarbekov, O.Muxtor, O‘.Hoshimovlar ijodida yangi izlanishlarning maydonga kelishini ta’mirladi. Sanalganlardan keyingi 80-yillar avlodи hisoblanmish E.A’zam, X.Sulton, M.M.Do‘s, T.Murodlar, bularning izidan yetishib kelgan N.Norqobilov, Sh.Bo‘tayev, S.O‘nar, A.Yo‘ldosh, N.Eshonqul, Sh.Hamro, L.Bo‘rixon, T.Rustamov, U.Hamdam, I.Sultonlar nasrida esa jahon adabiyotining ta’siri yaqqol sezildi.

Sanalgan yozuvchilar ichida asosan to‘rtta xorijlik yozuvchi asarlaridan ta’sirlanish an’anasi ochiqroq ko‘zga tashlanadi. Bular: J.Joys, U.Folkner, G.G.Markes, A.Kamyular ijodi bo‘lib hisoblanadi.

U.Folknerdan ta’sirlanish an’anasi 80-yillarning o‘rtalaridan e’tiboran yaqqolroq ko‘rinadi. Masalan, shu yillarga qadar Oybek, G‘.G‘ulom, A.Qahhor an’analariga ergashib asar yozgan O‘.Hoshimov 1986-yilda chop ettingan “Ikki eshik orasi” asarida hikoyalashning tamomila yangicha kompozitsion shakliga o‘tgan. Mazmun tomonlama ham U.Folknerga o‘xshab oddiy xalq hayotining ichki real holatlarini qalamga olgan. A.Jo‘rayev to‘g‘ri ta’kidlaganidek, U.Folknerning “O‘layotgan chog‘imda” romanidagi hikoyalash manerasi, bir voqeani bir nechta qahramon tilidan berilishi U.Folkner ta’sirida paydo bo‘lgan badiiy uslub edi, albatta. Bu dalil o‘zbek zamonaviy nasrida U.Folknerdan ta’sirlashin an’anasi bevosita badiiy asarlarda namoyon bo‘lishiga ko‘ra O‘.Hoshimovdan boshlanganiga guvohlik beradi. Omon Muxtorning “Ming bir qiyofa” romanida bir obrazning bir nechta portret, xarakter va psixologik holatlar mozaikasida tasvirlanishi o‘z-o‘zidan

U.Folkner tasvir uslubiga borib bog‘lanadi. O‘.Umarbekovning “Sevgim, sevgilim” qissasidagi sentimental holatlar, o‘limning subyektiv tasviri ham bizga “O‘layotgan chog‘imda” romanining tasvir prinsiplarini eslatadi.

Ammo O‘.Hoshimovdan keyin U.Folkner nasri an’analardidan bevosita ta’sirlangan, bu ta’sirni, obrazlar, syujet motivlari, psixologik holatlar, hikoyalash shakliga ko‘ra yaqqol ifoda etgan yozuvchilar sifatida hech ikkilanmasdan T.Murod, M.M.Do‘st, N.Eshonqul, Sh.Hamro, T.Rustamov asarlarini ko‘rsatishimiz maqsadga muvofiq bo‘ladi deb o‘ylaymiz.

T.Murod nasri bir tomondan Sharq nasri an’analardidan suv ichsa, boshqa tomondan g‘arb adabiyoti bilan hamohang. Ko‘p tomonlama U.Folkner asarlarining ham ta’siri bor. Vafo Fayzullo T.Murod nasri haqida yozar ekan, bu boradagi musiqiylik haqidagi qiziq fikrlarni ilgari suradi: “Bu fazilat adabiyotning dong‘il yo‘li nasrda noyoblashib, kam kuzatiladigan bo‘ldi. G‘arbda bunga chuchmal, ortiqcha narsa deb qaraydiganlar katta kuch. Va shuning uchun ham XIX – XX asr G‘arb, Amriqo nasrining so‘zi sovuq, ruhni ezadi. Ko‘ngil bilan hisoblashganda Joys, Kafka, Folkner, Kamyu kabi kabi jahonshumul yozuvchilarning nasri qancha zo‘r bo‘lgani bilan tinka-madoringizni quritib, nafasingizni qisadi. Bitikda kuy, ohang, she’riyat nash’asiga ochlik seziladi. Hartugul bu borada G‘arbgaga nisbatan Sharqning imkonini ham, ehtiyoji ham tosh bosadi... Tog‘ay Murod nasri ham shunday shoirona. Uning qora so‘zi she’riyat ruhi bilan sug‘orilgan... Har bir imlosi, so‘z qurilishi she’riy, o‘ynoqi termalari, tashviq va taronalari borki, bir yo‘la ham nasrdan, ham nazmdan bahramand bo‘lamiz”⁵⁷. Maqola muallifining T.Murodga xos nasr uslubi haqida aytgan fikrlariga to‘la qo‘shilamiz. Haqiqatdan ham yozuvchining nasriy uslubi lirik uslubga yaqin. Hikoya, qissalarigina emas, hatto romanlarida ham yozuvchi shu uslubni muttasil saqlashga uringan. “Otamdan qolgan dalalar”, “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” romanlarida foydalilanilgan xalq dostonlari nasriy qismiga monand uslub ulardagi musiqiylik, ifoda lirizmini ta’minlagan, albatta. Ammo V.Fayzullohning bir fikriga to‘la ma’noda qo‘shila

⁵⁷ Fayzulloh V. Abadiyat /Tog‘ay Murod. Tanlangan asarlar. Roman, qissalar kitobida. – Toshkent: Sharq, 2018. – B. 692.

olmaymiz. Yevropa va Amerika nasrida ham musiqiylikni yorqin namoyon etadigan, qahramonlar subyektiv olami tasvirida to‘la-to‘kis lirik ifoda yetakchilik qiluvchi asarlar talaygina. Olim sanagan J.Joysning “Uliss” romanidagi lirikaga monand o‘rinlar, ayniqsa Stiven Dedalus o‘ylari, boshqa qahramonlarning lirik she’riyat bilan yo‘g‘rilgan monolog va dialoglari V.Fayzulloh fikrini inkor etadi. Ayniqsa, U.Folkner haqida bunday xulosani aytishga shoshilmaslik kerak. Ishning avvalgi faslida ko‘rdikki, U.Folkner o‘z ijodini she’riyat bilan boshlagan. Uslubda she’riyatga xoslik uning “Askar mukofoti”, “O‘layotgan chog‘imda”, “Avessalom, Avessalom” romanlarida, qolaversa, dissertatsiyamiz obyekti hisoblanmish, “Shovqin va g‘azab” romanida yetakchi xususiyat hisoblanadi. Oxirgi romandagi Benji monologlarining barchasida she’r ritmi bor. U.Folkner shu tomonlama T.Murod nasri bilan hamohang. Hatto Moskvada o‘qib yurgan paytlari mutolaa qilganda T.Murod qalbidan o‘rin olgan deyishimiz haqiqatga zid kelmaydi.

T.Murodnинг “Otamdan qolgan dalalar”даги Dehqonqul обраzi асоси hikoyachi vazifasini o‘tagan. U hamma voqealarni o‘zi so‘zlab beradi. So‘zlaganda ham boshqa adabiy obrazlarga o‘xshagan, ega-kesimi ravon, an’ana uslubda so‘zlamaydi. O‘z naqtai nazarini, o‘ziga xos til bilan bayon etadi. Mana uning U.Folkner qahramoni Benjining yoshidagi bir voqeani bayon etish yo‘li:

“Onamiz meni qarg‘ab-qarg‘ab yotqizadi.

Men onamiz ro ‘molini tortqilay-tortqilay uxlab qolaman.

Bir mahal eshigimiz g‘ijir-g‘ijr ochilib yopiladi.

Men ko ‘zimni ochgani erinaman. Onamiz tashqarilayapti deya o ‘ylayman.

O ‘n besh-yigirma kunda bir shunday bo ‘ladi.

Bir safarida uyqim kelmayin yotaman...

Ayvon tarafdan shivir-shivir eshitaman. Shivir-shivirda meni otimda bo ‘ladi!

Gap-so ‘zlarni alayna-alayna eshitolmayman. Ammo-lekin ko ‘nglim tuyadi: ana shu shivir-shivirchi otamiz bo ‘ladi”⁵⁸.

U.Folknerning “Askar mukofoti”, “Sartoris”, “Avgust yog‘dusi”, “Shovqin va g‘azab” kabi romanlarining barchasida fuqarolik urushi ruhi kezib yuradi. Bu

⁵⁸ Murod T. Tanlangan asarlar. Roman, qissalar. – Toshkent: Sharq, 2018. – B. 27.

urushda o‘zi ishtirok etish yoshiga yetmagan qahramonlar urush va ta’qib xavfini otalarida, barcha kattalarda his etadilar. T.Murod asaridagi mazkur ko‘chirmada xuddi shu ruhiyat kuzatiladi. O‘z uyiga yashirincha kelayotgan ota, fuqarolik urushi xavfi, otaning ta’qib etilishi bola Dehqonqulning ruhiyatida aniq seziladi. “Shovqin va g‘azab” qahramoni Benji singari Dehqonqul ham bo‘layotgan voqealarga nisbatan kuzatuvchi pozitsiyasida turadi. Undagi xavf-xatar, bezovtalik, yomon oqibatni ko‘nglidan his etib tursa ham, qo‘lidan va tilidan hech narsa kelmaydi. Benji-ku o‘z tug‘ilgan uyida bo‘layotgan voqealarga hech qursa yig‘lab, g‘ingshib munosabat bildiradi. Uning bu bezovtaligini hamma aqli yo‘q bolalaning xarxashasi deb tushunishsada voqealar maromiga nisbatan aralashadi. Dehqonqul esa bunday qila olmaydi. Uxlayotgan bo‘lib oilasi uchun kelayotgan xavf-xatar ruhini sezadi, xolos. Dehqonqul ham Benji ham bu xatarli, sirli voqealar ortida otaning omonat ekanini his etadilar. Qolaversa, Dehqonqul tildan voqelikning hikoya qilinish usuli ham U.Folkner boshqa qahramonlariga nisbatan Benjiga yaqinroq.

Yoki adibning “Momo yer qo‘shig‘i” qissasida Pahlavon Daho obrazi bor. Uning bobosi fuqarolar urushi qatnashchisi. Nagan taqib, qishlog‘ida qizillar tartibini o‘rnatishga hissa qo‘shgan. Otasi Serjant Orziqulov degan hazil-kinoyali nom olgan, askarlikdan kelib qilgan eldan tashqari qiliqlari uchun shu nomga erishgan. Keyinchalik esi kirib, dastlab qishloq podasini boqqan, uylangan, bala-chaqali bo‘lgan. Bu orada ikkinchi jahon urushi boshlangan. Urishda besh yil qatnashib, dunyoning bor azob-uqubatini tortib qishlog‘iga qaytib kelgan. Kelsa urushgacha tug‘ilgan ikki qizi, otasi vafot etgan. Urushdan keyin yana bir qiz ko‘rgan, u ham turmagan. Nihoyat, bitta-yu bitta oxirgi farzandi yashab qolgan. Unga momosi tomonidan uzoq surishtirish orqasida umri vafo qilsin deya Tursunboy deb ism qo‘yishgan. Aslida Tursun, keyinchalik Pahlavon Daho nomini olgan qissa qahramoni serjant Orziqulov urushdan qaytgandan so‘ng tug‘ilgan yolg‘iz o‘g‘li. Oliygohda o‘qib, otasining yoshligidagidek havolanib, shaharda buyuklik da’vosida yurib, oyog‘i yerdan uzilgan Pahlavon Dahoning o‘zini tutishlari, hatti-harakatlari, ota-onasiga bepisandligi, sadizmga moyilligi “Shovqin va g‘azab” romani qahramoni Kventinga o‘xshab ketadi. Kventin telba ukasini

xo‘rlash bilan bolalikning kichik jamiyatida o‘z mavqeini ko‘tarmoqchi bo‘ladi. Ukasini qiynab rohatlanadi. Pahlavon Daho esa butun jamiyatdan o‘zini baland tutadi. Ota-onasi, atrofidagilarni mensimaslik bilan o‘zini yuksak mavqedagi odam ekanini ko‘rsatmoqchi bo‘ladi. Qahramon bilan bog‘liq ushbu epizod o‘zining ongsizlik holati, inson tabiatiga teskariligi bilan hatto Kventinga xos pinhona sadizm tuyg‘usidan ham o‘tib tushadi: “*Shunda, toshlar orasidan nimjon ovoz keldi.*

Daho toshni ko‘tarib qaradi.

Tosh ostida yong‘oqday chipor moyak bo‘ldi. Moyak yorig‘idan bir tumshuq chiqib turdi. Tumshuq vaqtı-vaqtı bilan qimirladi. Hayotga talpindi.

- *Bechora-e, chiqolmayapsanmi? Hozir chiqaramiz, hozir. Avval bir suv ichib ol!*

Daho shunday deya og‘ziga tupuk to‘pladi. Tupugini avaylab moyak yorig‘iga to‘kdi.

Moyak yorig‘i balg‘amga to‘ldi.

Daho papirosni burqsitib-burqsitib tortdi. Cho‘g‘ini polapon tumshug‘iga olib bordi. Cho‘g‘ tupukdan jiz-jiz etdi...

*Polapondajon asari bo‘lmadi*⁵⁹.

Asarda bir jaydari podachi, urush qatnashchisi, turmushning achchiq-chuchugini ko‘rgan odam Serjant Orziqulovning o‘g‘li daholik kasaliga yo‘liqib, o‘z iste’dodsizligi sabab fitnachi, ig‘vogar, tekinxo‘r odamga aylangani yoritilgan. Uning yuho nafsi tufayli urush azoblari ham o‘zgartira olmagan Orziqulov arizabozga aylanadi. O‘z ishidan o‘zi uyalib oxirida shuning alamida olamdan o‘tadi. Bularning hammasi milliy an‘analarga sodiq yashagan qishloq kishilarining keyingi avlodi axloqi, ma’naviyatida buzilish, inqiroz yuz bergenini ko‘rsatadi. U.Folkner romanlaridagi “Janub inqirozi” falsafasida ham shunga yaqin holatlar badiiy tasvir etiladi. Bularning hammasi Moskvadagi Oliy adabiyot kursida ta’lim olish jarayonida jahon adabiyoti, shu jumladan, U.Folkner ijodi bilan mukammal tanishgan T.Murodning badiiy ta’sirlanish ko‘lamidan dalolat beradi.

⁵⁹ Shu asar. – B. 662.

M.M.Do'stning "Lolazor" romani o'zbek yangi romanchiligidagi ko'zga tashlangan jiddiy tajribalardan. To'g'ri, bu yerda yozuvchining iste'dodi, voqelikdan ajratib olgan munosib tanlovi, asar qahramonlarining hayotiyligini inkor etish mumkin emas. Sovet davrining ilk paytlaridan, mustaqillik arafasigacha bo'lgan ulkan tarix, bu tarixning ijobiy va salbiy tusdagi tovlanishlari, shu tovlanishlar ichida o'z rangini saqlab qolishga qancha urinmasin bunga erisha olmagan odamlar taqdidi. Bunday odamlar silsilasi romanga badiiy obraz bo'lib ko'char ekan, Simxo etikdo'zdan Hotam sho'rogacha, Qurbanoydan Saidqul Mardonchacha, Nazar Yaxshiboyevdan Oshnogacha turli tabaqa, fe'l-ativor, qismat, qilmish, qildirmishlarni qamrab oladi. Adabiyotshunos Rahmon Qo'chqor romanga yozgan so'ngso'zida voqealarni bir nechta qahramon tilidan hikoyalashning nozik jihatlarini ochishga harakat qiladi. Bu yo'l bilan tashqarildan qaraganda bir-biridan ijobiy va salbiy xususiyatlari bilan tubdan farq qiluvchi ikki qahramon – Yaxshiboyev va Saidqul Mardon obrazlari ichki dunyosiga ko'ra ancha yaqin ekaniga ishora qiladi. Bunday solishtiruvning yuzaga kelishini esa yozuvchining "muayyan hodisani ikki-uch nuqtayi nazar va usulda yoritish"i bilan izohlaydi. "E'tibor bersak, Saidqul, agar yo'qotib qo'ygan ukasi bilan bog'liq ta'sirchan tarixi bo'lmasa (darvoqe, bu tarixning ham to'xtagan joyidan siljib, nedir mantiqiy-ta'sirchan harakat va nisbiy yakun topishida yana o'sha Yaxshiboyevning xizmati bor!), jonli odam sifatida u qadar qiziq, to'g'rirog'i, u qadar ishonarli emas. *Roman muallifi muayyan hodisalarni ikki-uch nuqtayi nazar va usulda yoritish, shu yo'l bilan talqindagi ko'pqatlamlilikni ta'minlash istagida hikoyachilikka jalb qilgan Saidqul Mardon, nafaqat Yaxshiboyev uchun, balki yozuvchi uchun ham mardikorchilikdan nariga o'tmaydi.* Ehtirosli munaqqid Umarali Normatov (asarning birinchi nashriga yozgan so'ngso'zida) "zo'r iste'dod egasi, sohibdil, haqiqatgo'y adib" deya ta'riflagani Saidqul Mardonov, aslida, ijobiy ma'noda ijtimoiy buyurtmaning mahsuli, xolos"⁶⁰ (ta'kid bizga tegishli, S.Sh.). Olimning yuksak pafosga ega fikrlariga qo'shilgan holda aytish lozimki, Yaxshiboyev ham, Saidqul Mardon ham uch urush (birinchi,

⁶⁰ Qo'chqor R. Iskandaru Dorolardan qolgan latifa / M.M.Do'st. Lolazor kitobida. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 554-555.

ikkinchi jahon urushlari, oktyabr to‘ntarishi davridagi fuqarolar urushi) oralig‘ida tug‘ilib o‘sigan, o‘z yo‘lini topib, jamiyatda o‘rin topgan odamlar obrazi. Ularning tabiatidagi bir qarashda nomunosibdek tuyuladigan holatlar mohiyatda insondagi yashash uchun instinkti. Urush davrida yashagan odamlar xarakteri va ichki olamini ochishda M.M.Do‘st ikki yo‘ldan unumli foydalanadi. Birinchi yo‘l ularning tarixlarini deyarli tafsilotlari bilan beradi. Bir qarashda asar voqealari yuz berayotgan vaqtda yashayotgandek tuyuladigan qahramonlar, aslida bir yo‘la bolalik, yigitlik, qarilik davrlarini bir paytda yashaydilar. Ular uchun xuddi U.Folkner qahramoni Benji singari vaqt manerasi doimiy tarzda o‘zgarib turadi. Faqat ularning Benjidan farqli tomoni shundaki, Yaxshiboyev bilan Saidqul Mardon o‘z tarixlariga oid uch zamonni muhokama qilib, o‘zaro solishtirib turadilar. Shu bois ularning yozuvchi tomonidan so‘zlanayotgan tarixlari Benjiniki kabi murakkab, ko‘p qatlamlili, chalkash tus oladi. Shunday pallalarda muallif bir voqeani har bir qahramoniga alohida-alohida so‘zlatadi. Ularning xarakteridagi individuallikni oshirishi bilan birgalikda, psixologik tasvir imkoniyatlarini ham kuchaytiradi. Shu tariqa qahramonlar o‘z-o‘zlarini tahlil, muhokama asosida oshkor qiladilar. Ustiga ustak o‘zgalar nazaridagi portretlari, xarakterlaridan tashqari bir nechta, polifonik qatlAMDAGI qirralarini namoyon etadilar. Haqiqiy ma’nodagi, hayotdagi real o‘ziga o‘xshagan murakkab odamga aylanadilar. Maqola sarlavhasiga olib chiqilgan latifa tomonlama ham “Lolazor” romani U.Folkner an’analariga yaqinlashadi. U.Folkner “inqiroz tomon o‘rmalayotgan Janub” aholisining xalq og‘zaki ijodi, miflari, latifa-yu kinoyalarini o‘z qahramonlari tiliga jo etadi. Ayniqsa, “Sartoris”, “Askar mukofoti” romanlarida bu jihat yaqqolroq ko‘zga tashlanadi. M.M.Do‘st ham U.Folkner Yaknapotofiyasiga monand o‘ylab topgan Bulduruq (keyinchalik Galatepa) deb nomlangan badiiy makoniga xos latifalardan, xalq qochirim va kinoyalaridan unumli foydalangan. Bu vositalarni qahramonlari hayotining turli davrlariga tatbiq eta olgan. Roman boshrog‘idagi bir epizodda Nazar bilan Horunni Bulduruq qishlog‘i raisi Hotam sho‘ro majburlab O‘rtaqo‘rg‘onga, o‘qishga jo‘natadi. Ular yo‘lda horib-tolib ketishayotganda karvonga duch kelishadi: “Karvon oldida bir otliq erkak; undan orqaroqda tuyaning qo ‘mida bir jikkak ayol;

karvon etib kelib, yigitlar o‘tirgan tosh yonida andak sekinladi. Yigitlar o‘rinlaridan turib, karvonboshiga qulliq qildilar. Biri Yaxshiboy cho‘ponning o‘g‘li Nazar, norg‘ulu qoraqosh yigit, dadilgina gap qotdi:

- *O‘rtaqo ‘rg‘onga dovur opketmaysizmi, tog‘a?*
- *Kimsanki, men senlarni opketsam?*
- *O‘qishga ketyapmiz, tog‘a.*
- *Bale, dedi karvonboshi. O‘qigan – o‘zadi...*
- *Cho‘k, jonivor, cho‘k...*
- *Rahmat, tog‘a. Pulimiz bor, bo‘ynimizda qolmaydi.*
- *Rahmatingni onangga aytasan. Onang bormi?*
- *Tog‘a, dedim-a, tog‘a!!.*
- *Ha, endi, bir so‘radikda...*
- *Bo‘lmasa nima qilaylik, tog‘a?*
- *Karvon yo‘lini to‘smasang bas... ”⁶¹*

Mana shu kichik dialogdan ko‘rinib turibdiki qahramonlar muloqotida ko‘p qatlamlili, xalqqa xos kinoya, qochirim bor. Birinchi xalqona qochirim shuki, karvonboshi yo‘lovchi bo‘zbolalardan “onang bormi?” deb so‘rashining tagma’nosida “manzilingga olib borib qo‘ysam, menga onangni berasanmi? Deb hazil, qochirim qilyapti. Garchand, bu gap hazil tariqasida aytilayotganini bilsada, bo‘z bola Nazar bu qochirimga juda o‘rinli, xalq doinishmandligi yo‘lida javob beryapti: “Tog‘a bedim-a, tog‘a” deyapti. Xalqimizda tog‘a deb ona tomondan eng yaqin qarindoshni aytadi. Tog‘a yo onaning akasi yo ukasi uzoqroq bo‘lsa, ularning bolalari hisoblanib, qon-qarindoshlik nuqtayi nazaridan ona sulolaning egalari bo‘ladi. Shu gapdan keyin karvonboshi ham darhol pasayadi. “Ha, endi, bir so‘radikda” deb shashtidan tushadi. Boshqa tomonlama karvonboshi bu gapi bilan o‘zi safardosh sifatida tuyasiga mingazayotgan kimsalarni sinab ham ko‘ryapti. Qani ular or-nomusli, qat’iyatli yigitlarmi yoki bo‘sh-bayov hamma narsaga ko‘nikib ketaveradigan qo‘ymizojlarmi. Ikkinchi qochirim bir oz siyosiyroq tusda. Bo‘zyigitlar shaharga o‘qishga ketayotganini aytganida karvonboshida ularga

⁶¹ Do‘st M.M. Lolazor kitobida. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 68-69.

nisbatan hurmat uyg‘onadi. Pul beramiz yoki boshqa biron xizmat qilamiz deyishsa ko‘nmaydi. Ulardan atigi bir narsani so‘raydi: “Karvon yo‘lini to‘smasang bas...” Aslini olganda karvonboshi yangi zamonlar kelayotganini, borib-borib o‘zinikiga o‘xshagan tuya karvonlariga ehtiyoj qolmasligini yaxshi biladi. Shuning uchun u o‘zining xolis xizmatini minnat qilmoqchi emas. Xalqona ishora bilan “Agar shaharda o‘qib, katta odam bo‘lib ketsanglar xalqning, yaxshilikning yo‘lini to‘smanglar. Faqat el-ulus uchun xizmat qilinglar. Xudbin bo‘lib ketmanglar” demoqchi. Oldida xavf-xatarli, noma’lum yo‘l turgan, o‘z qismatining nima bo‘lishini hali bilmaydigan bo‘z yigitlar bu gap ma’nosini dabdurustdan tushunmaydilar, albatta. Ammo keyinchalik aqlari quyilib, hayotning achchiq-chuchugini tatib, mamlakatning asosiy odamlariga aylanganlarida bu so‘zlarni eslaydilar.

Asardagi yana bir shunday nuqta Nazar Yaxshiboyevning “rivoyat” haqidagi gaplaridir. U Respublikaning ikkinchi odamiga aylanib, o‘ziga hammaning ishi tushib, atrofida turli toifadagi odamlar paydo bo‘lganida ularning tabiatи, maqsadlaridan kelib chiqib, biriga to‘g‘ri, biriga hazil, boshqalariga esa kinoyali munosabatda bo‘ladi. Shu vaqtarda unda o‘zi haqida qoladigan rivoyat to‘qish g‘oyasi tug‘iladi. U o‘zining ichki monologlarida shunday deydi: “Qarab turinglar, hali faqir Yaxshiboyev latifalarning zo‘rlarini to‘qiydi. Har latifalarki, Iskandaru Dorolar... changallab qoladi”. R.Qo‘chqor qahramonning mazkur holatini shunday tushunadi: “Lekin latifago‘ylik aslida uzoq davom etmagan, to‘g‘rirog‘i, uning boshlanganiga ko‘p bo‘lgan emas. Bir odamning umrini oqlaydigan darajada sodda-samimiy kunlar ham bo‘lgan bu hayotda. U paytlar niyatning tozaligi, harakat-holatning samimiyati, kulgining beg‘uborligiyu yig‘ining rostligiga zarra shubha yo‘q edi. Jo‘mardlik bo‘lmas ham mardlik degulik shaxt, o‘zi yemasa ham do‘stiga ilingulik saxovat, haromdan parhezu soddalik ham begona emas edi Nazarga”⁶². Bunday fikr bir qarashda Nazar Yaxshiboyevga xos. Uning keyingi paytlarda hamma odamlar singari o‘zligidan uzoqlashgani ham rost. Ammo shu rivoyat va

⁶² Qo‘chqor R. Iskandaru Dorolardan qolgan latifa /M.M.Do‘s. Lolazor kitobida. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 556.

latifa haqidagi o‘ylari, sodda, to‘g‘ri odamlarga ichki xayrihohligi uning botinda haliyam o‘sha Nazar yashayotganini bildiradi. U hayotdagi o‘yinlar, fitnalar, oqibatning yo‘qligi kabi illatlar tufayli tashida o‘zini shunday tutadi. Odamlardagi vafosizlik, yaldoqiliklardan ko‘ngli qoladi. Ko‘ngliga yaqin odamni topa olmaydi. Hatto ko‘z ochib ko‘rgan xotinining ham ma’lum joylarda artistlik qilayotganini yaxshi payqaydi. Shu jamiyat ichida o‘zidan yaxshi nom qoldirishga urinadi. Umrining oxiridan, ta’bir joiz bo‘lsa oxiratidan tashvishlanadi. Shuning uchun uning rivoyat-u latifalari ostida o‘zbek xalqiga xos yaxshi nom qoldirish ehtiyoji borligini ham unutmasligimiz kerakka o‘xshaydi.

Adibning “Galatepaga qaytish” qissasida ham U.Folkner romanlari ta’sirini sezish mumkin. Bu asar ko‘p tomonlama U.Folknerning “O‘lar chog‘imda” romani voqealarini, tasvir yo‘li va obrazlari bilan mushtarak tomonlarga ega. Adabiyotshunos Asharali Jo‘rayev bobning birinchi faslida zikr qilingan maqolasida U.Folkner “O‘layotgan chog‘imda” romanini O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romani bilan munosib taqqoslaydi. Bu ikki asar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni sezgir ilmiy nigoh bilan kuzatadi. Bu iki asar o‘rtasidagi kompozitsiya, “ong oqimi”, obrazlar va syujet voqeligi o‘rtasidagi o‘xshashlik jihatlarni tahliliy ko‘rsatadi. Ko‘proq har ikki asarga xos o‘lim sahnasi haqida fikr yuritadi. Romadagi bir qahramon Addi Bendren o‘limi oldi voqealarining Aqli zaif Vardaman tomonidan kuzatilishini “Ikki eshik orasi”dagi Kimsan, Robiya, Qora amma hayotidagi fojialarni Muzaffar obrazi tomonidan kuzatilishi, bolalarcha tushunilishi bilan muqoyasa qiladi⁶³. Bizningcha, ushbu muqoyasa o‘rinli. Har ikki asarda bosh qahramon obrazining yo‘qligi, bola nigohi, betaraf hikoya qilish manerasi tomonlama U.Folkner va O‘.Hoshimov romanlari o‘rtasida o‘xshashliklar ko‘p. Ayni paytda M.M.Do‘stning “Galatepaga qaytish” qissasida ham “O‘layotgan chog‘imda” romani bilan mushtarak tomonlar adabiy ta’sirga xos aniq asosga ega. M.M.Do‘stning “Galatepaga qaytish” qissasi “Aza”, “Ona”, “Murod amaki”, “Qizil olmalar”, “Uch kun avval”, “Samad”, “Muhabbat”, “Shoir”, “Ikki kun avval”, “Bir yil oldin”, “Xotirot”, “Bir kun avval”, “Soqol”, “Galatepaga qaytish”, “Haqiqat” deb nomlangan o‘n beshta voqeadan

⁶³ Jo‘rayev A. Tasvirdagi o‘ziga xoslik / <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416-1.html.page=7>

iborat. Bu voqealarning barchasi birinchi voqea aza – Toshpo‘lat G‘aybarovning otasi Rayim oqsoqol o‘limi voqealari munosabati bilan eslanadi. Hikoyachi o‘g‘il otasining o‘limi munosabati bilan u bilan bog‘liq barcha voqealarni xotirlaydi. Qissadagi kuzatuvchi va bayon etuvchi vazifasini ham o‘zi bajaradi. U.Folknerning “O‘lar chog‘imda” romani ham alohida yettita novelladan iborat o‘ziga xos kompozitsiyaga ega. M.M.Do‘st Folkner an’anasini davom ettirib, voqealar sonini o‘n beshtaga etkazgan. Voqealar qurilishdagi xulosaviy qism “Galatepaga qaytish” bo‘limini istisno etsak, yozuvchi U.Folkner epizodlari sonini ikki barabarga oshirgan. Agar “Galatepaga qaytish” qissasida ota janozasi bosh voqea bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, “O‘layotgan chog‘imda” romanida hamma voqealar ona o‘limi bilan bog‘liqlikda tasvirlanadi. Asar qahramoni Addi Bendren holati Rayim oqsoqol holatidan ko‘ra ayanchliroq. Addi Bendren janozasi voqealari hali u o‘lmasidan oldingi holatlar tasviri bilan boshlanadi. Ona o‘lyapti. Atrofdagilar esa unga beparvo, o‘z tashvishlari bilan ovora. Eng yomoni Addi Bendrenning o‘g‘li Kesh o‘lim bilan olishib yotgan onasining ko‘z oldida, unga ko‘rinib turadigan bir joyda oshkora tobut yasaydi. Bechora Addi Bendren o‘g‘lining bu harakatini kuzatib yotadi. Ziqna eri Ans esa xotinining o‘lishi aniq bo‘lishiga qaramasdan dafnga asqatadigan bitta-yu bitta ot-aravasini ish buyurib boshqa joyga yuboradi. Holbuki, bechora Addi Bendrenning so‘nggi umidi erlik uyidan qirq chaqirim naridagi o‘z qishlog‘i Jeffersonga dafn bo‘lish. Shu tariqa onaning qarindoshlari, qizi va boshqalarning Addi Bendren o‘limiga munosabatlari, dafnga olib borish, dafn etish jarayonlari romanning asosiy syujetini tashkil etadi. Bu romanda bitta-yu bitta onaga sodiq, uning o‘limidan qayg‘u chekayotgan o‘g‘il obraqi, Jul bor. Ammo uning iztiroblari hech kimni qiziqtirmaganidek, bunday mehrsizlik, toshbag‘irlik, pastkashliklarga u ham biron tomonlama o‘z ta’sirini o‘tkaza olmaydi. “Galatepaga qaytish” qissasida ham na Rayim oqsoqolning bolalari, na qarindosh-urug‘i, uzoq yillar raislik qilib o‘tgani qishloq ahli bu o‘limga qayg‘urmeydi. Birovi bu o‘lim orqasidan azaliy o‘chlari uchun oshkora xursand bo‘ladi. “Berkiting, qaytib chiqmaydigan bo‘lsin!.. U orqaroqda turgan Turdiqulni ko‘rdi-yu, hamma gapni tushundi. Turdiqul bu gapni aytishi kerak edi. Aqlini tanibdiki, u Rayim oqsoqolni

yomon ko‘radi. Bola-chaqasi bilan birga o‘tirib qarg‘aydi. Rayim oqsoqol uning otasi Panjini o‘ldirgan. Turdiqul shunday deb o‘ylaydi⁶⁴. “Essiz o‘lganning joni” deganlaridek, Rayim oqsoqolning o‘z bolalari ham el oldidagi obro‘lari, otalari o‘tib qolgandan keyingi o‘z hollarigagina yig‘laydilar. Ukasi Zokir vrach bo‘lsayam otasining o‘lim daqiqalaridagi uning ahvoldidan xabar topgan: “Kechikibroq xabar topdim, qarasam, qoni quyulibroq qolgan ekan. Doriyam topib keluvdim, agar gumonim rost chiqarini bilsam...” deb o‘zini oqlaydi⁶⁵. G‘aybarovning opasi azaga hatto Toshkentdan kelgan ukasidan ham keyinroq, kechikib yetib keladi. O‘zini oqlash uchun turli vaj-karsonlar to‘qiydi. Bu holatni muallif Toshpo‘lat G‘aybarov tilidan shunday tasvirlaydi: “Opa yig‘layverdi... muhimi – ovoz chiqarish, ishqilib, seni toshbag‘ir deyishmasa bo‘ldi. Yo‘q, opa sen toshbag‘ir emassan, otamni yaxshi ko‘rarding, meniyam, ukalarning barini yaxshi ko‘rarding. Endi-chi, opa, endiyam yaxshi ko‘rasanmi?”⁶⁶, “Endi-chi” degan bu savolda hamma narsa ravshan bo‘ladi. Xuddi U.Folkner Yoknapatofiyasi qahramonlaridek Galatepa qahramonlari ham mehrsizlik kasaliga uchrab bo‘lgan. Oilalar ma’naviy inqirozni boshdan kechirmoqda. Buning asosiy sababi tirikchilik, xudbinlik, loqaydlik. Bu azada chin dildan yig‘lagich, yuragi kuygich ikkita obraz bor. Bularning biri Murod amaki degan telba. U kimni ko‘rsa “bisso‘m ber” deb so‘rab yuradi. Ammo yomon odamni pulini olmaydi. Shu telba Rayim oqsoqolning kimliginiyam, atrofdagilarning ahvoli ruhiyatini ham yaxshi biladi. Pirovardida Toshpo‘latning ham ko‘zini ochadi.

Ikkinchisi Toshpo‘latning kenja ukasi, hali balog‘atga etmagan, haqiqiy yetim Ahmad. Ro‘zg‘orning butun mehnati, tashvishi otasining davridan boshlab unga tushgani uchun, Ahmad mehnatdan boshqani bilmaydi. Go‘yoki tekin xizmatkor. Xuddi Addi Bendrenning o‘g‘li Jul kabi shu bola otasiga chin yuragidan kuyadi. Shuning uchun Toshpo‘lat G‘aybarov boshqa tug‘ishganlaridan ko‘ra shu ukasini yaxshi ko‘radi, ahvolini tushunadi: “Kimdir uning yelkasiga bosh qo‘ydi. G‘aybarov o‘girilmadi, chap yelkasi osha quchgan qo‘lni tanidi: Ahmadning qo‘li, somon qorib, go‘ng kurab, naq tappi bo‘lib ketgan qo‘llar.

⁶⁴ M.M.Do‘st. Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G‘aybarov rivoyati. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 1983. – B. 8-9.

⁶⁵ Shu asar. – B. 30-31.

⁶⁶ Shu asar. – B. 37.

...ichimizda birgina shu sag‘ir”⁶⁷, degan qisqa satrlarni o‘qiboq o‘quuvchi gap nimadaligini aniq fahmlaydi.

Muxtasar qiyosdan ham ko‘rinib turibdiki, U.Folknerning “O‘layotgan chog‘imda” va M.M.Do‘stning “Galateaga qaytish” asarlari ko‘p tomonlama tipologik xususiyatlarga ega. Bu esa M.M.Do‘st U.Folkner an’analarini milliy zaminda yangiladi, o‘zbek adabiyotiga yangi voqelik va obrazlarni olib kirdi degan xulosaga to‘la asos beradi.

Nazar Eshonqulning “Shamolni tutib bo‘lmaydi” deb nomlangan hikoyasida ayol o‘chi, faqat ayolga xos bo‘lgan sirli qotillik haqida gap ketadi. Qizillar davrida mansabga minib, o‘zining valine’mati va homiysi Rayim polvon bilan o‘g‘lini shafqatsizlarcha otib o‘ldirgan Zamon otboqardan ona va rafiqqa Bayna momo mana shunday o‘ch oladi. Tersota degan makon ham xuddi U.Folkner Yognopatofiyasiga o‘xshab N.Eshonqulning deyarli barcha asarlarida aylanib yuradi. Mazkur voqeal ham Tersotada ro‘y beradi. Asar Tersotaning oldinlari eng hashamatli hisoblangan, joriy davrga kelib eng ko‘rimsiz kulbaga aylangan Bayna momo uyining buzilishi tasviri bilan boshlanadi. Keyin Rayim polvon va o‘g‘lining otilish voqeasi, Bayna momoning butkul uzlat holatidagi turmush tarzi tasviri, qishloqdoshlariga ters muomalasi, Zamon otboqarning sirli o‘limi, barmoqlari kesib olingan jasadining ko‘milishi haqida gap ketadi. Ollomurod tegirmونching tegirmonga bug‘doy ko‘tarib kelgan Bayna momoga qarata:

*“ – Siz bunday ovora bo‘lib yurmang... Biron erkakdan berib yuborsangiz, tortib, o‘zim uyingizga olib borib tashlayman”, degan gapiga javoban Bayna momo:
– Bu qishloqda erkak yo‘q, deydi ”⁶⁸.*

Zamon otboqarning mudhish qotilligidan keyin Bayna momo xonashin yashab, birov bilan gaplashmay yashab o‘tadi. Jinoyatga loqayd qarab turgan qo‘rkoq qishloqdoshlaridan hazar qiladi. Hech kimdan yordam olmaydi. Faqat o‘limidan keyin ixtiyorsiz ravishda tersotaliklar yelkasida so‘nggi manzil tomon yo‘l oladi. Hamma sir Bayna momo o‘limidan sal oldin singlisiga vasiyat qilgan sandiqni

⁶⁷ Shu asar – B. 7.

⁶⁸ Eshonqul N. Shamolni tutib bo‘lmaydi. Qissa va hikoyalari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005. – B. 6.

ochishganda hamma sir oshkor bo‘ladi: “Murdani yuvishdan oldin sandiqni ochishdi. Avval o‘limlikka atalgan kiyim-kechaklarni, kafanlikni olishdi, so‘ng dastasi qorayib ketgan qamchi, sopiga gavhar o‘rnatilgan xanjar, erkak kishining ter hidi kelib turadigan kalapo‘shi, ko‘krakka taqadigan zebigardon, kampirning qo‘lida hech qachon ko‘rinmagan kelinlik bilaguzugi, etagi kashtali, yoqasiga tasma urilgan keng ko‘ylak, angishvona va sarg‘ayib ketgan Qur’oni olishdi. Eng oxirida sandiqdan bog‘ichini chirk bog‘lagan, kaptarning yuragidek kichkina, matosi zar sim bilan tikilgan, ko‘p yillik qon qotib qolgan tumor va tig‘i zanglagan qaychi, *ko ‘p yil turganidan bo ‘g ‘in-bo ‘g ‘in bo ‘lib faqat suyakning o ‘zi qolgan, u ham qoramtil tus olib, naq kukunga aylanish arafasiga kelgan, chorsining yirtig ‘iga pala-partish o ‘rab tashlangan o ‘nta odam barmog ‘i ham topildi...*” (ta’kid bizniki, S.Sh.). Bunday dahshatli tasvir nafaqat butun hikoya sirini ochadi, balki Bayna momoni yashashga undagan, bir umrlik maqsadi, hayotining mazmuniga aylangan mash’um haqiqatni oshkor qiladi. Chumchuqdek kichik jussali kampir nafrati uni odamlar ishona olmaydigan qotillikni qilish va shu ishidan bir umr mazmun topib yashash, g‘alaba qilgan askar ruhida jon berishga olib kelgani ma’lum bo‘ladi. Ayol o‘chining tub-chegearasiz, chalkash va murakkab ruhiyatning kutilmagan ko‘rinishi ekaniga o‘quvchini ishontiradi. Bu asar xuddi shu tomoni bilan U.Folknerning “Emili uchun atirgullar” asariga o‘xshab ketadi. Bahslasha olmaymiz, Emilining qotillik qilishidagi sabab hamda vaziyat Bayna momonikidan bir muncha farq qiladi albatta. Bayna momo qondoshlik va yorlik o‘chini oladi. Olganda ham o‘ta shafqatsizlarcha o‘ch oladi. Emilining o‘chi esa haddan ortiq murakkab tarixga ega. U xuddi Yevropa romanlari tarixidagi “gotik romanlar” ruhini beradi. Emili qattiqqa‘l va zolim ota qo‘lida tarbiyalangan. Tabiatan shafqatsizlik, zulmga moyilligi tufayli xarakteri ham shu tarzda shakllanib qolgan. Emili Amerika Shimolidan bo‘lgan Gomer Beron bilan nikoh ahdini tuzadi. Ammo bu ayoldagi sovuq qat’iyat, zulmkorlik, bemehrlik hislarini payqagan kuyov ikki o‘t orasida qoladi. Bir tomonidan Emilining sovuq bo‘lsa ham atirguldek serhasham go‘zalligi, boshqa tomonidan vujudidan anqib turgan zulm uni ikkilantiradi. Pirovard-oqibatda ikkinchi tuyg‘u ustunlik qiladi. Gomer Beron bu ayoldan qochib qutulmoqchi bo‘ladi. Buni sezgan Emili qaylig‘ini

zahar berib o‘ldiradi. Bu ham yetmagandek, murdaga kuyovlik libosini kiydirib, shkafga yashirib qo‘yadi. Murdani har-har zamonda “ziyorat” qilib, uni ko‘rish va o‘zidan qochmoqchi bo‘lgan kuyovning mag‘lubiyatidan lazzatlanib umrini o‘tkazadi.

Bayna momo bilan Emilini ikki narsa bog‘lab turadi. O‘ch lazzati va g‘oliblik lazzati. Bayna momo mana shu g‘alaba lazzatidan kuch olib yashaydi, Emili esa o‘zining erta so‘lgan, qanoatlantirilmagan muhabbatini yuqoridagi tarzda qanoatlantiradi.

Zamonaviy o‘zbek nasrida U.Folkner asarlaridagi voqealar, obrazlar va detallarga ma’lum darajada yaqin keladigan asarlar shu bilan cheklanmaydi. Bunday epizodlar Sh.Bo‘tayevning “Shox”, U.Hamdamning “Isyon va itoat”, “Ota”, T.Rustamovning “Kapalaklar o‘yini”, J.Jovliyevning “Qo‘rqma” romanlarida, Sh.Hamroning “Qora kun” qissasi, “Kushxonadagi voqea” hikoyalarida ham uchraydi. Ammo dissertatsion ish hajmidan kelib chiqib, bu asarlar tahlilini keyingi tadqiqotlarga qoldiramiz.

Bob bo‘yicha xulosa:

1. Zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligida milliy adabiyot namunalarini tipologik o‘xshashliklar tizimida o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Adabiyot nazariyasida tipologiklikning kontaktli va kontaktsiz shakllari ajratib ko‘rsatiladi. Biri genetik yaqinlik, ikkinchisi bevosita adabiy ta’sir va adabiy aloqalardan kelib chiqadi. O‘.Hoshimov va U.Folkner romanlari tipologiyasi tipologik aloqalarning kontaktsiz tipiga to‘g‘ri keladi, tarjima va adabiy aloqalar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu bilan mazkur yozuvchilar yashagan davr, idjtimoiy muhit, turmush sharoiti balan bu ikki yozuvchi qahramonlari orasida o‘ziga xos mushtaraklik ko‘zga tashlanadi.

2. U.Folkner ijodining o‘zi ham an’ana va ta’sirdan holi emas.U o‘zigacha ijod etgan plantatorlik mualliflari romanlari uslubidan ta’sirlandi. Ammo u salaflaridan farqli ravishda Janub o‘tmishini ideallashtirmadi, uni obyektiv yoritdi. “Shovqin va g‘azab” romanida bu borada katta muvaffaqiyatga erishdi.

3. Amerika yozuvchisi badiiy-falsafasi vaqt falsafasiga qurilgan. Buni barcha ingliz, fransuz, rus va o‘zbek folknershunoslari yakdil tarzda tasdiqlaganlar. O‘tgan, hozirgi va kelasi zamon vaqtlarining tartibsiz ravishda bir qahramon “ong oqimi”ga joylashi bilan o‘zigacha bo‘lga yozuvchilardan farqlanib turadi. U.Folkner “Shovqin va g‘azab”dagi Benji obrazi talqinida tartibsiz (xaotiklashtirilgan) uslubining hatto J.Joys ko‘rmagan nozik tomonlarini ko‘rsata bildi. Yozuvchi ijodining she’riyat bilan boshlanganligi nasriy asarlaridagi lirizmi desak to‘g‘ri bo‘ladi.

4. Ammo jahon va o‘zbek folknershunosligi alohida tadqiqotlarga mavzu bo‘ladi. U.Folkner shaxsiyati va ijodi haqidagi fikrlar xilma-xil, ba’zilari o‘zaro bir-birini to‘ldirsa, boshqalari zid pozitsiyani ifodalaydi. Shuningdek, “Shovqin va g‘azab” romani tipologik jihatdan qator dissertatsiya va kitoblarga mavzu bo‘lgan. Badiiy ta’sir doirasi o‘ta keng bo‘lib hisoblanadi.

5. Yozuvchi O‘.Hoshimov romanlaridagi semantik va shakliy takomillashuv uning “Ikki eshik orasi” romanidan boshlandi. Bu erda U.Folkner adabiy ta’sirini alohida ta’kidlash o‘rinli. “Ikki eshik orasi” romandagi: 1) an’analar negizida yangicha hikoyalash uslubi va yangi kompozitsion shaklning paydo bo‘lgani; 2) Folkner romanidagi kabi “Ikki eshik orasi”da ham bosh qahramonning mavjud emasligi; 3) bir voqeanning turli qahramonlar tomonidan hikoyalanishi; 4) realizm qolipidan chiqish va yangi avlodga xos eksperimental realizmga asos solinishi U.Folkner ijodi bilan O‘.Hoshimov nasrining real tipologik o‘xshashliklaridir.

6. O‘zbek va dunyo adabiyotshunoslari tadbirkorlarini o‘rganish natijasida shunday xulosa qilish mumkinki, bir millat adabiyotining o‘zga xalqlarga nisbatan faolligi, badiiy tafakkurdagi avangardlik adabiy ta’sir uchun muhim vosita bo‘lishini belgilaydi. Tarixiy davrdoshlik, milliy, etnik yaqinlik, geografik chegaralar ham asosiy rol o‘ynamasligi, avangard adabiyot vaqt, makon, madaniyat, din, e’tiqod devorlaridan bemalol oshib o‘tib, badiiyat rivojiga ulkan hissa qo‘sishi qonuniy hodisadir.

7. U.Folknerdan ta’sirlanish an’anasi 80-yillarning o‘rtalaridan e’tiboran yaqqolroq ko‘rinadi. Ammo O‘.Hoshimovdan keyin U.Folkner nasri an’analaridan

bevosita ta'sirlangan, bu ta'sirni, obrazlar, syujet motivlari, psixologik holatlar, hikoyalash shakliga ko'ra yaqqol ifoda etgan yozuvchilar sifatida hech ikkilanmasdan T.Murod, M.M.Do'st, N.Eshonqul, Sh.Hamro, T.Rustamov asarlarini ko'rsatishimiz mumkin. Ayni paytda Sh.Bo'tayevning "Shox", U.Hamdamning "Isyon va itoat", "Ota", T.Rustamovning "Kapalaklar o'yini", J.Jovliyevning "Qo'rhma" romanlarida U.Folkner ta'siri izchil kuzatiladi.

II BOB. “SHOVQIN VA G‘AZAB”, “TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ROMANLARIDA KOMPOZITSIYA VA SYUJET TIPOLOGIYASI

2.1. “Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlarida kompozitsiya mushtarakligi

Oldingi bobda ko‘rib o‘tdikki, umrining so‘ngida va vafotidan keyin deyarli amerika adabiyotining faxriga aylangan U.Folkner XX asrning qator yozuvchilariga o‘z ta’sirini o‘tkazgan. G‘arbda bu yozuvchiga ergashish birmuncha avvalroq boshlangan. Sharq zamonaviy adabiyoti esa XX asrning 60-80-yillaridan e’tiboran U.Folkner asarlari bilan tanishish, ularni tarjima qilish, badiiy o‘ziga xosliklarini anglash va o‘zlashtirishga kirishganlar.

Bunday adabiy ta’sir jarayoni postsoviet xalqlaridan ukrain, belorus, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz, singari xalqlar adabiyotiga samarali ta’sir ko‘rsatgan⁶⁹. Ayni paytda yozuvchi prozaik asarlari qurilishi, obrazlari va uslubiy o‘ziga xosliklari Xitoy va Yapon yozuvchilari ijodida ham muayyan darajada aks etgan⁷⁰. Ayniqsa, yaponiyalik yozuvchi Yasunari Kavabata, xitoylik yozuvchi Mo Yanglar nasri bu borada o‘z zamondosh nosirlari doirasida etakchilik maqomini egallaydi. Bu ilmiy ma’lumotlarni keltirishimizdan maqsad shuki, birinchi navbatda zamonaviy sharq prozasi vakillarini U.Folkner asarlaridagi kompozitsion yangilanish o‘ziga jalgan etgan. Chunki roman kompozitsiyasini asar qahramonlari hikoyasi asosida qurish tarjribasi U.Folknergacha bo‘lgan romanchilik an’anasida to‘la ma’noda mavjud emas edi. Qayd qilishimiz kerakki, U.Folkner o‘z romanlarining yangicha kompozitsion qurilishini inkishof etishda rus yozuvchisi F.Dostoyevskiy an’analaridan ta’sirlandi, albatta. F.Dostoyevskiyning hikoyachi qahramonlari, ularning roman kompozitsiyasini tashkil etishdagi hikoyachi sifatidagi roli jahon adabiyoti uchun ulkan kashfiyat edi. “Aka-uka Karamazovlar”,

⁶⁹ <https://movaosvita.com.ua/literatura/biografiya-i-tvorchest-vilyama-folknera>; <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=890178>; <https://cyberleninka.ru/article/n/tematika-i-idei-tvorchestva-u-folknera>

⁷⁰ Артеменко Н.И. Взаимодействие японской и европейской культуры в эпоху Мейдзи (на примере литературы); Текст: непосредственный // Вопросы исторической науки : материалы Междунар. науч. конф. (г. Казань, ноябрь 2017 г.). – Казань: Бук, 2017; Вестник Бурятского государственного университета. – №8, 2009.

“Telba”, “Jinoyat va jazo”, “Iblislar” romanlari qahramonlari o‘zlarining polifonik hikoyalash maneralari bilan jahon nasrining deyarli barcha vakillariga ijobiy ma’noda ta’sir etdi. U.Folkner ham bunday ta’sirdan benasib qolgan emas. Hatto boshqa Yevropa va Amerika yozuvchilaridan ko‘proq ta’sirlandi desak ham xato bo‘lmaydi. Uning aksar qahramonlari odamoviligi, xonanishinligi, tushunarsizligi, noyobligi bilan F.Dostoyevskiy qahramonlarini eslatadi. “Shovqin va g‘azab” romani qahramonlari, unda hikoya qilanadigan voqealar, badiiy makon qamrovi “Aka-uka Karamazovlar” romani bilan ko‘p tomonlama monand keladi. Bu fikrni Amerika, Yevropa va rus tadqiqotchilari bir ovozdan ma’qullaydilar. U.Folknerga berilgan “Amerika Dostoyevskiysi” unvoni ham bejizga emas.

Shuningdek, U.Folknerning F.Dostoyevskiy romanlaridan farqli va ba’zi bir zabt etish imkonini bo‘lmagan jihatlari bor. Birinchidan, Amerika yozuvchisi romanlari kompozitsiyasining F.Dostoyevskiy romanlari kompozitsiyasidan keskin farq qiladigan jihatni bir voqeani deyarli barcha qahramonlari tilidan hikoya qilishidir. Natijada, U.Folkner romanida yagona voqea turli uslub va turli rakurslarda hikoyalanadi. Mana shunday uslub va nuqtayi nazarlar xilma-xilligi roman kompozitsiyasining o‘ziga xosligi, uslub rang-barangligi, psixologik tasvir originalligini ta’minlaydi. Bu haqda bobning keyingi faslida alohida so‘z yuritamiz. Ikkinchidan, U.Folknerning ko‘plab romanlaridan, ayniqsa, tadqiqotimiz obyekti bo‘lmish “Shovqin va g‘azab”da “ong oqimi” uslubidan foydalanishi F.Dostoyevskiydan ko‘ra uni irland yozuvchisi J.Joysga yaqinlashtiradi. U.Folkner “ong oqimi”ga xos hikoyalash maromini shakllantirishda butun yukni aqli zaif yoki anormal ichki ruhiyat (stress vaziyati)dagi qahramon ustiga yuklaydi. Shuning uchun mantiqsiz holatda hikoyalash yo‘li o‘quvchini ajablantirmaydi, romandagi vaqt birliklarining chalkashligi ham tabiiy ravishda qabul qilnadi. Ammo har qanday holatda U.Folkner qahramonlari yagona, umumbashariy, mustahkam ideologiya sohibi sifatida namoyon bo‘la olmaydi. Ularda F.Dostoyevskiy qahramonlari o‘z botinidagi ikkilikni nazorat etadigan uchinchi “men” yo‘q. Hatto ko‘p o‘rinlarda U.Folkner qahramonlari o‘z ichidagi raqibi (ichki “men”)ini ham topa olmaydi. Mahdud holatdagi xudbinlik olami va monologik nutq bilan chegaralanadi. Shu

sabab ular o‘z botini doirasida ideolog bo‘la olmaydi. Ularning nutqi va hikoyalash yo‘li ham polifoniya darajasida namoyon bo‘lishgacha etib bormaydi.

Davr o‘zgarishi, modernistik an’analarning etakchi maqom egallashi, ayni paytda, jamiyat va inson holatlarining o‘zgarishi, maydalashuvi ham U.Folkner ijodining shunday shakl-shamoyil olishiga sabab bo‘lgan, albatta. Endilikda F.Dostoyevskiy qahramonlari misolida talqin etilgan yuksak ideallar davri o‘tib bo‘lgan edi. Shuning uchun ham U.Folknerdan keyingi adabiyot F.Dostoyevkiy an’analarini davom ettirishga mayl bildirmadi. U.Folkner an’analariga ergashdi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, U.Folknerdan ta’sirlanish avvalo keyingi romanlar kompozitsiyasida yaqqol ko‘rindi.

Kompozitsiya birinchi navbatda butunlik degani. Aristotel “Poetika”sida ta’kidlanganidek “Butun – bu, ibtidosi, o‘rtasi, va intihosi bo‘lgan bir narsadir”⁷¹. Qadim Gretsiya mutafakkiri tasavvurida butunlik mukammal bo‘lsa, badiiy asar ta’sirchanligi, yashovchanligi, badiiyatini ta’minlovchi asosiy vosita bo‘lib hisoblanadi. Umumiy holatda ibrido, o‘rta va intihodan iborat bo‘laklar mutanosibligini, mustahkam tartibotini tashkil etadi. Jadid mutafakkiri A.Fitrat shuning uchun ham yevropacha kompozitsiya terminini “tarkib” deya milliylashtirgan⁷². Chunki badiiy asarni tashkil etuvchi barcha bo‘laklar yozuvchi mahorati, iste’dodiga qarab bir asar doirasida tarkiblanadi. Tarkib butun bo‘ladigan bo‘lsa, asar ham mukammallik, o‘ziga xos bir badiiylik kasb etadi. Akademik Izzat Sulton kompozitsiya tushunchasini shunday talqin etgan: “Asarning g‘oyaviy-estetik ta’siri uning turli qismlarining bir-biriga qanchalik mutanosibligiga ham bog‘liqidir. Mazmun bilan shaklning bir-biriga mutanosibligi badiiylikning shartlaridan biri bo‘lgani kabi turli qismlar orasidagi nisbatni topa bilish ham asar muvaffaqiyatining shartlaridan biridir. Asarning turli qismlari orasidagi mutanosiblik kompozitsiya deb ataladi... Asarning kompozitsiyasi, dastavval muallifning tasvir etilayotgan hayotiy materialga munosabati bilan tayin etiladi, ya’ni kompozitsiya birinchi navbatda g‘oyaviy-estetik kategoriya (tushuncha)dir.

⁷¹ Aristotel. Poetika. – Toshkent: Gafur G‘ulom, 1980. – B. 19.

⁷² Qarang: Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

Yozuvchi nuqtayi nazari kompozitsiyaning hal etuvchi elementidir... Kompozitsiyaga yana bayon usuli ham kiradi. Yozuvchi butun tasvirni o‘z nuqtayi nazaridan yoki personajlaridan birining nomidan olib borishi mumkin”⁷³. Keltirilgan iqtibosdan ma’lum bo‘lyaptiki, olim badiiy asar kompozitsiyasining an’anaviy bir shakli to‘g‘risida fikr yuritmoqda. Chunki bu talqin uchun badiiy material vazifasini A.Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani bajargan. I.Sulton kompozitsiyaga doir har bir to‘xtamini shu romandan olingan misollar bilan asoslagan. Kompozitsiyada muallif nuqtayi nazarining yetakchiligi, bayonda yozuvchi yoki birorta qahramon tilidan hikoya qilinishi, kompozitsiyaning g‘oyaviy-estetik vazifa tomonlama yagona pozitsiyani ifodalashi an’anaviy roman kompozitsiyasi uchun xarakterli, albatta. Ammo XX asr, ayniqsa, U.Folkner, J.Joys, M.Prust, Ya.Kavabata, M.Yanglar davriga kelib, bu prinsiplar nisbiy o‘zgarishga uchradi. Endigi asarlarda muallif nuqtayi nazari qahramon nuqtayi nazari bilan qorishib ketdi yoki to‘la ma’noda ajralib chiqdi. Roman voqealari bir emas, bir nechta qahramonlar tilidan hikoya qilina boshladi. Muallif bayonchilik vazifasidan chekindi yoki biror qahramon ortiga yashirinishga urindi. Turli-tuman pozitsiyalar mozaikasi roman kompozitsiyasini tashkil qildi. U.Folknerning “Shovqin va g‘azab” romani mana shunday yangilangan kompozitsion xususiyatlarni namoyon etishi bilan alohidalik kasb etdi.

Adabiy jarayon uchun yangilik sifatida o‘zining o‘xshashlariga ega bo‘ldi. Biroq aytilgan xususiyatlarning barchasi kompozitsiyaning asosiy va muhim belgisi butunlikning voqe bo‘lishiga xizmat qildi. Tashqaridan qaraganda nomutanosiblikday tuyuladigan barcha komponentlarning birikuvi yangi tipdagi romanlarning ham bosh xususiyati bo‘lib qoldi. Ayni paytda bu romanlarda F.Dostoyevskiy romanlaridagi kabi kompozitsiyaning ichki bog‘lanishlari takomillashdi. Tashki bo‘laklar, bayon shakllari, obraz, xarakter, portretlar va uslub o‘zaro ichki birikuv hosil qilib roman butunligini ta’minladi.

“Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati”da mazkur tushuncha: “Kompozitsiya (lat. compositio – tuzilish, tarkib, compono – tuzmoq, tartib bermoq) – badiiy

⁷³ Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – B. 188-189.

asarning qurilishi, yoritishning muayyan tizimli vositasi, obrazlarning ular o‘rtasidagi bog‘liqlik va munosabatga ko‘ra tashkillashtirilishi, hayotiy jarayonning badiiy asarda ko‘rsatilgan xarakterli ko‘rinishi”⁷⁴ tarzida izohlanadi. O‘zbekcha “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da esa bu izoh izchil holatda shunday davom ettiriladi: “...kompozitsiya badiiy shaklning unsuri emas., u, avvalo, shakl komponentlarini badiiy mazmunni shakllantirish va ifodalash uchun eng qulay tarzda uyushtirishga qaratilgan amal, shuni amalga oshirish prinsiplaridir... K. tushunchasi badiiy asarning barcha sathlariga birdek taalluqli, uning qaysi sathi haqida gap ketmasin, qurilishning ayni shu aspekti diqqat markazida turadi, matn qurilishi (bob, sarlavha, asosiy va yondosh matn), badiiy nutq shakllari (hikoyalash, tavsif, dialog), rivoya subyektlari (roviy yoki personaj, o‘zga shaxs), nuqtayi nazar (muallif yoki personaj nigohi orqali ko‘rish)larning maqsadli almashinib turishi, personajlar sistemasi (bosh, ikkinchi darajali va yordamchi personajlar tarzida darajalanishi, ularning shunga mos o‘zaro munosabatdorlikda joylashtirilishi), syujet qurilishi (voqealarning zamon yoki sabab-natija munosabati asosidagi aloqadorligi, yuz berish va hikoya qilish vaqtin, turli makon va zamonda kechayotgan voqealarning o‘zaro bog‘liqligi, makoniy va zamoniy o‘zgarishlarning asoslanishi va b.) bularning bari K. bilan bog‘liq tushunchalarning bir qisminigina tashkil qiladi. K. badiiy asarning chinakam sistema, ya’ni qismlardan tarkib topgan, lekin barcha qismlarni o‘zaro mustahkam aloqadagi butunlikka aylanishini ta’minlaydi”⁷⁵. Ko‘rinyaptiki, bu yerda D.Quronov kompozitsiyaning umumiy tavsifi va vazifasini birmuncha detallashtirgan. Uning badiiy asarga tegishli deyarli barcha komponentlar bilan munosabatini bir jumla yoki iborada umumlashtirgan. Shu bilan birlikda biz yuqorida eslab o‘tgan kompozitsion yangilanishlarga ham tegishli izohlarni keltirgan. Uningcha, kompozitsiya yagona butunlik. Ammo u badiiy asarning barcha unsurlari bilan shu qadar keng aloqadorlikka egaki, ulardan loaqlal birortasi bilan bog‘lanish darajasi ko‘ngildagidek tashkillashtirilmasa, badiiy asar butunligiga putur yetadi. Kompozitsiya tavsifidagi yangilanishlar va murakkabliklar bizningcha

⁷⁴ Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – С. 153.

⁷⁵ Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 141-142.

ko‘proq qavs ichida berilgan “bob, sarlavha, asosiy va yondosh matn”, “hikoyalash, tavsif, dialog”, “roviy yoki personaj, o‘zga shaxs”, “muallif yoki personaj nigohi orqali ko‘rish”, “bosh, ikkinchi darajali va yordamchi personajlar tarzida darajalanishi, ularning shunga mos o‘zaro munosabatdorlikda joylashtirilishi”, “voqealarning zamon yoki sabab-natija munosabati asosidagi aloqadorligi, yuz berish va hikoya qilish vaqtin, turli makon va zamonda kechayotgan voqealarning o‘zaro bog‘liqligi, makoniy va zamoniy o‘zgarishlarning asoslanishi” kabi izohlarda ochilgan.

Bizning tadqiqotimizda o‘rganilayotgan U.Folknerning “Shovqin va g‘azab”, O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlari kompozitsiyasiga xos yangilanishlar ham bu tavsifda ma’lum ma’noda o‘z ifodasini topgan. Masalan, “muallif yoki personaj nigohi orqali ko‘rish”, “voqealarning zamon yoki sabab-natija munosabati asosidagi aloqadorligi, yuz berish va hikoya qilish vaqtin, turli makon va zamonda kechayotgan voqealarning o‘zaro bog‘liqligi, makoniy va zamoniy o‘zgarishlarning asoslanishi” kabi xususiyatlar bu ikki romanning o‘zak xususiyatlari hisoblanadi. Bu degani ushbu romanlarda boshqa sanalgan xususiyatlar yo‘q yoki mazkur romanlar kompozitsion jihatdan sanalgan xususiyatlarning o‘zi bilangina chegaralanib qoladi degani emas. Ularda an’anaviy roman kompozitsiyasi bilan bir qatorda tajriba sifatida qo‘llangan xususiyatlar ham mavjud. Biz bu masalalarga navbat bilan ikki romanning kompozitsion tahlili asosida to‘xtalishga urinamiz. Shu holatda tahlil qilganimizda, o‘ylaymizki, bu ikki roman kompozitsiyasi o‘rtasidagi mushtaraklik bilan birga farqli tomonlar ham ma’lum bo‘ladi.

U.Folknerning “Shovqin va g‘azab” romani boblarga ajratilmagan. Benji, Kventin, Jeysen va Dilsiz tomonidan hikoya qilingan voqealar tartibida sarlavhalangan. Sarlahalanganda ham an’anaviy usulda emas, xronologik shakldan foydalananilgan. Birinchi bo‘lim (Benji hikoyasi) “1928-yilning 7-apreli”; ikkinchi bo‘lim (Kventin hikoyasi) “1910-yilning 2-iyuni”; uchinchi bo‘lim (Jeysen hikoyasi) “1928-yilning 6-apreli”; oxirgi bo‘lim (Dilsiz hikoyasi) “1928-yilning 8-apreli” tarzida sarlavhalangan. Diqqat qilinsa, bu yerda faqat Kventin hikoyasi

xronologik tomondan boshqa voqealar yilidan farq qiladi. Ulardan to‘liq 18 yil 56 kun oldingi sanani bildiradi. Boshqa hikoyachilar xronologiyasi esa o‘zaro bir kun, bir kundan farqlanadi, xolos. Bularning hammasida shunchaki raqamlar yoki oddiygina xronologiya aks etgan desak yanglishamiz. Bu yerda raqamlar orasidagi farq ham, kun va yillar ham muayyan ma’noda ramziylik yukiga ega⁷⁶. Masalan, Benji hikoyasida 1910-yil voqealari bilan 1928-yil voqealari xuddi bir paytda ro‘y berayotgandek tassavvur beradi:

“All right”. Versh said. “I aint going out in that cold for no fun”. He went on and we stopped in the hall and Caddy knelt and put her arms around me and her cold bright face against mine.

She smelled like trees.

*“Can’t you shut up that moaning and slobbering, Luster said. Ain’t you shamed of yourself, making all this racket. We passed the carriage house, where the carriage was. It had a new wheel.”*⁷⁷.

— “Mayli”, — dedi Versh. “Menga bunday sovuq havoda ko‘chaga chishqishning umuman qizig‘i yo‘q”. U chiqib ketdi va biz esa dahlizda to‘xtadik. Keddi cho‘kkaladi va meni quchoqlab, muzdek tiniq yuzini mening yuzimga bosdi. Undan daraxtlarning ifori kelardi.

“So ‘lagingni oqizib ingrashni bas qilsangchi, dedi Laster. Bunday bo ‘kirgani uyalmaysan ham. Biz foytun turgan omborxonaga yaqinlashdik. Uning g‘ildiragi yangi.”. (tarjima o‘zimizniki, S.Sh.).

Benjining odatdagи shriftda berilgan hikoyasi bilan kursivga olingan hikoyasida vaqt ikki davrni bildiradi. Biri Benjining bolaligi, 1910 yilni, ikkinchisi bundan o‘n sakkiz yil keyingi davrni, ya’ni 1928-yilni. Ammo har ikki holatda ham Benji bolaligicha qolgan yoki o‘zini bola deb his qiladi. Uning voqelikni qabul qilish darajasi har ikki vaqtda ham o‘zgarmagan. Muallif buning farqini o‘quvchi anglay olmasligi mumkinligini hisobga olib, o‘n sakkiz yil oldingi vaqtini kursivga olib bergen.

⁷⁶ Faulkner W. The Sound and The Fury. – Montgomery: Published by W.W.Norton & Company, 1993. – P. 8-258.

⁷⁷ Shu asar. – B. 13.

Roman sarlavhasi – “Shovqin va g‘azab” ingliz Uyg‘onish adabiyotining asoschisi, mashhur dramaturg va shoir Uilyam Shekspirning “Makbet” tragediyasidan olingan. Bu ibora orqali U.Shekspir dunyo – sahna, undagi voqealar jinni tomonidan hikoya qilingan ssenariy, shuning uchun bu joyda g‘azabga o‘rin yo‘q, degan chuqur ma’noni nazarda tutgan⁷⁸. U.Folkner inqiroz tomon borayotgan oila vakillarini mana shu sahna aktyorlari deb talqin etgan. Hikoyalardagi betartiblik, “ong oqimi” uslubi orqali shu ma’noni bermoqchi bo‘lgan va o‘z maqsadiga imkoni darajasida erisha olgan.

O‘.Hoshimov romanining “Tushda kechgan umrlar” deb nomlanishi ham to‘laligicha ramziy ma’no tashiydi. Voqelikda umr tushda emas, o‘ngda kechadi. Tush esa hech qachon umr bo‘la olmaydi. Mutaxassislarining aytishlaricha, nazarimizda tush qancha uzoq davom etgandek tuyulmasin, u vaqt tomonlama uzog‘i bilan bor-yo‘g‘i 2-3 sekunddan oshmas ekan. Shu yerda yana Xitoy faylasufi Mao Szining “Men odamligini tush ko‘rayotgan kapalakmanmi yoki kapalakligini tush ko‘rayotgan odammanmi bilolmay hayronman” falsafiy hikmati yodga tushadi. Lao Szi kapalak deganda inson ruhini, odam deganda esa uning biologik vujudini nazarda tutgan, albatta. O‘Hoshimov sarlavhasida ham shunga yaqin falsafiy ma’no yashiringan. U o‘z qahramonlarini vaqtning turli bosqichlari bo‘ylab sayr qildirar ekan, voqealarni xuddi qo‘rinchli tush kabi tasvirlaydi. Vujud yurgan vaqt ni esa Rustamning o‘limi bilan bog‘liq vaqtida ifoda etadi. Bu bilan insoning ikki ilohiy mo‘jiza – tana va ruhdan iborat mukammal yaratiq ekaniga ishora qiladi. Tana azobining ruhiy azob oldida hech narsa emasligi haqidagi falsafiy konsepsiyanı ilgari suradi.

“Tushda kechgan umrlar” romani ham xuddi U.Folkner romaniga o‘xshab bob va bo‘limlardan emas, har bir qahramonning nomi, hikoyasi va tasvirlanayotgan voqealarni mazmuniga ishora qiluvchi sarlavhalardan tashkil topgan. Faqat O‘.Hoshimovda sarlavhalar bir oz milliy va hayotiy voqelikka yaqinroq. Bu fikrimizda sarlavhalarning grammatik shakllantirilishi ham yaqqol guvohlik beradi.

⁷⁸ Shekspir U. Saylanma. Rus tilidan J.Kamol tarjimas. Uch jildlik. Birinchi jild. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 384-489.

Romanning ichki sarlavhalari alohida ko‘rsatilganda shunday kompozitsion tizim hosil bo‘lgan:

- Roman sarlavhasi: “*Tushda kechgan umrlar*”;
- Birinchi bo‘lim: “*Rustamning oxirgi kundaligidan*”;
- Ikkinchi bo‘lim: “*Qurbanoy xolaning har kungi tashvishlari*”;
- Uchinchi bo‘lim: “*Tergov hujjatidan*”;
- To‘rtinchi bo‘lim: “*Sovuqni yomon ko‘rardilar*”;
- Beshinchi bo‘lim: “*Tergov hujjatidan*”;
- Oltinchi bo‘lim: “*Hozir kechirim so‘raysan*”;
- Ettinchi bo‘lim: “*Tergov hujjatidan*”;
- Sakkizinchi bo‘lim: “*Oqimga qarshi suzganim bo‘lsin!*”;
- To‘qqizinchi bo‘lim: “*Tergov hujjatidan*”;
- O‘ninchchi bo‘lim: “*Yovvoyilar*”;
- O‘n birinchi bo‘lim: “*Qulog‘ingni ding qilgin-u, tilingni tiy*”;
- O‘n ikkinchi bo‘lim: “*Hamkasblar suhbatidan*”;
- O‘n uchinchi bo‘lim: “*Rustamning birinchi kundaligidan (sanalar orqali ichki bo‘linishlari bilan)*”;
- O‘n to‘rtinchi bo‘lim: “*Tergov hujjatidan*”;
- O‘n beshinchi bo‘lim: “*Qurbanoy xolaning ertaklaridan*”;
- O‘n oltinchi bo‘lim: “*Olloh har narsani ko‘rguvchidir*”;
- O‘n ettinchi bo‘lim: “*Xudo urgan odam*”;
- O‘n sakkizinchi bo‘lim: “*Qurbanoy xolaning ertaklaridan*”;
- O‘n to‘qqizinchi bo‘lim: “*Hayotning bosh mazmuni prinsipi allik*”;
- Yigirmanchi bo‘lim: “*Rustamning ikkinchi kundaligidan (sanalar orqali ichki bo‘linishlari bilan)*”;
- Yigirma birinchi bo‘lim: “*Hamkasblar suhbatidan*”;
- Yigirma ikkinchi bo‘lim: “*Rustamning uchinchi kundaligidan (sanalar orqali ichki bo‘linishlari bilan)*”;
- Yigirma uchinchi bo‘lim: “*Kerakli dalil – kerakli paytda aytildi*”;
- Yigirma to‘rtinchi bo‘lim: “*Hamkasblar suhbatidan*”;

Yigirma beshinchi bo‘lim: “*Tergov hujjatidan*”;

Yigirma oltinchi bo‘lim: “*Muhabbatning saroyi keng...*”;

Yigirma ettinchi bo‘lim: “*Tergov hujjatidan*”;

Yigirma sakkizinchi bo‘lim: “*Rustamning oxirgi kundaligidan (sanalar orqali ichki bo‘linishlari bilan)*”;

Yigirma to‘qqizinchi bo‘lim: “*Oppoq-oppoq qorlar yog‘di*”;

O‘ttizinchi bo‘lim: “*Qurbanoy xolaning har kungi tashvishlari*”⁷⁹.

Shu tariqa roman o‘ttizta kichik bo‘limdan tashkil topgan. Yuzaki qaraganda romanning yuqorida keltirilgan ichki sarlavha tizimi bor-yo‘g‘i shakliy xususiyat tasavvurini beradi. Ammo ularni alohida matn sifatida kuzatganimizda o‘ziga xos tizim va murakkab shakliy qurilishga ega ekani maydonga chiqadi. Birinchidan, roman ichki sarlavhalari son jihatidan o‘ttizga teng. Bu son Qur’oni karimdagagi o‘ttiz poraga ishora qiladi. Bizningcha, bu shunchaki tasodif emas. Ma’lumki, O‘.Hoshimov “*Sharq yulduzi*” jurnalida bosh muharrir bo‘lib ishlagan paytida Qur’oni karimning Alouddin Mansur tomonidan o‘zbekchalishtirilgan tarjimasi nashr etilgan. Yozuvchining o‘zi bu nashrda bevosita tahrir ishlarini nazorat qilgan. 1993 yilda ilk matbuot yuzini ko‘rgan “*Tushda kechgan umrlar*” romani kompozitsiyasida o‘ttiz sonining ustuvorlik qilishi yozuvchining ushbu muharrirlik faoliyati bilan bog‘liq deb o‘ylaymiz. Professor U.Normatovning adibning bu davrdagi faoliyati haqida aytgan quyidagi so‘zlari ham ushbu fikrimizni tasdiqlaydi: “*Sharq yulduzi*”da muharrirlik qilib yurgan kezлari uning sa’y-harakati bilan Qur’oni Karim tarjimasi e’lon etildi, Cho‘lpon asarlari xalqqa qaytarildi, “shubhali” sanalgan “Avlodlar dovoni” dunyo yuzini ko‘rdi. Oliy majlis Matbuot va axborot qo‘mitasi raisi sifatida bevosita uning rahbarligida milliy matbuotimizga oid qator qonunlar ishlab chiqildi”⁸⁰.

Ikkinchidan, roman sarlavhalarining bir nechtasi takror holatda keladi. Bunday takroriylik asosan, Rustam, Qurbanoy xola, Shahnoza va Soat G‘aniyevich

⁷⁹ Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar. To‘rtinchi tom. Roman, qissa, hajviyalar, tarjimalar, o‘ylar. – Toshkent: Sharq, 2011. – B. 5-252.

⁸⁰ Normatov U. Nasrdagi shoir yoxud ruhiyat manzillari / <https://yuz.uz/uz/news/nasrdagi-shoir-yoxud-ruhiyat-manzillari>

hikoyalarida ko‘zga tashlanadi. Asosan, qahramonlar hikoyasining o‘tmish voqealariga bog‘lanishi, retrospektiv vaqtning hikoya manerasida ustuvorlik qilishi, hikoyalarning xotirot, xayol tarzida ifodalanishi sarlavhalarga mana shunday o‘ziga xos tus va shakl bergan. Bo‘limlarning ba’zilari hajman kichik, boshqasi qissa, yana boshqasi hikoya hajmi va xarakteriga ega. Eng muhim bu sarlavhalarning barchasi o‘zida shu sarlavha ostida tasvirlanayotgan voqealar mazmunini aniq va lo‘nda xarakterlaydi. Ularda liriklik, epiklik, psixologizm, ramziylik va publisistika ruhi muhrlangan. Bunday tasvir yo‘llarining yagona voqe – Rustamning vafot etishi voqeasiga bog‘lanishi ular o‘rtasidagi uzviy badiiy aloqadorlikni ta’minlab turadi. Ayni paytda hikoyalarga tushsimonlik, ongsizlik, “ong oqimi”ga yaqin ohang beradi. Roman qahramonlarining deyarli barchasi o‘tgan va hozirgi zamon oralig‘ida yashaydi. Masalan, bu jihat Qurbanoy xola hikoyalarini tasvirlagan sarlavhalarda yaqqol ko‘rinadi. Qahramonning roman hozirgi zamonidagi hayoti “Qurbanoy xolaning har kungi tashvishlari” tarzida sarlavhalanib, unda hozirgi farroshligi, Soat G‘aniyevich yoki tergovchi bilan uchrashulari aks ettiriladi. Qahramon o‘tmishi esa “Qurbanoy xolaning ertaklari” deya sarlavhalanadi. Bu bilan yozuvchi bu fojiaviy o‘tmish romandagi Rustam halok bo‘lgan zamonda ham, o‘quvchi mutolaa qilayotgan o‘quvchi vaqtida ham ertak monand qabul qilinishiga ishora etadi. Shahnoza hikoyalari esa ko‘proq lirizmga yo‘g‘rilgan fojia ruvida sarlavhalangan. Unda Rustam va uning muhabbat, o‘tmishi, fojiaviy buguni voqealari hikoyalanadi. Soat G‘aniyevichning ham o‘z o‘tmishi bor. Bu o‘tmishning bir uchi tabiiy tarzda Qurbanoy o‘tmishiga bog‘lanadi. Soat G‘aniyevich toshbag‘ir, ajdodlarini unutgan, g‘oya quliga aylangan odam sifatida bu o‘tmishni faxrlanib eslaydi. U hatto bugunga kelib ham o‘z fikri-qarashlaridan qaytmagan. Bir o‘zbek kishisi sifatida ma’naviy tavba qilmagan. Hamma yovuzliklari, zulmlarini to‘g‘ri deb o‘laydi. Hayot unga qora o‘tmishi uchun zarba berganda ham (o‘g‘li Mauzerning unga qarshi isyon, xotinining o‘limi), bunday o‘zi uchun kerakli xulosa chiqara olmaydi. Ayniqsa, roman sarlavhalari ichida keladigan, “Tergov hujjatidan” sarlavhasining etti marta, “Hamkasblar suhbatidan” sarlavhasining uch marta takrorlanishida ham Soat G‘aniyevning qora o‘tmishini eslatib turadigan

nimalargadir ishora qilinayotgandek tuyuladi. Soat G‘aniyevich hamkasbi tergovchi Zohid bilan qilgan suhbatlarida sobiq NKVD xodimi sifatida yaqqol ochiladi. Shuning uchun suhbat tasviri aks etgan sarlavha faqat bugun emas, o‘tmishni ham o‘zida ifodalaydi.

Uchinchidan, roman markazidan o‘rin tutadigan va eng muhim sarlavha Rustam bilan bog‘liq sarlavhalar bo‘lib hisoblanadi. Bu sarlavhalar tashqi ko‘rinishi, grammatik shakli va ifoda etadigan mazmuniga ko‘ra unchalik murakkabga o‘xshamaydi. O‘zining soddaligi bilan boshqa sarlavhalardan farqlanib ham turadi. “Rustamning birinchi, ikkinchi, uchinchi, oxirgi kundaligidan” deb nomlangan ushbu sarlavhalar o‘zining ichki tuzilishi va ma’lum darajada epistolyar xarakteriga ko‘ra murakkablik kasb etadi. Kundalik tarzida berilgan mana shu sarlavhalarda xuddi “Shovqin va g‘azab” romanidagiga o‘xshab, yillar, oylar, kunlar bilan belgilangan sarlavhalar o‘rin olgan. Bunday sarlavhalar dastavval ularning kundalik ekanini dalillashga xizmat qilsa, boshqa tomondan asardagi vaqt manerasidagi badiiy o‘zgarishlarni hamda Rustam shaxsiyatidagi, ruhiy olamidagi tadrijiy yoki inqiroziy jarayonlarning uni joniga qasd qilish voqeasi bilan izchil bog‘lanishini poetik asoslaydi. Rustamning murakkab vaqt birliklari orasidagi ruhiy evrilishlari, ularning aynan shu obraz tomonidan hikoyalanishi an’anaviy hikoyalash yo‘llaridan birontasiga o‘xshamaydi. Shu xususiyatiga ko‘ra U.Folkner roman kompozitsion qurilishiga yaqin keladi.

“Shovqin va g‘azab” romanida asosiy va yondosh matnni alohida-alohida ajratib olish ancha murakkab ish. Ba’zi folknershunoslarda romanning to‘rtinch bo‘limini muallifga nisbat berishga urinish bor. Bizningcha, bu urinish o‘zini oqlamaydi. Romandagi to‘rtala qahramon ortida ham nisbiy “muallif-hikoyachi” turganini inkor etmagan holda aytamizki, bu qahramoning birortasini ham muallif deya olmaymiz. Shundan kelib chiqib, birorta obraz hikoyasini asosiy matn sifatida ajrata olmaymiz. Bir so‘z bilan aytganda har bir bob matni o‘z ichida asosiy matn. Ayni paytda ularning birortasi ham romandagi ulkan matn ichida asosiy emas. Asosiy matn romanning bir butun matni. Bu butunlikni mana shu to‘rt bo‘lim, to‘rtta hikoyachi tomonidan aytib berilgan matnlar birligi tashkil etadi. Romandagi

hikoyalash shakli har bir bobda boshqa-boshqa tus oladi. Tavsif va dialoglar ham to‘rt bobda to‘rt xil shaklga ega. Shu to‘rt xil hikoyalash, tavsif va dialogni Benji, Kventin, Jeyson va Dilsidan iborat to‘rtta roviy olib boradi. Bu hikoyalar ichida tilga olingan boshqa barcha ismlar personaj darajasida turadi.

“Shovqin va g‘azab” romanida voqelik tom ma’noda personaj nigohi orqali kuzatiladi. Boshqacha aytganda to‘rt roviy, to‘rt asosiy obrazning har biri olam va odamlarni qay tarzda ko‘rib, qay tarzda qabul qilsa, roman muallifi buni xuddi shu to‘rt obraz nigohi bilan ayniyatda tasvirlashga urinadi. Misol uchun Benji olamni o‘zining bolalarnikiga xos telbayona nigohi prizmasida qabul qiladi. Shu bois bu nigoh orqali qabul qilingan olmani tasvirlanish yo‘li ham o‘ziga yarasha. Xuddi shuningdek Kventin, Jeyson va Dilsilar tomonidan hikoyalangan tasvir ham aynan ularning ko‘rish va qabullash darajalarini ifodalaydi.

Voqealarning zamon, sabab-oqibat munosabati asosida tasvir qilinishi ham “Shovqin va g‘azab”da an’naviy romanlarnikidan turlicha tafovutga ega. Sarlavhada ko‘rsatilgan yil, oy, kun belgilari aniq xronologik birliklarda ifodalangan bo‘lsa ham, aslida nisbiy mohiyatga ega. Ular o‘zaro sabab-oqibat tizimida bog‘lanmaganidek, sarlavha ostida tasvirlangan hikoya ichida ham an’naviy tartib buziladi. Qahramonlar xayolida badiiy vaqt zanjirsimon munosabatini yo‘qotadi. Unda an’naviy romanlardagiga o‘xshash bugundan keyin erta, ertadan keyin indin yoki 1910-yildan keyin 1911-yil kelmaydi. Bunda vaqt oqimi xuddi siniq chiziqli zigzag tarzida harakatlanadi. Unda hatto ertadan turib bugun, 1928-yildan turib, 1910-yil voqealari yoki ularning hammasi aralash hikoya qilinishi mumkin. Bu jihat Benji roviy maqomini egallagan birinchi bo‘limda aniq ko‘rinadi. “Shovqin va g‘azab” romani uslubining aksar tadqiqotchilar tomonidan “ong oqimi” uslubiga nisbat berilishining asosiy sababi ham shu hisoblanadi.

“Tushda kechgan umrlar” romani ham bu jihatdan o‘zbek an’naviy romanchiligi kompozitsiyasidan tubdan farq qiladi. Bunda ham “Shovqin va g‘azab” romanidagi singari Rustam, Qurbonoy, Shahnoza, Soat G‘aniyevichdan iborat to‘rt roviyning birortasi bosh obraz nomiga da’vo qila olmaydi. Ularning har biri Benji, Kventin, Jeyson va Dilsidek o‘z hikoyasi ichidagina bosh qahramon. Ammo

“Tushda kechgan umrlar”ning bo‘limlar jihatidan bitta farqi unda bir qahramon bir nechta bo‘limlarda qayta-qayta syujet voqeligi ichida kelaveradi. Ba’zi voqealarda xuddi U.Folknerdagidek o‘zga qahramonlarning hikoyalash obyektlari orasida, asosiy voqealar bayonida esa bir necha martalab roviy vazifasini bajarib keladi. Bu tomonlama “Shovqin va g‘azab” romanidagi roviylar faqat bir bobni hikoyalashi bilan “Tushda kechgan umrlar” romani qahramonlaridan farq qiladi.

Hikoyalash usuliga ko‘ra ham “Tushda kechgar umrlar” romani “Shovqin va g‘azab” romaniga yaqin. Voqealardan yoki kichik bir epizod bayonida bo‘lim qahramoni sifatida qaysi qahramon birinchi o‘ringa chiqsa, hikoya maromi, uni ilg‘ash, tahlillash usuli, badiiy pafosi shu roviy darajasida individuallashtiriladi. Masalan, bu holatlar Qurbanoy xolada soddaroq, xalqona bayon yo‘li bilan, uncha murakkab bo‘limgan tilda hikoyalanadi. Rustamda esa tahlil teranligi, munosabatning aniqligi, fojia va yarim ijtimoiylashgan pafos ustuvorlik qiladi. Soat G‘aniyevichning esa hikoyalash yo‘li tamomila o‘ziga xos. Maxfiy xizmat xodimlariga xos tarzda quruq, aniq va hissiz. U o‘zi dialogga kirishga hamsuhbatlaridan aksar holatda baland kelishga urinadi. Bu uning dialogli hikoyalash manerasida ham aniq seziladi:

“ – *Grajdanin G‘aniyev! Ettinchi noyabrdan sakkizinchı noyabrga o‘tar kechasi qaerda edingiz?*

– *Birinchidan, o‘rtoq tergovchi, men “grajdanin G‘aniyev” emas iste’fodagi polkovnik, o‘rtoq G‘aniyevman! Marhamat qilib, o‘rtoq polkovnik deb murojaat qilishingizni so‘rayman. O‘rtoq komissar, desangiz ham roziman. Meni taniganlar “o‘rtoq komissar” deyishadi.*

Biz sizni guvoh sifatida povestka bilan...

*Povestkangizni pishirib eng! Xohlasam generalning o‘zi bilan gaplashib qo‘ya qolaman*⁸¹.

Shahnoza esa asardagi eng nozik, eng ehtirosli va go‘zal ayol obrazi. Uning hikoyerlarining aksariyati lirizm, xayolot va romantika bilan sug‘orilgan. Rustamning o‘limi voqeasi ham unda fojiaga yo‘g‘rilgan bir lirizm kayfiyatini

⁸¹ Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar. To‘rtinchi tom. Roman, qissa, hajviyalar, tarjimalar, o‘ylar. – Toshkent: Sharq, 2011. – B. 25.

uyg‘otadi. Bu o‘lim va u bilan bog‘liq tergovchi so‘roqlaridan keyin Shahnoza hayotida Rustam bilan ro‘y bergan xotiralarga beriladi. Ayolga xos bo‘lgan qo‘rquv, xavotir, achinish hislari ifodasida ham Shahnoza hikoyasini lirizm bo‘yab turadi: “*Rustam akasi qorni yomon ko‘rardi. Devdek gavdali, Alpomishdek baquvvat odam sovuq tushar-tushmas, bo‘yniga sharfo‘rab olar, Shahnoza “voy-bo‘, qorbobo bo‘b keting-e!” desa, “Hayronman, Shahnoz, shu qor degan narsa yog‘masa kimning ko‘ngli qolarkin?” deb gapni hazilga burardi.* “Mozori ustini bir qarich qor bosgandir? Bechora Rustam akam? Bechora Rustam akam! Nega ketdim? Nega ketdim o‘sha kuni!”⁸² (ta’kid bizga tegishli, S.Sh.). Yozuvchi ataylabdan, Shahnozaga xos ayollik hayajoni, hissiyoti va romantikasini bo‘rttirish uchun lirk-sentimental pafosdagi so‘zlar bilan birgalikda tinish belgilaridan ham unumli foydalangan. Shahnoza tomonidan ichki monolog tarzida aytilayotgan bir xil ma’noli jumlanı ikki bor takrorlashi bilan birga birinchisiga “?”, ikkinchisiga “!” belgisining qo‘yilishi Shahnoza nutqidagi lirizmning fojiaviy ifodalanish effektini oshirgan. Birinchi aytishida “Nega ketdi”, deb o‘ziga-o‘zi savol berib, o‘zini-o‘zi tergaydi. Ikkinci aytishida zorlanadi, pushaymoni baland nuqtaga chiqadi. So‘roq gapi undov gapga aylanadi.

U.Folkner romanidan farqli ravishda “Tushda kechgan umrlar”ning ko‘p o‘rinlarida roviy, personaj nigohi bilan ketma-ket yoki parallel ravishda muallif nigohi va hikoyalash uslubi ochiq-oydin ko‘rinib turadi. O‘.Hoshimov ilg‘am, ifoda, tasvir huquqini U.Folknerga o‘xshab, to‘laligicha o‘z qahramoniga topshira olmaydi. Shu joyda romandaning to‘la ma’noda an’anaviy romanchilik uslubidan uzila olmagani bilinadi.

O‘.Hoshimov romanining yana bir o‘ziga xosligi roman voqealari ko‘proq makon, zamon, sabab va oqibat munosabatiga ko‘ra bog‘lanadi. Asar kompozitsiyasidagi badiiy makon xoh u o‘tmish, xoh bugunga tegishli bo‘lsin Rustam joniga qasd qilgan shahar makonidan tashqariga chiqmaydi. Bir makon ikkinchi makonni taqazo qilishi ham voqealarning mantiqiy bog‘lanishiga ko‘ra yuushtiriladi. Obrazlar o‘rtasidagi o‘tmishdagi (retrospektiv) va jadallashtirilgan

⁸² Shu asar. – B. 13.

(predikativ) vaqt ham o‘zaro sabab-oqibatning aniqligi asosida voqe bo‘ladi. Masalan, Qurbanoy bilan Soat G‘aniyevich Rustam joniga qasd qilgan kuni saharda ham odatdagidek bir-birlariga duch kelishadi. Ammo bu uchrashuv vaqtি aynan suiqasdnинг ro‘y berishi bilan yoki tasodif bilan bog‘liq emas. Ular azaldan bir shaharda yashaydilar. Bir-birlarini uzoq yillardan buyon taniydlar. Hozirgi zamonda esa har kuni, bir vaqtda uchrashadilar. Qurbanoy o‘zining farroshlik kasbi bois har kuni saharlab ko‘cha supirish uchun chiqadi. Soat G‘aniyev ham odatiga ko‘ra qo‘lida sut bidonini ko‘tarib, shu vaqtda sut do‘konga yo‘l oladi. Bu uchrashuv deyarli har kuni takrorlanadi. Avvaldan rejalahtirilmasa ham tasodifga emas, sabab-oqibat munosabatiga ko‘ra yuz beradi.

Xullas, sanalgan jihatlar U.Folkner romanida maksimal darajada mustaqillik kasb etib, an’anaviy roman kompozitsiyasi mezonlariga o‘xshamasa, O‘.Hoshimov romanining ba’zi o‘rinlarida (roviy, asosiy matn, yondosh matn, makon-vaqt masalalarida) an’anaviy roman kompozitsiyasi unsurlari ham saqlanib qolgani kuzatiladi.

2.2. Bir syujetni bir nechta rakursda hikoyalash usuli

O‘zbek nasriga U.Folkner ta’sirida kirib kelgan yana muhim bir an’anaviy badiiy komponentning yangilangan shakli syujetdir. Ammo bu yangilikni faqat amerikalik yozuvchi kashfiyoti deb qarasak to‘g‘ri bo‘lmaydi. Amerika adabiyotining o‘zida ham U.Folknergacha ijod etgan, aynan u mansub “janub maktabi” vakillari R.P.Uorren, K.A.Porter, F.O.Konnerlar, ayniqsa, yozuvchining ustoz Sh.Anderson nasrida bu yo‘ldagi tajribalar kuzatilgan. U.Folkner bu tajribalardan ma’lum darajada ta’sirlangan. Bu haqda adabiyotshunos M.Agiyeva shunday yozadi “O‘z ijodining dastlabki davrlaridayoq U.Folkner boshqa yozuvchilar yurgan yo‘ldan qat’iy tarzda voz kechdi. Masalan, Anderson hikoyerlarda detal tarzida ko‘rsatilgan ba’zi o‘ziga xosliklar U.Folknerda katta kompleksga aylandi, kontekst orqali asar vujudiga o‘tdi”⁸³. Bundan ma’lum

⁸³Агиева М.Т. Тематика и идеи творчества У.Фолькнера //Балтийский гуманитарный журнал. - №2 (15), 2016. – С. 3-12.

bo‘lyaptiki, U.Folkner nasridagi kompozitsiya va syujet yangilanishlariga zamondosh yozuvchilarining loaqlal detal tarzida bo‘lsin, ta’siri mavjud bo‘lgan. Adabiy jarayonda buningsiz mumkin ham emas. Qolaversa, Yevropa adabiyotidan D.Defo, J.Svift, I.Gyote, J.J.Russo, P.Merime, O. de Balzak, F.Stendal, T.Mann, rus adabiyotidan L.Tolstoy, F.Dostoyevskiylar nasrida ham shunga yaqin yangilanishlar kuzatilgan. U.Folkner Amerika, Yevropa adabiyoti bilan bir qatorda, rus adabiyotini ham chuqur o‘rgangan. Xususan, F.Dostoyevskiy romanlaridagi o‘ziga xos syujet qurilishi, hikoyalash va syujetda roviy rolini faollashtirishning yangicha usullari U.Folknerga katta ta’sir ko‘rsatgan. An’anadan chekinib, yangi syujet va hikoyalash shakllarini izlashiga olib kelgan. “Aka-uka Karamazovlar” romanidagi ota Karamazovning o‘ldirilish voqeasi, shuning atrofida to‘rt o‘g‘il va boshqa qahramonlar ichida kechgan syujetlar tasviri o‘z-o‘zidan hikoyalashning murakkab va yangi bo‘lishini talab qilgan edi. Asosiy syujet va uning natijasida tug‘ilgan psixologik holatlar, “dvoyniklar”, “iblis” va “qotil obrazi” bilan bog‘liq ichki syujetning hikoyalish tarzi jahon nasri uchun yangilik edi. U.Folkner shu tomonlama mo‘ljalni to‘g‘ri oldi. F.Dostoyevkiy an’analari ichidan o‘zi uchun yangi yo‘l topishga urindi va bunga ma’lum darajada erisha oldi.

Folknershunoslarning qayd etishicha, yozuvchi ikkinchi jahon urushidan keyin Fransiyaning Yangi Orleanida bir muddat yashagan. Shu yerda uning oldiga mashhur yozuvchi Fitsjerald kelib turgan. Yangi Orleanda U.Folkner J.Joysning “Uliss”ini mutolaa qilgan. Mazkur yozuvchining “Musavvirning yoshlikdagi shamoyili” romani U.Folknerga juda katta ta’sir ko‘rsatgan⁸⁴. Ammo u badiiy ijodda “yolg‘iz ov qiluvchi bo‘ri” degan nomga ega bo‘lgan. Bu sifat yozuvchiga ehtimol uning ov bilan bog‘liq avlod vakili bo‘lganiga ishora tarzida berilgandir. Darhaqiqat, “folkner” familyasining janubiy Amerika shevasidagi ma’nosi “ov qushi yoki lochin qushiga qarovchi” deganidir. Shumi yo boshqa sababdanmi, U.Folkner biron joyda bironta to‘garak yoki uyushmaga a’zo bo‘limgan. Asarlarni o‘zi tanlab, o‘zi mutolaa qilib, o‘zining ustida qattiq ishlagan. Dastlabki yozgan ishlarini Sh.Andersonga

⁸⁴ Палиевская Ю. “Хозяин и владелец Йокнапатофы” / Фолкнер У. “Шум и ярость”, “Свет в августе”. Романы. Перевод О.Сороки. – М.: Правда, 1989. – С. 3-10.

ko‘rsatgan. Faylasuf Anri Bergson falsafasini yaxshi ko‘rgan. Ba’zi masalalarda uning maslahatlariga qulq solgan. A.Bergson falsafasidagi zamonning bir chiziqli emasligi haqidagi konsepsiya U.Folknerga juda ma’qul kelgan. Hayotdan mo‘jiza izlashga moyil yozuvchi faylasufning bu xulosasini bajonu dil qabul qilgan. Boshqa asarlariga, ko‘proq “Shovqin va g‘azab” romanining vaqt tashkilini ishlab chiqishda ushbu A.Bergson qarashlaridan asos sifatida foydalangan. Jozef Konradning narrativlik haqidagi fikrlari va amaliy tajribalari ham “Shovqin va g‘azab” romani syujetining original bo‘lishiga xizmat qilgan. Narrativlik – bu, bir fikr, jumla yoki syujetni bir emas, bir nechta personaj tomonidan hikoya qilinishining falsafiy-ilmiy usulidir. Shu tarzda U.Folkner “Shovqin va g‘azab” romaniga xos ko‘p chiziqli vaqt, “o‘yin xarakteri”dagi syujet, narrativ hikoyalash usuli maydonga kelgan.

An’anaviy syujet haqida ilmiy adabiyotlarda bir-biriga o‘xhash va bir-birini to‘ldiradigan fikrlar, ta’rif-u qoidalar ko‘plab ishlab chiqilgan. Syujetning umumiyligi, tavsifi, tarkibiy qismlari, syujet bo‘laklarining boshqa badiiy komponentlar bilan aloqadorligi, shakl va mazmunga ko‘ra munosabati atroflicha yoritilgan, albatta⁸⁵. Ammo ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma’lum bo‘lgan ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim tarzidagi syujet tarkibi keyingi davrda yozilgan epik va dramatik asarlarda biroz boshqacharoq tartib va ko‘rinishda namoyon bo‘lyapti. Keyingi paytda yozilayotgan asarlarda syujet tasvirlanayotgan voqelikning yo qoq o‘rtasidan, yoki tugagan nuqtasidan tasvir etib boshlanmoqda. Asosiy syujet ekspozitsiyasi, tuguni, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechimi asosiy matn tarkibida, muayyan tartib bilan emas, ba’zan yondosh matn tarkibida hikoyachilarining voqelikni talqinlash darajalariga ko‘ra, ba’zi hollarda teng huquqqa ega bir necha qahramonning ichki harakatlari tasviri vositasida namoyon bo‘lyapti. Ko‘p hollarda ekspozitsiya va yechim syujet tarkibida uchramaganidek, syujetning boshqa tarkibiy qismlarining ham faol ishtiroki sezilmaydigan asarlar ham mavjud. Keyingi paytlarda, hatto o‘zbek adabiyotida ham shunday asarlar

⁸⁵ Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980; Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974; Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979; Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010 va boshq.

uchrayaptiki, unda asosan bir qahramonning o‘ylari, ichki konfliktlari, fikrlash, inqiroz va umid yo‘li monologik jihatdan hikoya qilingani kuzatilyapti. Albatta bu usul yangi emas. F.Dostoyevskiyning “O‘lik uydan maktublar”, F.Kafkaning “Jarayon”, “Qo‘rg‘on”, A.Kamyuning “Begona” asarlari misolida syujetsiz monologik tasvirning turli daraja va usullarni kuzatishimiz mumkin. O‘zbek adabiyotida Xurshid Do‘stmuhammadning “Ibn Mug‘anniy”, Ahmad A’zamning “Nima qilib qo‘ygan ekanman?”, Nazar Eshonqulning “Xaroba shahar surati”, Shodiqul Hamroning “Suratdagi ayol”, “Qaqnus qanotidagi umr”, To‘xtamurod Rustamning “Kapalaklar o‘yini”, Isajon Sultonning “Ayvon”, Ulug‘bek Hamdamning “Yolg‘izlik” asarlari mazkur xususiyatlarni namoyon etishi bilan o‘ziga xoslik kasb etadi.

Shodiqul Hamroning bundan bir necha yillar oldin “Yoshlik” jurnalining 3-sonida (2008, №3, 28-37-betlar) nashr etilgan “Kushxonadagi voqeа” hikoyasi biz yuqorida sanab o‘tgan syujet yangilanishlarini o‘zida yaqqol aks ettirishi bilan diqqatni tortadi. Asarda hech qanday ekspozitsiyaning o‘zi yo‘q. O‘quvchi voqealar rivojisiz, tugunsiz to‘g‘ridan to‘g‘ri voqeaning kulminatsion markaziga tashlanadi. Asar voqeasining mazmuni hikoya so‘nggida ma’lum bo‘ladi. O‘quvchi bu yerda hech qanaqa yechimga duch kelmaydi. Aksincha asar so‘nggida voqeа tuguni paydo bo‘ladi. Aslida falsafaga moyil, bolaligidan shoortabiat bo‘lgan bola otasi tomonidan qassob bo‘lish uchun tarbiyalanadi. Uning orzulari, tabiatidagi nazokat, ma’naviy istaklar e’tiborga olinmaydi. Oqibat bu o‘spirinda qon va qotillikni sevish, vahsiylik sindromi kuchayib ketadi. Qon ko‘rmasa turolmaydigan bo‘lib qoladi. Agar so‘yadigan mol topa olmasa begunoh qushlarni, qo‘shnining tovuqlarini tirqiratib quvadi, tutib olib, kallasini uzib tashlaydi. Oxiri oqibat shu darajaga borib yetadiki, bola o‘zini shu ruhda tarbiyalagan otasini kushxonaga olib kirib bo‘g‘izlaydi. Asar o‘zining umumiy g‘oyasi va mazmuni bilan U.Folknerning “Emili uchun atirgullar” asarini ham eslatib yuboradi. Faqat Emili o‘zini toshbag‘ir qilib tarbiyalagan otasini emas, qaylig‘ini zaharlab o‘ldiradi. Uning shkaf ichida, kuyovlik libosi kiydirilib, yasantirib qo‘yilgan murdasidan rohat oladi. Sh.Hamro

asari qahramoni uchun esa jarayonning o‘zi qiziq. U faqat va faqat so‘yish bilan rohatlanadi.

Qizig‘i shundaki, hikoya xuddi detektiv asar kabi voqeа ro‘y berib bo‘lgan joydan boshlanadi. Boshlanganda ham muallif bayoni, voqealarni xronologik yoki dinamik tasvirlanishi bilan boshlanmaydi. Voqealar tasviri, bir so‘z bilan aytganda, asar syujetini uch qahramonning mustaqil hikoyasi tashkil etadi. Hikoyachi qahramonlardan birortasi bu o‘spirin bilan yuz bergen voqeа ustida bo‘lishmagan. Faqat oqibatini ko‘rishgan. Bitta qahramon, ya’ni qotil bolaning sinfdosh o‘rtog‘i esa bu voqeа oqibatiga ham guvoh bo‘lmagan. Chunki o‘sha qotillik sodir bo‘lgan tunda u qishloqda emas edi. Shuning uchun ularning hikoyalari qotillik jarayoni haqida emas, bolaning o‘tmishi haqida. Qo‘shni beva kampir o‘z hikoyasini shunday boshlaydi: “*Hali kovushimni oyog‘imga kiyib ulgurmay turib, qo‘shnimning kushxonasi tomonidan qandaydir hayvonning bo‘g‘ilib ixragan tovushi qulog‘imga chalingandek bo‘ldi*”⁸⁶. E’tibor qilinsa, kampirning hikoyasi qotillik ro‘y berayotgan nuqtadan boshlangan. Ammo uning hikoyalanish vaqt va joyi bu vaqtdan farq qiladi. Chunki kampir hikoya qilgan voqeа vaqt va hikoyalash vaqtigacha oradan ancha zamon o‘tib bo‘lgan. Qotillik hammaga ma’lum bo‘lgan. Ish tergovga oshgunga qadar vaqt o‘tgan. Eng qizig‘i, kampirning asosiy voqeа haqida bilgani shu jumladan nariga oshmaydi. Hikoyasi davomida kampir qotilning o‘tmishi haqida ko‘rgan-bilganlarini aytib beradi. Onaizor esa bolasining qilgan jinoyatidan bag‘ri kuyadi. Bu fofianing maydonga kelganidan bir kuyinsa, uning oldini ololmaganidan ikki barobar ko‘proq kuyinadi. Onaning hikoyalash vaqt va jihatи bilan boshqa hikoyalovchilardan tubdan farq qiladi. Boshqalar bolani tashqaridan, tashqi harakatlaridan kelib chiqib tasvirlasalar, onaizor uning go‘daklik davrlaridan boshlab xotirlaydi. Unda hech bir yomon alomatlar sezmagani, bu fojia qanday yuz bergenini anglamayotganini o‘zining hikoyalashdagi iztirobli so‘zlari, fojiaviy ohangdagi tasvirlari bilan ifoda etadi. Uningcha, bu jinoyatda bolasi aybdor emas. U umuman hech kimni ayblamaydi, faqat va faqat o‘zini ayblaydi, xolos. “*Oh-ho, Xudo men sho‘rpeshanani buncha dog‘lamasa?!*

⁸⁶ Hamro Sh. Kushxonadigi voqeа // Yoshlik jurnali, 2008. - №3. – B. 28.

*Ko‘rganlarimni aytishga tilim bormaydi! O‘g‘lim kushxonaning kesakisiga suyangancha qo‘lidagi qonga botgan pichoqqa termulib turardi. Uning oyoqlari ostidagi kunda ustida otasi... (onaizor o‘zini tutolmay o‘krab yig‘lib yubordi)*⁸⁷. Hikoyada qotil o‘sirinining qancha qiynoqlarga qaramasdan bir og‘iz ham gapirmagani, goh tirjayib, goh boshini devorga urib o‘krab yig‘lagani haqida go‘yo muallif izohi berilsa-da, uning psixologik harakatlarining o‘ziyoq nimani hikoya qilayotganiga ishora qiladi. Ko‘rinyaptiki, mazkur hikoyada bitta syujet qalamga olingan. Ammo bu syujet turli qahramonlar tomonidan turli nuqtalardan turib hikoyalangan. Bizningcha syujet voqeligining bir nechta personaj tomonidan hikoyalanishi voqeanning har tomonlama ochilishiga, hayotdagidek to‘rt tomonlama ko‘rish va anglashga olib kelishi jihatidan e’tirofga loyiqidir. Bizningcha, o‘zbek adabiyotida O‘.Hoshimovdan keyin ko‘ringan bu hikoya folknerona badiiy bayonlash usulining yangi, o‘ziga xos namunasidir.

Ko‘pgina adabiyotshunoslar U.Folkner “Shovqin va g‘azab” romanini syujetsiz asarga mansublashga moyillik ko‘rsatadilar. Nega deganda U.Folkner asaridagi syujet an’anaviy syujetlardan birortasiga o‘xshamaydi. Ayni paytda nazariy kitoblarda U.Folkner syujetini to‘la ifodalay oladigan nazariy ta’rif yoki tarkibiy xususiyatlari aniq ochib berilgan birorta ilmiy ta’rif yo‘q. Shu nuqtayi nazardan U.Folkner asarining aslida mavjud syujetining ba’zi xossalariqina aks etgan ta’riflarni o‘zbek tilidagi “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da aniq kuzatamiz.

Mazkur lug‘atda boshqa nazariy manbalardagi kabi harakat (“tashqi” va “ichki” tarzida) va syujetning ikki tipi – xronikal va konsentrik tarzida ajratilsa ham, syujetning konsentrik tipi haqida birmuncha keng ma’lumotlar berilgan. O‘ylashimizcha, lug‘at mualliflari bu yerda faqat an’anaviy asarlar syujet qurilishinigina emas, yangi tipdagi syujet qurilishini ham nazardan qochirmaganlar. Lug‘at mualliflarining yozishicha: “S. personajlarning harakatlaridan tarkib topadi. Personajlarning makon va zamonda kechuvchi hatti-harakatlari ham, ruhiyatidagi o‘y-fikrlar, o‘y-kechinmalar rivoji ham harakatdir. Shu harakat tiplaridan qaysi biri yetakchilik qilishiga qarab, S.ning ikki tipi ajratiladi: a) “tashqi harakat”

⁸⁷ Shu asar. – B. 31.

dinamikasiga asoslangan S.; b) “ichki harakat” dinamikasiga asoslangan S.”⁸⁸. Birinchi tip syujetda qahramon ko‘proq ijtimoiy faol holatda tasvirlanadi. O‘z maqsadi yo‘lidagi hatti-harakatlari orqali o‘z maqsad-muddaosiga erishadi, hayotida muayyan o‘zgarishlar ro‘y beradi. Masalan, ishning oldingi boblarida qisman murojaat qilingan M.M.Do‘sning “Lolazor” romanidagi Nazar va Horun obrazlari qishloqdan yig‘lab-siqtab, hech vaqosiz shaharga kelishadi. Biri uddaburonligi, aqli, jismoniy imkoniyatlari, ikkinchisi tartib-intizomi, fe’l-atvoridagi ijobiy xususiyatlar, tabiatan ziyoliligi, tirishqoqlik bilan o‘qishi natijasida jamiyatda katta mavqe egallaydi. Yurt rahbari darajasigacha o‘sib boradi. Ichki harakat dinamikasi nuqtayi nazaridan U.Hamdamning “Yolg‘izlik” qissasi qahramonini misol qilishimiz mumkin. Asarda to‘lig‘icha qahramonning ichki his-tuyg‘ulari, fikrlari, botiniy iztirob va ziddiyatlari qalamga olingan. Eng muhimi bu ziddiyat-u ichki iztiroblar behudaga ketmaydi. Qahramon ruhiyatida o‘sish va keskin burilish sodir bo‘ladi. U turmush voqealarini ichida tahlil qilar, uni goh tasdiqlab, goh inkor etib unga nisbatan ruhiy, ma’naviy pozitsiyasini belgilab olar ekan, jamiyat kishisi sifatida emas, shaxs sifatida o‘zgaradi. O‘zini anglaydi.

Syujet nazariyasiga ko‘ra asarda tasvirlanayotgan voqealarning “o‘zaro munosabati”dan kelib chiqib, syujetning xronikali va konsentrik turlari muayyanlashtiriladi: “Xronikali S.da voqealar orasidagi vaqt munosabati (A voqeа yuz bergenidan so‘ng, B voqeа yuz berdi) yetakchilik qilsa, konsentrik S. voqeaları orasida sabab-natija munosabati (A voqeа yuz bergani uchun, B voqeа yuz berdi) yetakchilik qiladi”⁸⁹. Xronikali syujet yozuvchi epik imkoniyatlarini kengaytirishi bilan maqsadga muvofiq. U xronikal ravishda asar tarkibiga yillar, sanalar, turli boshqa makon-manzillar, yangi voqealar tizimiga ega qahramonlar taqdirini kiritishi mumkin. Xuddi Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida Yo‘lchi syujet chizig‘i bilan parallel ravishda Mirza Karimboy, Yormat, Shokir ota syujet chiziqlari ham faol ishlagani kabi. D.Quronovning ta’kidlashicha “Konsentrik S. esa voqealarning bitta asosiy voqeа tegrasida aylanishi bilan xarakterlanadi”⁹⁰. Bu tur syujetga qurilgan

⁸⁸ Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 289.

⁸⁹ Shu asar. – B. 289.

⁹⁰ Shu asar. – B. 290.

asarlar o‘zbek adabiyotida XX asrning avvallaridan ma’lum. D.Quronov birinchi o‘zbek romanlari “O‘tkan kunlar”, “Kecha va kunduz” romanlaridayoq xronikali va konsentrik syujet turlari qorishiq holatda kelganini ta’kidlaydi. O.Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romani, “Muqaddas”, “Billur qandillar” qissalarini konsentrik syujetga qurilgan asarlar sirasida sanaydi.

Ko‘rinyaptiki, syujetning qahramon harakatiga ko‘ra “tashqi” va “ichki” tiplari, voqealar o‘rtasidagi fabulaviy bog‘lanishga ko‘ra “xronikali” va “konsentrik” turlari ajratiladi.

U.Folknerning “Shovqin va g‘azab” romanini to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuqorida ko‘rib chiqilgan nazariy qoidalarga soladigan bo‘lsak, unga qahramonlarning “ichki harakati” va voqealar tasvirining “konsentrik” turi xos deyishimiz mumkin. Haqaqatdan ham bu romanda qahramonlarning “ichki harakati” asosiy tasvir obyekti bo‘lib hisoblanadi. Bu nuqtayi nazardan Benji, Kventin va Jeysen tilidan tasvirlanayotgan voqelik ularning “tashqi harakati” sifatida jamiyatdagi, turmushlaridagi mavqelari, boshqalar bilan munosabatlariga ta’sir etmaydi. Ularning har biri o‘z ichki olamida yashaydi, hikoyalaganda ham mana shu ichki harakat, jarayondagi muhokama, mulohaza, iztirob, qayg‘u-alamlar fonida hikoyalaydi. Bu hikoyalar voqelikning shu qahramonlar ko‘zi bilan ko‘rilishi, ular tomonidan munosabat bildirilishi, ularga xos ifodalanishi bilan alohidalik kasb etadi. Bu hikoyalar hikoyachilardan tashqari U.Folkner Yoknapatofiyasida yashaydigan boshqa qahramonlarnikiga o‘xshamaganidek, o‘zaro ham tubdan farq qiladi. Masalan, Benjining voqelikni qabullash va hikoyalash yo‘li Kventinnikiga, Kventinniki esa Jeysonnikiga mutlaqo o‘xshamaydi. Ularning har biri o‘z ichki dunyosida yashaydi. Munosabatlar, muhokama, inkor yoki tasdiqlar sirayam tashqariga chiqmaydi. Tashqaridan ularning har biri usti tinch oqayotgan, tubida to‘fon yuz berayotgan daryoga o‘xshaydi. Mutaxassislarning aniqlashiga ko‘ra, “Yoknapatof” Janubiy Amerika hindulari tilidan olingan. Bu so‘zning ma’nosi “tinchoqar daryo” degani. Ehtimol, U.Folkner o‘z badiiy mamlakatini nomlashda qahramonlarining mana shunday xususiyatlaridan kelib chiqqan bo‘lsa ajab emas. Chunki uning “Askar mukofoti”, “Sartoris”, “Avgust yog‘dusi”, “Emili uchun

atirgullar” kabi asarlarining barcha qahramonlari tabiatan bir-birlariga o‘xshab ketadilar. Ichlarida to‘fon charx urib yotadi. Ammo tashqaridan qaragan odam bu to‘fonni mutlaqo anglamaydi. Bizningcha “Shovqin va g‘azab” syujetidagi “ichki harakat”ning asosi aynan shunga borib bog‘lanadi. Romandagi to‘rt hikoyachida so‘ngisi Dilsi haqida xuddi shu xulosani aytib bo‘lmaydi. Dilsi nisbatan obyektiv, nisbatan realroq darajada hikoyalaydi. U ma’naviy, ijtimoiy, moddiy “inqirozga yuz tutayotgan Janub xonadoni” hayotini nisbatan chetdan turib, obyektiv hikoyalaydi. Shu jihatdan uning harakatini to‘la ma’noda “ichki harakat” sirasiga krita olmaymiz. Unda nisbiy ma’noda “tashqi harakat” elementlari ham mavjud.

Benji hikoyasining boshlanishida yozuvchi o‘z qahramoni Lesser tilidan uning hikoya qilinayotgan vaqtida o‘ttiz uch yoshda ekaniga ishora qiladi: *“It was red, flapping on the pasture. Then there was a bird slanting and tilting on it. Luster threw. The flag flapped on the bright grass and the trees. I held to the fence.*

“Shut up that moaning,” Luster said. “I cant make them come if they aint coming, can I. If you dont hush up, mammy aint going to have no birthday for you. If you dont hush, you know what I going to do. I going to eat that cake all up. Eat them candles, too. Eat all them thirty-three candles. Come on, let’s go down to the branch. I got to find my quarter.”⁹¹

“U qizil edi, o‘tloqda hilpirardi. Bir qush qiya uchib, uning ustiga qo‘ndi. Lesser uloqtirdi. Bayroq yam-yashil maysa va daraxtlar ustida hilpiradi. Men panjarani ushlab turibman”.

“Shovqin qilishni bas qil”, deydi Lesser. Ketib qolishgan bo‘lsa o‘yinchilarni qaytarib kela olmaymanku. Jim bo‘l, aks holda Xonim senga tug‘ilgan kuningni qilib bermaydi. Og‘zingni yum, aks holda bilasanmi nima qilaman? Hamma tortni yeb qo‘yaman. Shamlarni ham yeb qo‘yaman. Hamma o‘ttiz uchta shamni. Ketdik, daryo bo‘yiga tushamiz. Bu tangani topish kerak (tarjima bizga qarashli, S.Sh.). Shu joyda hikoyachi Lesser va o‘zining soyasini solishtiradi. O‘zining soyasi Lasternikidan baland ekanini aytadi. Bu bilan ham yozuvchi Benjining jismoniy tomondan etilgan erkak ekanini ta’kidlaydi. Qizig‘i shundaki Benji Lasterga

⁹¹ Faulkner W. The Sound and The Fury. – Montgomery: Published by W.W.Norton & Company, 1993. – P. 13.

ergashib, uning ortidan buloq atrofida yo‘qotilgan tangani izlab yurar ekan, tashqi va ichki harakati tomonlama maktab yoshiga yetmagan bolani eslatadi. Ammo bu paytga kelib real vaqt – 1928-yilning 7-aprelida Benji Iso alayhissalomning yoshiga etgan, shu kuni uning tavallud kuni nishonlanilayotgan edi. Bu paytga kelib Benjining opasi Keddi turmushga chiqib ketgan, Benji opasining yonida emasligidan iztirob chekayotgan edi. Yozuvchi xuddi shu joyda Benjining kiyimi mixga ilinib qolganini qahramon tilidan ayttiradi:

“Wait a minute.” Luster said. “You snagged on that nail again. Cant you never crawl through here without snagging on that nail”⁹².

“To‘xta”, – dedi Lester, – sen yana shu mixga ilinib qolding. Ilinib qolmasang hech bo‘lmaydi (tarjima bizga qarashli, S.Sh.). Keyingi kursivga olingan tasvirni o‘qiganimizda mazkur detal bekorga kiritilmaganiga tushunamiz. Qahramon shu detal vositasida bir zumda o‘n sakkiz yil keyingi voqeа tasviriga o‘tib ketadi: *“Caddy uncaught me and we crawled through. Uncle Maury said to not let anybody see us, so we better stoop over, Caddy said. Stoop over, Benjy. Like this, see. We stooped over and crossed the garden, where the flowers rasped and rattled against us. The ground was hard. We climbed the fence, where the pigs were grunting and snuffing. I expect they’re sorry because one of them got killed today, Caddy said. The ground was hard, churned and knotted.*

Keep your hands in your pockets, Caddy said. Or they’ll get froze. You don’t want your hands froze on Christmas, do you”⁹³.

“Keddi meni ilgakdan yechdi, biz panjaradan oshib o‘tdik. Mori amaki sizlarni hech kim ko‘rmasin deb aytdi, shuning uchun kel egilib olamiz, - dedi Keddi. – Engash Bendji. Mana shunday, tushundingmi? Biz egilib oldik va bog‘ni kesib o‘tdik, u yerda gullar bizga tegib shitirlaydi, shaldiraydi. Yer (tuproq) qattiq. Biz cho‘chqalar xirillayotgan va nafas olayotgan joyda taxta panjaradan oshib o‘tdik. Cho‘chqalar ertalab ulardan biri so‘yilganiga achinashayotgan bo‘lishsa kerak, – dedi Keddi. Tepacha va chuqurchalarda yer qattiq.

⁹² Shu asar. – B. 14.

⁹³ Shu asar. – B. 14.

Qo ‘llaringni cho ‘ntagingga solchi, dedi Keddi. Barmoqlaringni sovuq urdirib qo ‘yanan. Rojdestvoda qo ‘llaring muzlab qolishni xohlamasang kerak.” (tarjima bizga qarashli, S.Sh.). Bu yerda har ikki voqe Benji tomonidan hikoya qilinyapti. Ular orasida o‘xhash elementlar ko‘p. Masalan, Benji Lesser bilan tanga qidirgan 1928-yilning 7-aprel kunida ham Benjining tug‘ilgan kuni edi. U Lesser bilan devor oshayotib kiyimi mixga ilinib qoladi. Keddi bilan bog‘liq voqe tasvirida ham xuddi shu detal bor. Keddi uni kiyimini mixdan chiqarib olar ekan, unga mehribonlik ko‘rsatadi. Ular kimlardandir yashirinishadi. Chunki Mor amaki ularga shunday qilishni buyurgan. Yo‘lda Benji yerning qattiqligini, gullarni, cho‘chqalarning nafas olishi va xurillashini ko‘radi. Opasining unga mehribonlik bilan “Benji aqli bola” deyishida ham o‘ttiz uch yoshli Benjining armonlari, opasidan keyin boshqalardan bunday mehr ko‘rmaganidan zorlanish bor. Keddi bugun sening tug‘ilgan kuning demaydi, balki “rojdestvo” deydi. Bu so‘z xristyanlarda Iso alayhissalomning tug‘ilgan kunini bildiradi. Bir paytning o‘zida ham bu sanaga, ham Lesser bilan yurgan, o‘zining o‘ttiz uch yoshini Keddisiz nishonlanayotganidan iztirob chekayotgan Benji holatiga ishora qiladi. Mana shu joyda konsentrik syujetning sabab-oqibat qoidasi yaqqol ko‘rinadi. Qahramon hayoti va u hikoya qilayotgan voqeanning almashinuvi bitta detal orqali amalga oshiriladi. Mix detali sababli Benji o‘zining hozirgiga nisbatan baxtliroq bo‘lgan bolaligini eslaydi. Shuning uchun o‘ttiz uch yoshida ham yosh bola singari g‘ingshiydi. Lesserdan tanbeh oladi. Shu bilan bog‘liq holda Benji onasi va Keddi tomonidan o‘ziga botinka kiygazilishi voqeasi, onasining o‘ziga qarata “mening bechora go‘dagim” deganini so‘zlab beradi. Birinchi voqeadagiga o‘xshab bunda ham dialoglar, ishora va so‘z o‘yinlari, hazillar bu hikoyaning ichiga kirib ketadi, Benji tilidan ifodalanadi:

“All right.” Versh said. “I aint going out in that cold for no fun.” He went on and we stopped in the hall and Caddy knelt and put her arms around me and her cold bright face against mine.

She smelled like trees.

*“You’re not a poor baby. Are you. You’ve got your Caddy. Haven’t you got your Caddy.”*⁹⁴

— “Mayli”, — dedi Versh. “Menga bunday sovuq havoda ko‘chaga chishqishning umuman qizig‘i yo‘q”. U chiqib ketdi va biz esa dahlizda to‘xtadik. Keddi cho‘kkaladi va meni quchoqlab, muzdek yorqin, nurli yuzini mening yuzimga bosdi.

Undan daraxtlarning ifori kelardi. U daraxtlardek ifor taratardi.

Sen hech qanaqasiga bechora bola emassan. Shundaymi? Seni Kedding bor. Senda o‘zingning Keddiing yo‘qmi?⁹⁵ Bu ko‘chirmada oiladagi muammolardan charchagan onaning ko‘ziga bolakay Benjining bechora bo‘lib ko‘rinishi, hali bunday holatlarni to‘la anglamagan, anglasa ham yuragidan mehr-muhabbat arimagan Keddining mehri tasvirlangan. Benji hatto o‘ttiz uch yoshida ham shu mehrni, oilasidagi butunlik, baxtiyor damlarni, ota-onasining sog‘lomligi va tirikligi davrini qumsaydi. Bu qumsash yana Benji xotirasida vaqt almashinuvini yuzaga keltiradi. Uni bolalik davridan o‘ttiz uch yoshiga qaytaradi. U o‘zining hozirgi zamonidagi Lasterning qo‘polligi, bemehrligiga e’tibor qaratadi: “*Cant you shut up that moaning and slobbering, Luster said. Aint you shamed of yourself, making all this racket. We passed the carriage house, where the carriage was. It had a new wheel.*”⁹⁶.

So ‘lagingni oqizib ingrashni bas qilsangchi, dedi Laster. Bunday bo ‘kirkani uyalmaysan ham. Biz foytun turgan omborxonaga yaqinlashdik. Uning g‘ildiragi yangi (tarjima bizga tegishli – S.Sh.). Endilikda kursiv bilan ifodalangan so‘zlar hozirgi zamonni ifodalaydi. Shu tariqa Benji oilasida yuz bergen inqiroz, g‘am-qayg‘u, kasalchilik, ma’naviy qashshoqlik va moddiy tahlikani ikki uch zamonni yuqoridagicha solishtirish yo‘li bilan hikoyalaydi. U hikoya qilgan voqeа garchi mana shunday oilaviy inqirozni aks ettirsa ham, u telba bolaning nigohi ostida, markazida Keddi va uning mehri, o‘zining unga bo‘lgan hissiyotlari fonida ochib boriladi. Shu sababdan bu yerda syujetning konsentrik turi ham to‘la ma’noda

⁹⁴ Shu asar. – B. 16.

⁹⁵ Shu asar. – B. 17.

⁹⁶ Shu yerda.

namoyon bo‘la olmaydi. Chunki botinka kiydirish, tanganing yo‘qolishi, yig‘lash, kaltaklanish, tanbehtar, o‘yinlar, uydagi sirli hodisalar fonida hikoya qilingan syujet asosiy o‘rinlarda sabab-oqibat kategoriyasiga ham bo‘ysunmay qoladi. Qaysi voqealari qaysi bir munosabatning qaysi sababga ko‘ra paydo bo‘lganini anglash mushkullashib qoladi. Vaqt ham nainki ko‘p chiziqli shaklda, siniq chiziqli zigzag shaklda namoyon bo‘ladi. Syujet hikoyalanishida “o‘yin xarakteri” ustuvorlik qiladi. Aytish mumkinki, “Shovqin va g‘azab” eng murakkab hikoyalash usuli aynan shu birinchi bo‘lim, Benji hikoyalagan “Zodagonlar avlodining tarixi (Kompsionlar oilasi negizida)”, “yo‘qotilgan avlod” syujeti bilan bog‘liq. Ammo keyingi bo‘limlarda ham xuddi shu voqealar boshqacha usul, boshqacha nuqtayi nazar va munosabat bilan hikoyalanadi.

Kventin hikoyasida ko‘proq uning oilasida bo‘layotgan voqelikka nisbatan emotsiyal munosabati aks etadi. U ham xuddi Benji kabi voqealar zanjirining bir halqasi sifatida fikrlaydi. Uni na o‘zgartiradi, na o‘zgartirishga harakat qiladi. Keddi bilan bog‘liq voqealar tasviri uning turmush qurguncha va undan keyingi hayoti, kuyovga munosabati o‘ta sirli bo‘lib, o‘z mohiyatida oila bilan bog‘liq aytib bo‘lmaydigan holatlarga ishora qiladi. Asardagi har uchala o‘g‘il ham qaysidir tomonlama noqis. Benji jismonan noqis, aqldan begona. Shuning uchun u voqealarni ko‘radi, gapirib beradi, lekin anglab yetmaydi. Mushohada qilmaydi. Jeysen esa axloqan noqis. Butun umr g‘azabiga erk berib yashaydi. U onasining yagona sevimli farzandi. Mana qizining axloqsizligidan kuyinib gapirayotgan onasi unga bu haqda nima deydi: – “I dont mean you,” she says. “You are the only one of them that isn’t a reproach to me”⁹⁷. “Gap sen haqingda emas”, deydi onam. – “Ular orasidan menga isnod keltirmagan faqat sensan”.

Jeysen xarakteriga ko‘ra ham ona tarafiga tortadi. Shuning uchun uni otasi yoqtirmaydi. Natijada bu obraz G‘arb ma’naviy tanazzuliga xos ota va bola o‘rtasidagi raqiblik holatini keltirib chiqaradi. Jeysonning butun g‘azabi otasining yoqtirmasligi, onasining o‘ziga nisbatan ortiqcha muhabbat uchun jazolanishdan qo‘rqishdan iborat. U.Folkner “Janubning o‘limi” va “avlodning yo‘qolishi”

⁹⁷ Shu asar. – B. 147.

g‘oyasining birinchi belgisi sifatida aql mushohadadan uzilishni qo‘yadi. Buni Benji obrazi va uning hikoyalari vositasida beradi. Ikkinchidan oila inqirozining asosiy sababi qilib, ota-bolaning kelishmovchiligi, bir-biriga nafratini ko‘rsatadi. Bu masala Jeyson obrazi tomonidan hikoyalangan voqealar tasvirida ramziy usulda aks ettirilgan. Jeyson Keddini juda yomon ko‘radi. Bu bilan U.Folkner oila inqirozining tug‘ishgan, qarindoshlar o‘rtasidagi g‘animlikdan ham kelib chiqishini ko‘zda tutadi. O‘z singlisini onasining olidida fohisha deb atashdan tortinmaydi: “*Once a bitch always a bitch, what I say*”⁹⁸. “Menimcha shunday, qanjiq bo‘lib tug‘ilgan – qanjiq bo‘lib o‘ladi.”

Jeyson o‘zini butun oiladagilaridan ko‘ra ko‘proq javobgarlikni his etadigan, shu oila uchun mashaqqat chekayotgan o‘g‘il deb hisoblaydi. Ularning barchasiga rohat-farog‘at, bitta Jeysonga mehnat-mashaqqat: “*Sure, ” I says, “I never had time to be. I never had time to go to Harvard like Quentin or drink myself into the ground like Father. I had to work. But of course if you want me to follow her around and see what she does, I can quit the store and get a job where I can work at night.*

Then I can watch her during the day and you can use Ben for the night shift”⁹⁹.

“Albatta”, – deyman. “Sizni ranjitishga vaqtim yo‘q edi. Kventin kabi Garvardga o‘qishga, yoki otam kabi o‘zimni ichkilik bilan qabrga tiqishga vaqtim yo‘q edi. Men ishlashim kerak edi. Lekin, albatta, agar siz uning ortidan (ayol kishi) yurishimni va kuzatishimni xohlasangiz, unda men do‘konni tashlayman va tungi ishga yollanaman. Shunda men uni kunduzi kuzata olaman, siz esa tungi navbatchilikka Benni o‘tkazing”. Ammo Jeyson hikoyasidagi Keddi bilan bog‘liq nuqtada U.Folkner vaqtga oid yuzaki qarashda anglash qiyin bo‘lgan bitta sirni yashirgan. Jeyson onasi bilan Keddining yengiltakligi haqida gaplashgan vaqt sarlavhada 1928-yilning 6-apreli deb ko‘rsatilgan. Ammo Jeyson onasiga qarata: “Endi o‘n etti yoshida tarbiyalashni boshlaysizmi?”, deya tanbeh beradi. Holbuki, bu sanada Keddidan kichik bo‘lgan Benji o‘ttiz uch yoshga to‘lgan edi. Bizningcha, syujet hamda vaqt o‘yiniga qurilgan bu asarda Keddi masalasi o‘smirligidan boshlab

⁹⁸ Shu asar. – B. 146.

⁹⁹ Shu yerda.

bu oila axloqiy tanazzulining belgisi sifatida qarashga ishora etadi. Jeyson barcha oila a'zolari, hatto marhum Kventinning yetim qizchasi va xotini ustidan ham o'zini hukmron sezadi. Hammasida ko'rgan kamchiliklarni qattiqqo'llik bilan tuzatmoqchi bo'ladi. Deyarli ularning hammasiga oshkora nafrat va g'azab bilan qaraydi. Jeyson otasidagi axloqsizlikdan haddan ortiq nafratlanadi. Uni operatsiya stoliga yotqizilishi, bichib xotin kishiga aylantirilishi haqida xayol qiladi. O'z hikoyasini Keddi haqidagi qaysi ibora bilan boshlagan bo'lsa, endi bu iborasini hamma oila a'zolariga nisbatan umumlashtirib qo'llash bilan tugatadi: *"Like I say once a bitch always a bitch. And just let me have twenty four hours without any damn New York jew to advise me what it's going to do. I don't want to make a killing; save that to suck in the smart gamblers with. I just want an even chance to get my money back. And once I've done that they can bring all Beale Street and all bedlam in here and two of them can sleep in my bed and another one can have my place at the table too"*¹⁰⁰. "Aytganidek, qanjiq bo'lib tug'ilgan, qanjiq bo'lib o'ladi. Lekin siz menga bir sutka vaqt bering, toki bu Nyu Yorklik o'g'rilar (yulg'ichlar) menga maslahatlar bilan burunlarini suqishmasin. Menga mo'may o'ljalarning keragi yo'q – bu qarmoqqa masxaraboz mishiqlarni ovlang. Menga faqat pullarimni qaytarib olishim uchun halol imkoniyat bering. Shundan so'ng menikiga barcha Memfis fohishaxonalarini va qaytimiga jinnixonani joylashtirishingiz mumkin: to'shagimga yotishsin, boshqa biri stoldagi o'rnimga o'tirsin – marhamat". Jeysonning ushbu monologik nutqi o'zining ruhiy diktaturaga asoslangan pafosi bilan "Aka-uka Karamazovlar" romani qahramoni Ivan Karamazov mushohadalarini eslatadi. Jeyson o'z ko'nglida hammaning ustidan nazorat o'rnatmoqchi bo'ladi, bunga imkon qadar harakat ham qiladi. Faqat o'zining mana shunday diktatorga xos mushohadalarini o'ziga qarata olmaydi yoki o'ziga qaratishga aqli yetmaydi. Kventin Garvard universitetida o'qisa ham, atrof-tevarakdagilarga risoladagidek ko'rinsa ham ichida tamomila boshqa odam yashaydi. Bu jihat uning hikoyalarida turli ichki ziddiyatlar, tashqi va ichki nutqning parallel ifodalanishi tarzida namoyon bo'ladi. Otasi unga katta bobosidan qolgan soatni sovg'a qilar ekan, "vaqtga ham

¹⁰⁰ Shu asar. – B. 212.

bo‘yin egma, vaqtning ustidan g‘alaba ham qilishga urinma”, deya nasihat qiladi¹⁰¹. Uning butun hikoyasi, boshqacha aytganda hayot tarzi mana shu soat bilan chambarchas bog‘liq. Qizig‘i shundaki, u o‘zining ikki og‘a-inisiga nisbatan fikri va bilim doirasi keng, mushohadalari ham teran. U diniy ilmlarni ham, falsafani ham, zamonaviy bilimlarni ham yaxshi egallagan. Fikrlash va dialoglarida, bir voqeahodisaga munosabatida bu jihat aniq bilnadi. Lekin uning har bitta xayoli, fikri, harakati, mushohada-yu ilmiylashtirilgan muhokama-tahlillari uni bir narsaga, Keddi haqidagi xulosaga olib keladi. U o‘z xayollarida singlisiga nisbatan ichida kechayotgan holatni tarixdagi turli zamon va toifa kishilari hayoti bilan solishtirib yuradi. O‘z nojoiz xayollarining haqligiga tarixdan javob izlaydi. Ammo hech joyda o‘ziga taskin beradigan javob topa olmaydi: “*Like Father said down the long and lonely light-rays you might see Jesus walking, like. And the good Saint Francis that said Little Sister Death, that never had a sister.*”¹⁰² “Suv ustidagi uzun va tanho yoruqlik nurida (otamning so‘zlariga ko‘ra) Iso Masihning yurishini ko‘rishing mumkin. Va o‘limni kichkina singil deb atagan mehribon avliyo Fransiskni ham, ammo uning opa-singillari yo‘q edi (tarjima bizga tegishli, S.Sh.)”. U ma’nan otasidan qo‘rqib yashaydi. Otasi bergen soat bilan har qadamini o‘lchashga, uning aytganlariga munosib bo‘lishga intiladi. Ammo sermushohadaligi, fikrchanligi va bilimi bilan ichidagi nafsoniy xohish o‘rtasidagi ziddiyat uning ichki tushkunlik, fojiaviylik botqog‘iga botirib qo‘yadi. O‘z hikoyasining bir-ikki joyida Kventin quyidagi jumlanı takrorlaydi: “*I said I have committed incest, Father I said*”¹⁰³. Ota men yaqin qarindosh bilan gunoh(zino) qildim (tarjima bizga tegishli, S.Sh.)”.

Keddining janob Sidney Gerbert Hed bilan bo‘lgan nikohiga ichki kuyinish bilan munosabatda bo‘ladi. O‘zi bilan bir universitetda o‘qigan bu yigitdan oshkora nafratlanadi. Onasining faqat Jeysonti yaxshi ko‘rishi, Keddiga nisbatan otasiga qarata: “*I know things she’s done that I’d die before I’d have you know that’s it go on criticise*”¹⁰⁴ – Men u (Keddi) qilgan shunday narsalarni bilamanki, ularni senga

¹⁰¹ Shu asar. – B. 66.

¹⁰² Shu asar. – B. 66.

¹⁰³ Shu asar. – B. 66-69.

¹⁰⁴ Shu asar. – B. 87.

oshkor qilgandan ko‘ra, uyatdan o‘lganim yaxshi, degan so‘zлari Kventingin yuragidagi vijdon og‘rig‘iga og‘riq qo‘shadi. Kventin hikoyasi tarkibida uning Keddi bilan muloqotlari ancha joyni egallaydi. Qo‘shtirnoq ichida berilgan bu dialoglarda vaqt goh kun, goh tun, hohida bir necha yil oldin yoki keyinga qarab harakatlanadi. Ushbu suhbatlar asosan Keddining intim aloqalariga, uning mana shu aybini yashirish uchun turmushga chiqishi kerakligi haqidagi gaplar bilan davom etadi. Kventin Gerbertni sevasanmi deb so‘raydi. Keddi esa hech kimni sevmasligini uni zo‘rlik bilan nomusiga tekkanlarini, endi shu aybini yashirish uchun kim bilan bo‘lmisin turmush qurishi kerakligini aytadi. Keddi Kventinga har safar Benji va otamni senga topshirib ketaman, va’da ber menga, ularga sen qaraysan endi deydi. J.Joys dialoglarini eslatadigan bu muloqot dramatik ko‘rinishga ega. Bularning hammasi qo‘lidagi otasi bergen soatni shahardagi barcha katta soatlar bilan solishtirib tramvayda xayol surib ketayotgan Kventingning xayollari. Kventin nafsi undayotgan mana shunday fojiaviy xayollari, singlisiga bo‘lgan nojoiz istaklari tufayli ma’nan o‘zini gunohkor deb hisoblaydi. Joniga qasd qiladi. O‘zini o‘zi suvgaga cho‘ktirib o‘ldiradi.

Umuman, uch o‘g‘il hikoyasi orqali yoritilgan roman syujetida ko‘p chiziqli va zigzag harakatlanuvchi vaqt, syujet o‘yini, konsentrik syujetning o‘ziga xos yangi shakli kashf etilgan. Roman syujeti mana shu tomonlariga ko‘ra ham boshqa romanlar syujetidan farqlanadi. Yana bir muhim farqi shundaki, ushbu konsentrik syujet ichida harakatlanuvchi qahramonlar “ichki harakati” ham boshqa an’anaviy romanlardagidek dinamik mohiyat kasb etmaydi. Uch asosiylar qahramondan birortasi ruhiy-ma’naviy jihatdan o‘smaydi. Aksincha, bu qahramonlarning “ichki harakatlari” alaloqibat ularning barchasini ruhiy-ma’naviy inqirozga olib keladi. Bu jarayonda Benjining telbaligiga yana telbalik qo‘shiladi, Kventin joniga qasd qiladi, Jeyson esa haqiqiy zolimga aylanadi.

Bu oilada bo‘lib o‘tgan mana shunday chalkash, ma’naviy tanazzulni ifodalaydigan voqealarning barchasi romanning to‘rtinch bo‘limida, Dilsiz hikoyasi orqali aniqroq ochiladi. Chunki faqat to‘rtinch hikoyada hikoyachi voqelikka

chetdan turib, obyektiv qaraganki, bu haqda ishning so‘nggi bobida alohida to‘xtalamiz.

“Tushda kechgan umrlar”da ham roman syujeti to‘rt personaj tomonidan hikoyalanadi. Ammo Rustam, Qurbanoy xola, Shahnoza va Soat G‘aniyevichlar tomonidan olib borilgan bu hikoyalar ichida Rustam kundaliklari markaziy o‘rinda turadi. Garchi Rustamning joniga qasd qilishi bilan boshlangan, ushbu jinoyat ishiga doir hikoyalar ko‘p o‘rinlarda bir-birini sal boshqacharoq shaklda takrorlasa ham, personajlar hikoya qilayotgan syujet mohiyatda bitta bo‘lsada, bu romanda asosiy va yondosh hikoyachilar ajralib turadi. Shu tomonlama O‘.Hoshimov romanini syujetining hikoyalanish tarzi U.Folkner romanidagidan biroz farq qiladi.

Romanda Rustamning to‘rtta kundaligi berilgan – birinchi, ikkinchi, uchinchi va oxirgi kundaliklari. Bu kundaliklar bir qarashda Rustam hayotining boshidan oxirigacha hikoya qiluvchi alohida qissaga o‘xshaydi. Farq shuki, bu qissa kundalik shaklida, alohida sanalar, kunlar, soatlar ko‘rsatilgan tarzda yozilgan. Boshqacha aytganda, O‘.Hoshimov bu kundaliklarni roman voqeligiga intermatn sifatida emas, asosiy matn sifatida olib kirgan. Roman qurilishiga tabiiy ravishda singdirib yuborgan. Keyingi uch hikoyachi qahramon hikoyalari syujetini bu kundaliklar bilan shu darajada mustahkam bog‘laganki, Rustam kundaliklarining asosiy mazmuni bu bo‘laklarsiz yaqqol ochilmaydi. Ayni paytda Rustam kundaligi romandan olib tashlansa, Qurbanoy, Shahnoza, Soat G‘aniyevich hikoyalarining roman uchun hech qanday ahamiyati qolmaydi. Bu bizningcha, O‘.Hoshimov tajribasining o‘z davri uchun yangiligiga qaramasdan, mukammal badiiy tizim sifatida namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Roman Rustamning oxirgi kundaligidan olingan parcha bilan boshlanib, oxirgi kundaligidan olingan so‘nggi jumlalar bilan tugaydi. Qolgan uch kundalikda hikoya qilingan voqealar, boshqa hikoyachi qahramonlar tilidan tasvirlangan syujet voqealarini mana shu ikki iqtibos orasida keladi. Rustamning oxirgi kundaligiga kirgan ushbu so‘zlar roman boshida ham, oxirida ham takrorlanadi: “*Men necha yoshga chiqdim o‘zi? Yigirma ikkiga?! Yo‘g‘-e, axir men yetmish ikkidaman-ku!*

Balki sakson ikkidadir? Nima farqi bor?! “Donolar hayotni kuzaturlar jim...”¹⁰⁵ Rustamning ushbu fojiaviy pafosdagi monologida Sharq donoligi va G‘arb modernizmiga xos absurd falsafasi qorishib ketganga o‘xshaydi. “Donolar hayotni kuzaturlar jim” bu sharq mutafakkinlarining xulosasi. Chunki ular dunyo kemtikliklari, odamizotning bevafo va munofiqligi kabi oddiy odamlarni iztirobga soladigan, hatto joniga qasd qilishgacha olib boradigan muammolariga beparvo qaray olaganlar. Chunki ular Ahmad Yasaviy timsolida “nafsn tep”gan, oxirat dardi bilan yashab o‘tganlar. Ikkinchi bir jumla, necha yosh yashaysan “Nima farqi bor?!” jumlesi xuddi A.Kamyu qahramoni Mersoning absurd dunyoqarashini yodga soladi. Afg‘on urushiga qatnashgan, u yerda yolg‘izlik, g‘am-qayg‘u, jismoniy mashaqqatlar, jarohat va o‘lim nimaligini ko‘rib kelgan, o‘z yurtiga qaytib qadrini topmagan, bu ham yetmagandek, farzand ko‘rish va sevgan ayoli bilan farovon yashash baxtidan mosuvo bo‘lgan yigirma ikki yoshli Rustamda bunday xulosaning paydo bo‘lishini ham tabiiy qabul qilishimiz kerakka o‘xshaydi. Chunki u hayotdan butkul sovigan, sovishiga esa kundaliklarida hikoya qilingan quyidagi voqealar sabab bo‘lgan. Rustam o‘z kundaligini Afg‘onga ketishidan oldin, karantin muddatini o‘tayotgan paytidan boshlagan. Bu kundalik “Xudo nasib etib, uyga omon-eson qaytsam, esdalik bo‘lib qoladi”, deb o‘ylagan¹⁰⁶. Ammo uning uyga qaytishidan keyingi hayoti o‘zi o‘ylagandek omon-esonlikda emas, fojialar ichida kechdi. Afg‘onistonidagi janglardan birida yaralanib, tabiiy erkaklik qobiliyatini yo‘qotdi. Urushdan kelganida otasining paxta ishi bo‘yicha nohaq qamalgani ustidan chiqdi. Poytaxtda o‘qib, Shahnoza bilan baxt topgandek bo‘ldi-yu, uy-joy muammozi, sovet tuzumi va Rossiyadan yuborilgan “kadrlar”ning mahalliy kadrlar bilan qo‘silib qilganadolatsizliklari, maishiy hayotidagi iztirobli holatlar uni qattiq holdan toydirdi. Shahnoza bilan samimi sevgisiga darz ketdi. Oqibat Rustam joniga qasd qildi. Ammo o‘ylashimizcha, baribir o‘zbek ma’naviyati mezoniga to‘g‘ri kelmaydigan ish qildi. Diniy tomondan gunohkor sifatida o‘ldi. Ehtimol, bu masalani O‘.Hoshimovning Rustam yashagan davr ijtimoiy tuzumiga nisbatan bir

¹⁰⁵ Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar. To‘rtinch tom. Roman, qissa, hajviyalar, tarjimalar, o‘ylar. – Toshkent: Sharq, 2011. – B. 5, 250.

¹⁰⁶ Shu asar. – B. 71.

aybnomasi deb qabul qilsak xato bo‘lmaydi. Chunki Rustam kundaliklari romandagi boshqa hikoyachilar so‘zlab bergan syujet bilan birikib xuddi shunday xulosaga olib keladi.

Qurbanoy xolani Rustamning o‘limi bilan bog‘liq vaziyatda oddiy bir farrosh, bir ona, bir buvi sifatida ko‘ramiz. Bu vaziyatdagi uning yana bir vazifasi guvohlik. U Rustamning o‘limiga birinchi guvoh bo‘lgan personaj. Ammo O‘.Hoshimov Qurbanoy obraziga faqat shu vazifani yuklaganida roman konsepsiyasi to‘la yuzaga chiqmas edi. Shuning uchun Qurbanoy liniyasi romanga alohida syujet liniyasi qilib kiritilishi bilan birga o‘ziga alohida hikoyachi funksiyasi ham berilgan. Uning hikoyalari ikki zamonga qaratilgan. Biri Rustamning o‘limi bilan bog‘liq voqealar bayoni, ikkinchisi va eng muhimi, Qurbanoy xolaning ayanchli o‘tmishi. Bolaligi, ota-onasining tuzum vakili Soat G‘aniyevich tomonidan xo‘rlanishi, bu xo‘rlanishning hamon Qurbanoy yuragida davom etayotgani shu hikoyalar asosida, qahramon tilidan bayon qilingan. Agar Rustam hikoyasida fojiaviy bir pafos, er kishiga xos mushohada-muhokama ruhi yetakchilik qilsa, Qurbanoy hikoyasida sentimentallik, g‘am-qayg‘u, dunyo va ijtimoiy hayotga qarashi tomonlama diniy, o‘zbekona ma’naviyat yetakchilik qiladi. Qurbanoy hatto ashaddiy dushmani, zolimga ham yomonlik tilamaydi. Genetik jihatdan xo‘ja-saidlardan edi. O‘ta kamtar va kansuqum ayol. Shu bilan joyda o‘rni kelganda haqiqatni aytishdan qo‘rqmaydi. Masalan, tergovchi Zohidga o‘ziga nomunosib joyda ishlayotganini aytadi:

*“– Bu hunar senga yarashmaydi, xolang aylansin! Bo‘lak tirikchilik qil...
Bunaqa hunarning nonini yeydiganlar boshqacha bo‘ladi.*

- *Tergovchilar yomon odam deb kim aytdi sizga?*
- *Boshimdan o‘tgan, bolam! Boshimdan o‘tgan...¹⁰⁷*

Yozuvchi mana shu kichik muloqot jarayonida Qurbanoy xola xarakter xususiyatinigina emas, tarixiga xos mudhish nuqtalarni ifoda qiladi. Qurbanoy xola hikoyasida esa bu nuqtalarni “ertaklar” deya nomlaydi. Ammo Qurbanoy hikoya qilgan syujet hech qanday ertakka o‘xshamaydi. Qurbanoy xola hikoya qilgan “Ertaklar”ning boshlanishida keltirilgan “Podsho va o‘g‘li” haqidagi ertak

¹⁰⁷ Shu asar. – B. 118.

Qurbanoy shaxsiyati sof o‘zbekona ma’naviyat, islom dini ma’rifatiga qurilganini aniq namoyon qiladi. Qurbanoy xola o‘z ertagini “*Bir bor ekan, bir yo‘q ekan...*” tarzida hikoyalaydi. Podsho yakka-yu yolg‘iz o‘g‘lini nikohi kuni bo‘ri yeb ketishini bilib, sultanatdagi barcha bo‘rilarni qirib tashlashga farmon beradi. Bu hududda bitta ham bo‘ri qolmaydi. Vaqtি yetib, Podsho yurtga to‘y-tantana qilib, o‘g‘lini go‘zal bir qizga uylantiradi. Nikoh kechasi go‘shanga ichidan vahimali qichqiriq eshitiladi: “*Podsho qilichini yalang‘ochlab kirsa, kelin kuyovning bo‘g‘zini g‘ajib turganmish.* *Podsho bu nima qilganing deb kelinning boshi ustida qilich ko‘tarsa, kelin aytibdi:* osmondan: “*sen bo‘risan, yoningdagi qo‘zichoqni yeyishing kerak*” degan nido keldi”, debdi”¹⁰⁸. O‘.Hoshimov bu ertakni keltirmaydi. Bu xalq ichida mashhur ertak birinchidan, Qurbanoy xolaning taqdir va o‘z hayoti haqidagi xulosasini bildiradi, uning butun faoliyatida taqdir sinovlariga rozilik yetakchiliginи bildiradi. Ikkinchidan, butun roman syujeti, qahramonlari hayotidagi voqealarda taqdir hukmi bilan bo‘layotganiga ishora qiladi. Bu yozuvchining roman g‘oyasini islom aqidasi asosida shakllantirganini bildiradi. U.Folknerda ham Amerika Janubigi xos miflar, ertaklarga ishoralar ko‘plab uchraydi. Bu xususiyatlar ikki yozuvchi asarlari o‘rtasidagi folklor va diniy an‘analarni badiiylashtirish tipologiyasi mavjudligini ko‘rsatadi.

Bob bo‘yicha xulosa:

1. Badiiy asar kompozitsiyasini ibtido, o‘rta va intihodan iborat bo‘laklar mutanosibligini, mustahkam tartibotini tashkil etadi. Badiiy asarni tashkil etuvchi barcha bo‘laklar yozuvchi mahorati, iste’dodiga qarab bir asar doirasida tarkiblanadi. Tarkib butun bo‘ladigan bo‘lsa, asar ham mukammallik, o‘ziga xos bir badiiylik kasb etadi.

2. Yevropa va Amerika adabiyotida XX asr boshlaridan muallif nuqtayi nazari qahramon nuqtayi nazari bilan qorishib ketdi yoki to‘la ma’noda ajralib chiqdi. Roman voqealari bir emas, bir nechta qahramonlar tilidan hikoya qilina boshladi. Muallif bayonchilik vazifasidan chekindi yoki biror qahramon ortiga yashirinishga urindi. Turli-tuman pozitsiyalar mozaikasi roman kompozitsiyasini tashkil qildi.

¹⁰⁸ Shu asar. – B. 118-119.

U.Folknerning “Shovqin va g‘azab” romani mana shunday yangilangan kompozitsion xususiyatlarni namoyon etishi bilan alohidalik kasb etdi. O‘tkir Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romani ham xuddi U.Folkner romaniga o‘xshab bob va bo‘limlardan emas, har bir qahramonning nomi, hikoyasi va tasvirlanayotgan voqealari mazmuniga ishora qiluvchi sarlavhalardan tashkil topgan.

3. Bu ikki roman kompozitsion qurilishining o‘ziga xosligi, tipologik o‘xshashligi ularda muayyan tizim, murakkab sarlavhalanish, makon-zamoning mantiqiy munosabatga ko‘ra emas, ko‘proq tartibsiz zamon harakatiga muvofiq tashkillantirilishi, har bir bo‘lim yoki kichik bo‘limcha qahramon tomonidan hikoyalanishida namoyon bo‘ladi.

4. Roman syujetining ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim tarzidagi syujet tarkibi keyingi davrda yozilgan epik asarlarda ham o‘zgacha ko‘rinish oldi. Syujet tasvirldanayotgan voqelik o‘rtasi yoki tugagan nuqtasidan tasvir qilinyapti. Syujet muayyan tartib bilan emas, hikoyachilarining voqelikni talqinlash darajalariga ko‘ra, ba’zi hollarda teng huquqqa ega bir necha qahramonning ichki harakatlari tasviri vositasida namoyon bo‘lyapti. Ekspozitsiya va yechim syujet tarkibida uchramaganidek, syujetning boshqa tarkibiy qismlarining ham tushib qolishi kuzatilyapti.

5. “Shovqin va g‘azab” romanida qahramonlarning “ichki harakati” va voqealar tasvirining “konsentrik” turi yetakchilik qiladi. Chunki bu romanda qahramonlarning “ichki harakati” asosiy tasvir obyekti bo‘lib hisoblanadi. Uch o‘g‘il hikoyasi orqali yoritilgan roman syujetida ko‘pchiziqli va zigzag harakatlanuvchi vaqt, syujet o‘yini, konsentrik syujetning o‘ziga xos yangi shakli kashf etilgan. “Tushda kechgan umrlar”da ham roman syujeti to‘rt personaj tomonidan hikoyalanadi. Rustam, Qurbanoy xola, Shahnoza va Soat G‘aniyevichlar tomonidan olib borilgan bu hikoyalar ichida Rustam kundaliklari markaziy o‘rinda turadi.

III bob. OBRAZ TALQINI, EPIK TASVIR VA BADIY VAQT MUTANOSIBLIGI

3.1. Obraz tipologiyasi va nuqtayi nazarlar xilma xilligi

“Shovqin va g‘azab” hamda “Tushda kechgan umrlar” romanlari obrazlari ham xuddiki syujeti, kompozitsiyasida bo‘lgani kabi an’anaviy romanlarnikidan farq qiladi. An’anaviy roman obrazlarida kuzatiladigan ijobiylilik, salbiylilik yoki salbiylidkan ijobiylikkka, ijobiylidkan salbiylikkka tomon harakat chizig‘i bu ikki romanda yaqqol sezilmaydi. Shu bilan birgalikda, ularda obrazlarning ijtimoiy shart-sharoit, maishiy munosabatlar yoki sevgi, nafrat, maqsadlar qarama-qarshiligi yoki mushtarakligi kabi sabablarga ko‘ra o‘zgarish hodisasi ham kuzatilmaydi. Bu asarlarda har bir obrazning o‘zi o‘z subyekti ichida alohida orol, shunga monand holda bir roman ichidagi obrazlarning har biri o‘z nuqtayi nazariga ega. Natijada yagona romanda bir paytning o‘zida turli nuqtayi nazarlar yetakchilik qiladi. Obrazlarga xos turlicha nuqtayi nazarlarni bog‘lab turuvchi muhim vosita bo‘lib esa, bu romanlarda oldingi bobda biz ko‘rib o‘tgan syujet bir butunligi xizmat qiladi.

“Shovqin va g‘azab” romani markazida to‘rt obraz turadi. Boshqa barcha personajlar, voqeа-hodisalar shu to‘rt obraz nigohi orqali kuzatiladi va tasvirlanadi. Modomiki romanda to‘rt obrazning har biri o‘zi mansub alohida voqelik ichida tasvirlanganida biz bu roman obrazlariga nisbatan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nuqtayi nazarlar xilma-xilligi degan muammoni qo‘yishimiz to‘g‘ri bo‘lmas edi. Albatta, har bir alohidalangan badiiy voqelik chizig‘i, tabiiy ravishda alohida nuqtayi nazarni talab etadi. Bu jihat an’anaviy romanlardagi ko‘pchiziqli syujet shakllariga xos va mos. Ammo asar syujeti markaziga bir voqeaning qo‘yilishi va shu yagona voqeaning turli qahramonlar tomonidan hikoya qilinishi, bir voqeani turli qahramonlarning o‘z nuqtayi nazarlariga ko‘ra tushunishi, bayonlashi va munosabat bildirishi shubhasiz obrazlar originaligiga olib kelganini qayd etishimiz lozim.

“Shovqin va g‘azab” romanida hikoya qilingan voqea oldingi bobda qayd etganimizdek Kompsonlar oilasi tarixi, yo‘qotilgan avlod, ma’naviy va iqtisodiy inqiroz to‘rt obraz tomonidan hikoya qilinadi. Mana shu o‘ziga xos hikoyalash manerasi, voqelikni qabul qilish, talqinlash, tushunish, tasviru tahlil qilish

jarayonida har bir obrazning xarakteri, portreti, psixologik holati, eng muhim tomoni – shu yagona vogelikka nisbatan shaxsiy nuqtayi nazari aniq namoyon bo‘ladi.

Rus olimi A.Myasnikov “Yozuvchi hayotni badiiy obraz vositasida mushohada qiladi” degan fikrni ilgari suradi¹⁰⁹. Bu har tomonlama to‘g‘ri va aniq xulosa deb o‘ylaymiz. An’anaviy romanlarda yozuvchining obraz vositasida fikrlashi, vogelikni badiiy mushohada qilishi ochiq-oydin ko‘rinib turadi. Buni yozuvchining o‘zi o‘z tasvir uslubi bilan yoki birorta hikoyachi obraz vositasida o‘quvchiga etkazib beradi. Bunda voqe’lik mushohada qilinayotgan obraz obyektga aylanadi. Muallif yoki hikoyachi subyekt sifatida uning vositasida hayotni badiiy mushohada qiladi. “Shovqin va g‘azab” hamda “Tushda kechgan umrlar” romanlarida obyekt vazifasini ham, subyekt vazifasini ham shu obrazning o‘zi bajarib keladi. Yozuvchi bu joyda o‘zini ham, hikoyalovchi qahramon nutqini ham shu obraz zimmasiga yuklaydi.

“Badiiy asarda ozmi-ko‘pmi tafsilot bilan tasvir etilgan personaj **obraz** yoki **xarakter** deb ataladi. Xarakter (obraz) insonning tipiklashtirilgan va individuallashtirilgan tasviridir. Xarakter ma’lum davrga, muhitga, kasbga, yoshga, jinsga mansub kishiga xos xususiyatlarni yorqinlik bilan ifoda etadi. Xarakterda yozuvchining kishilarga va hayotga munosabati, hayotiy hodisalarga bergen estetik bahosi yaqqol ko‘rinadi. Xarakter muallif estetik idealini tashuvchisidir. Xarakterlar muayyan sotsial-psixologik sharoitda harakat etish natijasida namoyon bo‘ladilar va shakllanadilar”¹¹⁰. Ko‘rinyaptiki, akademik Izzat Sulton ham yuqoridagi fikrni tasdiqlayapti. Uningcha ham yozuvchining atrof-vogelikni mushohadalashi, unga munosabati, bir so‘z bilan uning estetik ideali obraz orqali namoyon bo‘ladi. Ammo olim bu erda obraz va xarakter terminlarini sinonim shaklida ishlatgan. Bizningcha, bu masalada olimga to‘la qo‘silib bo‘lmaydi. Adabiyotda shunday obrazlar borki, ular xerakter darajasiga ko‘tarila olmaydi. Aksincha shunday xarakterlar borki ular personaj darajasida qolib ketadi. Shuning bilan birlikda obraz xarakter va portret tushunchalaridan kattaroq tushuncha. U kerak bo‘lsa xarakter va portretni ham o‘z

¹⁰⁹ Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – С. 241.

¹¹⁰ Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – В. 191-192.

ichiga oladi. Obraz butunligi uning xerakteri, ichki va tashqi portreti yordamida ta'minlanadi. Obraz xarakter uchun xizmat qilmaydi. Ammo xarakter va portret ma'lum obrazning to'laqonli yoritilishi uchun xizmat qiladi. Aristotel "Poetika" risolasida xarakterlarning to'rtta muhim xususiyatini ajratib ko'rstadtidi: "Xarakterlarga kelsak, ularda to'rt maqsad ko'zda tutiladi. Birinchi va asosiysi: xarakterlar yaxshi bo'lishi kerak. Avval aytganimizday, shaxs agar o'zining gaplari va ishlarida qandaydir maqsadga amal qilsa, xarakterga ega bo'ladi. Agar shaxs yaxshi maqsadlarni ko'zlasa, xarakteri ham yaxshi bo'ladi. Bu har bir odamda mavjud bo'lishi mumkin: ayol ham, hatto qul ham yaxshi bo'lishi ehtimol, birinchisi (erkakdan) yomonroq, qul esa undan ham yomonroq bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, xarakter o'ziga xos bo'lishi kerak: xarakter mardona bo'lishi mumkin, ammo ayol kishiga mardlik bilan kuchlilik yarashmaydi. Uchinchidan, xarakterlar (hayotiy) haqqoniy bo'lishi kerak: bu yuqorida aytilganidan mutlaq boshqacha bo'lib, ularni yaxshi yoki yarashiqli qilib tasvirlash kerak degani emas. To'rtinchidan, xarakterlar izchil bo'lishi kerak: hatto tasvirlangan shaxs noizchil bo'lishi, shu xarakterning barcha ishlariga noizchillik xos bo'lishi mumkin Ammo xarakterning mana shu noizchiligidan izchil bo'lishi zarur".¹¹¹ Qayd etib o'tish kerakki, Aristotelning xarakterning yaxshi, hayotiy, izchil bo'lishi kerakligi haqidagi fikrlari adabiyotning alifbosi bayon qilingan Antik davrlar uchun ko'proq xos. Bunda san'atning bosh vazifasi tarbiyalash deb qaralgan va yaxshi xarakterlarning tarbiyaviy tomoniga urg'u berilgan. Hayotga monandlik va izchillik masalasida ham xuddi shu gapni aytish mumkin. Ammo hakimning noizchillik haqidagi to'xtami, shu noizchillikda ham izchillik bo'lishi kerak degan fikri bugun, hatto modernistik, ramziy obrazlar uchun ham o'z mezonlik ahamiyatini yo'qotmagan. Haqiqatdan ham, Benji, Jeyson, Kventin, Soat G'aniyevich kabi noizchil obrazlar o'z xarakter xususiyatlarini xuddi shunday noizchilikdagi izchillikda namoyon etadilar. Jeyson va Soat G'aniyevich o'z hayotga qarashlarida bir daqqaq raqm-shafqatli bo'lib qolishsa, ularning xarakterlariga putur yetadi. Obraz sifatidagi qiyofalarini yo'qotadilar. Yoki Benji birorta aqlii gap gapirib, aqlii ish qilib qo'ysa, Qurbonoy xola yovuzlikka bosh

¹¹¹ Aristotel. Poetika (Poeziya san'ati haqida). – Toshkent: G'.G'ulom, 1980. – B. 31.

qo'shsa bu obrazlar xarakterlari dagi izchillik yo'qoladi. Xuddi shuningdek, bu obrazlarga xos xarakter xususiyatlaridagi izchillik, ular nuqtayi nazarlari xilmaligini ham namoyon etib boradi.

Demak, bir romanda bir nechta nuqtayi nazarlarning yonma-yon ifodalanishi muallif nuqtayi nazari yakka hokimligiga barham berishi bilan birga roman obrazlari originalligini ta'minlashga ham xizmat qilgan deyish mumkin. Muallif bu joyda go'yoki o'ladi. Ammo o'z qiyofasini shu obrazlar ortiga yashiradi, aytmoqchi bo'lgan gapini shu obrazlar xarakteri, qiyofasi, nutqi orqali aytadi. Bularning hammasi birgalikda yozuvchi estetik idealini yorqin namoyon bo'lishiga olib keladi.

"Shovqin va g'azab" qahramoni Benji, "Tushda kechgan umrlar" qahramoni Qurbonoy xolada go'yo nuqtayi nazarning o'zi yo'qdek tuyuladi. Benji hamma yaxshi va yomon voqealarni ko'radi. Ularni boricha aytib beradi. Biroq ularga nisbatan o'z nuqtayi nazarini bildirmaydi. Munosabatini ko'rsatmaydi. Qurbonoy xola esa yaxshigayam, yomongayam faqat insof, yaxshilik tilaydi. Hatto o'zining ashaddiy raqibi Soat G'aniyevichni ham qarg'amaydi. Bu tomoni ularning obrazlariga xos xususiyat bo'lib hisoblanadi.

Benjining o'z-o'zi, boshqalar yoki muayyan voqelikka munosabatsizligi uning jismoniy va aqliy noqisligidan kelib chiqadi. U go'daklik paytida bu narsalarga qanday munosabat bildirgan bo'lsa, o'ttiz uch yoshida ham o'zgarmaydi, xuddi shunday munosabatida davom etadi. Boshqacharoq aytganda u bolaligida hayot va unda kechayotgan voqelikni qanday qabul qilgan, tushungan va so'zlab bergen bo'lsa, katta erkak jismi ichida turib ham shu darajasida qoladi. Shuning uchun o'quvchi uning nutqidan kelib chiqib, Benji umri vaqtining qaysi davrida turib so'zlayotganini to'la anglab olishga qiynaladi.

Xuddi boshqa obrazlar kabi, Benjiga xos shaxsiy xususiyatlar romanning to'rtinchi qismida yorqinroq ochiladi. Dilsi nigohida hikoya qilingan bu bo'limda biz Benjiga Dilsini o'g'li Lesser qarashini ochiqroq bilib olamiz. Benjining o'z nutqida esa bu jihat aniq-tiniq ochilmaydi. Benji Keddi, Jeysen, Kventin va boshqalar haqida qanday gapirsa Lesser haqida ham shunday hikoya qiladi. Kitobning faqat Benji hikoyasi qismini o'qigan o'quvchi Lasterni ham Benjining

biron qarindoshi yoki o‘rtoqlaridan biri deb o‘ylashi mumkin. Dilsı hikoyasida go‘yo hamma narsani Dilsı atrofida, uning nigohi ostida so‘zlanayotgan bo‘lsada, bu qismda muallif nutqi faollashadi. Asarning ba’zi o‘rinlarida an’anaviy romanlardagidek qahramon ta’rif-tavsif qilinadi:

“Eight o'clock,” Dilsey said. She ceased and tilted her head upward, listening. But there was no sound save the clock and the fire. She opened the oven and looked at the pan of bread, then stooping she paused while someone descended the stairs. She heard the feet cross the dining room, then the swing door opened and Luster entered, followed by a big man who appeared to have been shaped of some substance whose particles would not or did not cohere to one another or to the frame which supported it”¹¹². – Soat sakkiz, – dedi Dilsı. Ishdan boshini ko‘tardi, quloq soldi (tutdi). Ammo uy jim-jit, faqat soatlar va olov. U pechni (duxovkani) ochdi va non solingan patnisga egilib, xushyor tortdi – zinadan kimdir tushayotgan edi. Oyoq tovushlari oshxonaga o‘tdi, eshik ochildi va Laster paydo bo‘ldi, uning ortidan esa katta tanasi g‘alati buralgan, po‘k, yopishtirilganday tuyuluvchi erkak ko‘rindi (tarjima bizga tegishli – S.Sh.). Keltirilgan parchadan ma’lum bo‘lyaptiki, bu paytga kelib, Benji yigit yoshini yashaydi, gavdali erkakka aylangan. Lekin uning ulkan gavdasi bo‘shashgan. Xuddi shruplari bo‘shab qolgan yog‘och qo‘g‘irchoqqa o‘xshaydi. Bu Benji haqida real tasavvur beruvchi dastlabki tasvir. Davom etib, Benjining oldingi ko‘chirmada boshlangan tasviri uning portreti tasviriga ulanib ketadi: “His skin was dead looking and hairless; dropsical too, he moved with a shambling gait like a trained bear. His hair was pale and fine. It had been brushed smoothly down upon his brow like that of children in daguerreotypes. His eyes were clear, of the pale sweet blue of cornflowers, his thick mouth hung open, drooling a little”.¹¹³ – Uning tanasi bo‘zargan, tuksiz; salqigan, o‘rgatilgan ayiqqa o‘xhab tagcharmini shaldiratib qiyshaytirib oyoq bosardi. Oqish nozik sochlari, eski bolalar fotosuratlarida bo‘lgani kabi silliq qilib peshonaga taralgan. Ko‘zлari tiniq, bo‘tako‘z; qalin lablari so‘lak bo‘lib osilib qolgan (tarjima bizga tegishli – S.Sh.).

¹¹² Faulkner W. The Sound and The Fury. – Montgomery: Published by W.W.Norton & Company, 1993. – P. 220.

¹¹³ Shu asar. – B. 221.

Benji shu yerda ham hamma bo‘layotgan ishlarga beparvo. Faqat duxovkada pishayotgan bulochkaning hidi uni o‘ziga tortadi. Laster o‘zini qachon ovqatlantirishini kutadi, xolos. Bu yerda Benji o‘zgalar nigohi orqali tasvirlanar ekan, uning ko‘rinishi, holati va harakatlari qanchalik ayanchli ekanini his qilish mumkin. Dilsi bilan Laster muloqotida uning ko‘pincha pechkaga qo‘lini bosib kuydirib olgani, ovqatlanish paytidagi holatlari haqida gapiriladi.

Ammo Benjiga xos asosiy xarakter xususiyatlari baribir uning o‘z nutqi orqali ko‘proq ochiladi. Masalan, u opasi Keddini hammadan ko‘ra, hatto onasidan ham ortiqroq yaxshi ko‘rishi nutqi davomida ochilib boradi. Benji o‘z xayollarida qanday qiyinchilik, to‘sinq va muammoga uchramasin Keddini eslaydi, faqat undan najot istaydi. Keddi o‘zini quchoqlaganda, erkalovchi, dalda beruvchi so‘zlar aytganda o‘zini yaxshi his qiladi. Chunki unga oiladagi boshqa biror odam, hatto o‘ziga qarash uchun biriktirilgan xizmatkor Laster ham odamga o‘xshab muomala qilishmaydi. Benji telba bo‘lishiga qaramasdan buni juda yaxshi his qiladi. O‘z nutqida bu jihatlar aniq munosabat tarzida aks etmasa ham, bayon tarzi, uning bolaga xos hattiharakatlari orqali bilib olish qiyin emas.

“What is the matter now.” Mother said. “Benjamin.”

“Benjy.” Caddy said. She came again, but I went away.

“You must have done something to him.” Mother said. “Why wont you let him alone, so I can have some peace. Give him the box and please go on and let him alone.”

Caddy got the box and set it on the floor and opened it. It was full of stars. When I was still, they were still. When I moved, they glinted and sparkled. I hushed.

Then I heard Caddy walking and I began again.”¹¹⁴

“Yanami, Benji! – dedi u. U menga qaradi va men yaqin keldim, u meni quchoqladi. – Baribir Keddini topding-a, dedi u. – Meni qochib ketdi deb o‘yladingmi?” Keddidan daraxtlarning ifori kelardi.

Biz Keddining xonasiga bordik. U ko‘zgu qarshisida o‘tirdi. Keyin menga o‘girildi.

¹¹⁴ Shu asar. – B. 41.

Nega axir, Benji. Nima uchun. Yig‘lama. Keddi hech qayerga ketmaydi. (tarjima bizga tegishli, S.Sh.).

Hayoti uning o‘z tilidan hikoya qilinganda Benji injiq, erkatoy, tantiq bolaga o‘xshab ko‘rinadi. U yig‘laganda onasi Keddini ayblab, Keddini urushadi. Oldiga yaltiroq yulduzchalar jilvalanib turadigan o‘yinchoq, qutini qo‘yishadi. Shu bilan go‘yo uni ovutishadi. Benji bir dam shu o‘yinchoq bilan ovora bo‘ladi. Yulduzchalarning uning bosh harakatiga monand jilvalanishi uni biroz chalg‘itadi. Biroq shu ovutuvchi so‘zlar, mehribonliklar, ayashu oldini olishlarning barchasi Keddi yonida bo‘lgan paytlardagina unga kor qiladi. Keddi yonida bo‘lmadimi, bas u o‘zini yolg‘iz his qiladi. Yig‘i boshlaydi. Uning holatini, bolaga xos istaklari, nima xohlayotganini darhaqiqat Keddicina tushunadi.

Benji atrofdagilarni tabaqasi, qarindoshchilik darjasи, erkak ayolligi va boshqa tomonlariga qarab ajratmaydi. Uning uchun munosabatning ikkita mezoni bor. Biri mehr. Bu mehrni Benji deyarli hech kimda ko‘rmaydi. Onasi doimiy kasal. Otasi ichkilikka berilgan. Ularning Benji bilan deyarli ishlari yo‘q. Faqat uning uchun rasmiy ota-ona maqomida turadilar. Akalari uni mensimaydi. Hatto Jeysen o‘rni kelganda uradi ham. Kventin o‘zi bilan o‘zi ovora. Benjiga deyarli e’tibor ham bermaydi. Negr xizmatkorlar – Lesser, Dilsiz, Ti-Pilar Benjiga faqat xizmat vajidan qaraydilar. Ko‘p hollarda xizmatkor negr Lesser ham uni o‘z tanbehlari bilan xafa qiladi. Ko‘cha-ko‘ydan o‘tgan odamlar, ayniqsa maktab o‘quvchilari uning o‘ziga emas, u haqdagi tashqi gap-so‘zlarga ishonadilar. Ba’zilari Benjining oldiga yaqinlashishgada qo‘rqadilar. Keddining jazmanlari uchun Benji ortiqcha matoh. Keddi bilan bo‘ladigan uchrashuvlari, o‘smirga xos tegajoqliklari uchun Benji ortiqcha bir matoh kabi ularga halal beradi. Keddini Benjisiz uchratishga harakat qiladilar. Hatto Charli singari bezbetlari “Benjini negrga berib yubor” deya talab ham qiladilar. Chunki Benji Keddiga kimki yaqinlashsa, yig‘lab munosabat bildiradi. Keddining etagidan tortib olib ketishga, shu yo‘l bilan o‘zicha himoya qilishga urinadi. Garchand Keddi o‘siprin bir qiz sifatida o‘ziga qilingan tegajoqliklardan unchalik ranjimasada, Benjining ko‘ngliga qaraydi. To‘g‘rirog‘i, Benjining ko‘nglini o‘z istaklaridan ustun qo‘yadi. Hatto onasi Injildagi Benjamin

ismidan nomus qilib, uning ismini Morriga almashtirganida ham faqat Keddi bunga qarshi turadi. Shuning uchun Keddining erga tegishi, keyin haydalib beva ayolga aylanishi, o'limidan keyin Benji ayanchli bir g'aribga aylanadi. Ahvoli yanada yomonlashadi. Benjining bu g'arib holati o'z nutqida yig'i va injiqlik tarzida ifodalansa, Dilsi hikoyalagan qismda biz bu fofia va g'ariblikni to'la ma'noda anglab yetamiz.

Voqeliklarga ochiq munosabatsizlikda O'.Hoshimov qahramonlaridan Qurbanoy xolaning Benji bilan o'xshash tomoni faqat shu munosabatning passivligida ko'rindi. Aslida Qurbanoy xola Benjidan farq qilib, unda aql-tafakkur, ma'no-mantiq tomonlama muammo yo'q. Nutqi ham o'z davri shahar ayollariniki kabi ravon, salmoqli, ta'sirchan. U baxtsiz bolaligi, keyingi hayoti haqida risoladagidek so'zlab beradi. So'zlagan gaplari, voqealar tafsilotini bayon etishi, o'z-o'ziga munosabati uning xarakterini yaqqol ochilishiga xizmat qiladi. Garchandki, Qurbanoy xola oddiy bir shahar ayoli, uy bekasi, jamiyat ichida farrosh sifatida ko'zga tashlansa ham jo'n ayollardan farq qiladi. Bunday farq uning nutqi, xarakter xususiyatlarida ham aniq seziladi. Farq qilishining sababi bizningcha ikkita. Birinchisi shuki, Qurbanoy xola o'ta og'ir va dahshatli o'tmishni boshidan kechirgan. Uning otasini ko'z oldida qamoqqa olib ketishgan. Onasini esa zo'rlashgan. O'zini bir umr ta'qib qilishgan, tahqirlashgan. Qurbanoy bunday ko'rgiliklarning barchasiga sabr qilgan. Roman voqealar ro'y bergan vaqtda ham shu sabriga tayanib yashaydi. Ikkinchisi, kelib chiqishi eshonzodalar avlodidan bo'lgan Qurbanoy bolaligidan boshlab islom dini ruhida tarbiyalangan. U qasos Ollohdan ekaniga yuragini tub-tubida ishonadi. Shu aqidaga tayanadi, sabr qiladi. Taqdirga tan beradi. Nima bo'lmasin yolg'iz Ollohg'a tavakkalni unutmaydi. Yaxshini ham, yomonni ham Ollohg'a havola etadi. Qurbanoyning bolaligi roviy tomonidan shunday hikoya qilinadi: "Qora plash kiygan so'xtasi sovuq kishilar dasasini olib ketishganda Qurbanoy o'n to'rt-o'n besh yoshlarga borib, bo'yi cho'zilib qolgan edi. Olib chiqib ketishayotganda dadasi yo'lak boshida turib, "Qizimni ehtiyyot qil", dagani Qurbanoyning qulog'idan ketmas, kechalari ma'yus kulimsirab turgan otasi tushlariga kirib chiqar, ayasiga bilintirmay burchak-

burchakka borib, yum-yum yig‘lar edi”¹¹⁵. Shu voqeadan keyin Qurbonoyning boshiga ketma-ket balolar yog‘ila boshlaydi. Avvalo ularga nisbatan atrofdagilarning munosabati keskin o‘zgaradi. Hamma sinfdoshlari unga qo‘lini bigiz qilib ko‘rsata boshlaydi. Hatto maktab o‘qituvchilari ham bigiz o‘qtaluvchilar safida turadi:

“Bir mahal qarasa, boshida rus tili muallimi Xayrullin turibdi.

*– Svolish! Chujdiy element!-dedi dag‘dag‘a bilan. – Ni qilding, vrag naroda?!
Sovet pechkasini spetsialno lomat itting!*

Qiziq... Qurbonoy yig‘lagisi keldi-yu, yig‘lamadi. Yig‘lay olmas edi...

Baribir, Qurbonoy qaytib mактабга bormadi. O‘qishdan ko‘ngli muz bo‘lib ketgan edi.

*Qurbonoy ayasiga qo‘shilib do‘ppi tikishni o‘rgandi. Namoz o‘qiydigan, ro‘za tutadigan bo‘ldi...”¹¹⁶ Qurbonoy onasi bilan shunday og‘ir va tahlikali kunlarda Xudoga suyanadi. Ro‘za tutib, namoz o‘qiydi. Musulmonchilikni qo‘lidan bermay, birovga shikoyat qilmay, hamma kelgan balolarga sabr qilib yashashda davom etadi. Ammo u paytlar zamon sovetlarniki, davru davron xoinlarniki edi. Kunlardan bir kun NKVD xodimi bo‘lib ishlaydigan, otasi To‘lagan muallimning qamalishiga bosh sababchi bo‘lgan Soat G‘aniyev kechasi uylariga bostirib keladi. Do‘q-po‘pisa bilan Qurbonoyning onasi asli eshonzodalardan bo‘lgan Fotimani zo‘rlaydi. Fotima nomusiga chiday olmay o‘zini osib o‘ldiradi: “*Qurbonoy dahshat ichida orqasiga tisarilar ekan, vassajuftiga ilingan arqonni, arqonda osilib yotgan gavdani ko‘rdi. Qo‘rquvni ham unutib, sarpoychan oyoqlarni changalladi.**

– Aya, ayajon! – dedi chinqirib. Shunday qilsa arqon uzilib, onasi xalos bo‘ladigandek oyoqlarini pastga torta boshladи”¹¹⁷. Qurbonoy mana shunday azob-uqubat bilan katta bo‘lgan. Bolalar uydan tortib, dunyoning barcha yengil-og‘ir ishlarini boshidan o‘tkazgan. Ko‘cha supirib kamtargina hayot kechiradi. Gaplari, fikrlari sodda. Birovga yomonligi yo‘q. O‘ti og‘rib do‘xtirga borganida uni

¹¹⁵ Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar. To‘rtinchи tom. Roman, qissa, hajviyalar, tarjimalar, o‘ylar. – Toshkent: Sharq, 2011. – B. 119.

¹¹⁶ Shu asar. – B. 120-121.

¹¹⁷ Shu asar. – B. 131.

operatsiya qilmoqchi bo‘lishadi. Yozuvchi bu voqeani Qurbanoyning nutqi orqali shunday ifodalaydi: “*Aparaysa qilarmish! Aytishga oson. Aslida-ku, har kimning joni Xudoning omonati. Ertami-kechmi oladi omonatini. Boring ana tig‘ning tagidan omon-eson qutilib chiqdi ham... Bir yilcha yarimjon bo‘lib yuradimi? Ko‘chani kim supiradi? Bir emas, ikkita to‘rt qavatli “do‘m”ning zinasini kim yuvadi?..*”¹¹⁸ Shu tariqa Qurbanoy xarakterida munosabatsizlik maksimal darajaga etdi. U nimaiki zulm ko‘rsa Xudoga soladi. Ota-onasining qotili Soat G‘aniyevichni ich-ichidan ijirg‘anib qarshi olsa ham yuzida o‘z nafratini ko‘rsatishga jur’ati yetmaydi.

Tadqiq etilayotgan romanlardagi ikki obraz o‘z xarakter xususiyatlariga ko‘ra bir-biriga ancha yaqin keladi. Bular Soat G‘aniyevich bilan Jeysen obrazlari. Soat G‘aniyevich obrazi davlat odami, NKVD xodimi sifatida butun jamiyatga nisbatan zulm va nafratini namoyish etsa, Jeysen oilaning yagona boquvchisi, onasining erkatoysi sifatida butun oila a’zolariga o‘z zulm-zo‘ravonligini o‘tkazadi.

Bu ikki obrazga xos eng xarakterli xususiyat ularning hammadan birdek g‘azablanishidir. Ularning har ikkisi atrofdagilarga diktatorona munosabatda bo‘ladi. Bunda Soat G‘aniyevichning tayanchi tuzum, mansab-martaba bo‘lsa, Jeysonning imtiyozi hammani boqayotgani, otasidan ham ko‘ra oilaning to‘ridan joy olgan onasi Kompson xonimning ishongan tog‘iga aylangani edi. Umuman bu ikki obrazdagи ojizlik ham, kuchlilik ham xarakterlaridagi shu xususiyatda namoyon bo‘ladi.

Soat G‘aniyevichda bu nafrat bolaligidan, chekist otasi davr-u davron surgan paytlardan paydo bo‘lgan. Bolaligida uni xoin va zolimning bolasi sifatida yakkalashadi. El ardoqlagan eshonzodalarni qamoqqa tiqqanini bilgan bolalar ham u bilan o‘ynashga or qilishadi. Soat shu sabab ularga nisbatan cheksiz nafrat tuyishi bilan birga, bir kuni hammasidan o‘ch olishni bolaligidan diliga tugadi: “*Dushman*” *Hammasi dushman! Ilonning bolasi – ilon, chayonning bolasi – chayon!..*” Soat daf’atan xayoliga kelgan gapdan ko‘nglida alam va allanechuk yengillik tuydi”¹¹⁹.

¹¹⁸ Shu asar. – B. 7.

¹¹⁹ Shu asar. – B. 36.

Rustamning o‘limi yuz bergan vaqtida Soat G‘aniyevich allaqachon qarib-churigan. Yetmish besh yoshli chol edi. Ammo u bolalari tashlab ketib, xotini uning zulmi oqibatida bandalikni bajo keltirgan bo‘lishiga qaramasdan otdan tushsa ham egardan tushgisi kelmaydi. Qo‘lidagi kichik imtiyozini ham o‘zgalarga tahdid va zulm qilishga sarflaydi.

Rustam ijroqo‘mdan Afg‘on urushi qatnashchisi sifatida o‘zining qonuniy haqqi bo‘lgan uy so‘rab murojaat qilganida, uy bilan ta’minlash qo‘mitasining a’zosi bo‘lgan Soat G‘aniyevich undan kir qidiradi. Eski kasali qo‘zg‘ab, Rustamdan millatchilik alomatlarini qidirishga tushadi. Shu yo‘l bilan zabardast, qonuniy huquqqa ega, erkin fikrlovchi Rustamga hukmfarmolik qilmoqchi bo‘ladi. Moskvadan “noyob kadr” sifatida O‘zbekistonga chaqirilgan, aslida komsomol tashkilotida boshqon bo‘lib ishlaydigan akasining soyasida yuradigan, ichkilikboz, ma’naviy buzuq Grigoriy Stepanovich o‘zbekning nonini yeb turib, uning to‘yini buzmoqchi bo‘ladi. Domning pastida to‘yda o‘tirgan mehmonlar ustiga suv sepib ularni haqorat qiladi. Shunda or-nomusi, siyosiy ongi yuksak bo‘lgan Rustam o‘z millatdoshlarini himoya qiladi. Nonko‘r Grishani tavbasiga tayantirib, to‘y egasi va odamlardan kechirim so‘rashga majbur qiladi. Millat ma’naviyati uchun o‘ta muhim bo‘lgan shunday dramatik vaziyatda ham Soat G‘aniyevich kelgindi tekinxo‘rning yonini oladi. Rustamni millatchilikda ayblaydi:

“– Qani, tuyog‘ingni shiqqillatchi! – dedi Grisha tishini g‘ijirlatib. – Hozir militsiya chaqiraman!

– Parvo qilmaydi, surbet! Shunaqami? Mana bo‘lmasa! Karatechi, shekilli, svoloch oyoqni sindirding, ablah! Qo‘yvor!

Bir mahal hushiga kelib qarasa, yosh ayol “hindu” (Rustamni nazarda tutyapti, S.Sh.)ning bilagidan tortqilab, allanimalar deb chirqillayapti. Yo‘lak to‘la odam.

– Xo‘p, uzr so‘rayman, – dedi Grisha nafasi bo‘g‘ziga tiqilib.

Xayriyat, bitta odambaharasi ham bor ekan. “Hindu”ga dashnom berdi.

*– Millatchilik qilma!-dedi”.*¹²⁰

¹²⁰ Shu asar. – B. 46.

Mana shu oxirgi jumla egasi Soat G‘aniyevich. U o‘zining sovetcha tarbiyasi, sovet siyosatiga sadoqati tufayli millatini sevadigan bir yigitdan siyosiy ayb qidiryapti. Uni millatchilikda ayblayapti. Chunki Soat G‘aniyevich uchun millat, imon-diyonat, odamgarchilik degan narsalar bir chaqalik gap. U nima qilmasin, albatta atrofdagilarga o‘zining hukmini o‘tkazishi, diktatorligini ko‘rsatib qo‘yishi lozim. Rustam, Zohid kabi obrazlar nuqtayi nazari milliy ruhda shakllangan. Tergovchi Zohid ham Grisha bilan bo‘lgan muloqotda o‘zining elparvar bir shaxs ekanini ochiq-oydin ko‘rsatadi. Rustam esa bu millatning nohaq ezilayotgani uchun o‘limiga qadar iztirob ichida yashaydi. Imkoni yetgan o‘rinlarda faol kurashadi. Uning uchun oilasi, millatdoshlarining ori hamma narsadan ustun. Qurbanoy xola esa hamma ishlarida Xudoning nazoratini his etib yashaydi. Uning atrofdagilarga munosabati ham, biron bir voqeaga munosabati, nuqtayi nazari ham shundan kelib chiqadi. Qurbanoy xola shu xarakteri bilan o‘zbek ayoli, onalarining yetakchi xarakter xususiyatlarini ko‘rsatadi. Bizningcha, O‘.Hoshimov bu obrazga o‘z onasining kasbi, xarakter xususiyatini singdirishi ham bejizga emas. Yozuvchi shu yo‘l bilan Qurbanoy xola xarakteri, nuqtayi nazarining o‘zbek onalariga monand tasvirlashga erishgan deb o‘ylaymiz.

Roman obrazlari orqali yozuvchi shuni aytmoqchi bo‘ladiki, bir toifa Soat G‘aniyevichga o‘xshab xoin va zolimga, boshqa toifa – Qurbanoy singarilar qo‘y og‘zidan cho‘p olmaydigan mo‘minga aylangan edilar. O‘.Hoshimov Xuddi shu va shunga o‘xhash holatlarni bu ikki toifa kishilarini yonma-yon tasvirlash, o‘zaro zid xarakterli obrazlarni solishtirish orqali ko‘rsatgan.

Soat G‘aniyevich obrazining “Shovqin va g‘azab” romanidagi o‘xhashi Jeysen oilaviy diktatorligi bilan boshqa obrazlardan ajralib turadi. Dilsiz hikoyasida ertalabki nonushtaga to‘plangan Kompsonlar oilasining hamma a’zolari Jeysondan zir titrashi aniq bilinadi. U oddiygina yotoqxonasi derazasi sindirilgani uchun barcha oila a’zolarini ayblaydi. Ulardan izoh talab qiladi. Bu ayblovdan Kventin, Benji, Kventina xonim, hatto xizmatkor negrlar ham bebahra qolmaydilar. Kompson xonim esa har doimgidek bu mojaroda sevimli o‘g‘li Jeysonning yonida turadi, ma’lum darajada undan qo‘rqadi ham:

“I dont want to go in your room,” Mrs Compson said. “I respect anybody’s private affairs. I wouldn’t put my foot over the threshold, even if I had a key.”

“Yes,” Jason said, “I know your keys wont fit. That’s why I had the lock changed. What I want to know is, how that window got broken”¹²¹.

“Sening xonangga kirishim to‘g“ri emas”, – dedi Kompson xonim. – “Men chaqiruv siz bostirib kirishga o‘rganmaganman. Agar menda kalit bo‘lganda ham, ostonaga qadam bosmasdim”.

“Ha”, – dedi Jeysen, – “bilaman, kalitlaringiz mos kelmasligini. Shuning uchun ham qulfni almashtirdim. Lekin meni boshqa narsa qiziqtiradi – derazani kim sindirganini bilmoqchiman”. (tarjima bizga tegishli – S.Sh.)

Ko‘rinyaptiki, agar Benjida umuman nuqtayi nazarning yo‘qligi, Kventinda loqaydlik, Dilsida obyektiv munosabat kuzatilsa, Jeysen hamma ishlarga o‘zini daxldor deb hisoblaydi. U o‘z hukmfarmoligini bildirib qo‘yish uchun ham oiladagi kichik-kichik detallargacha o‘z munosabatini bildiradi. Singan oyna, kimning soat nechchigacha uxlashi, kimning nima ish qilib, nima yeishigacha uning nazaridan chetda qolmaydi. Jeysen bularni kuzatish bilangina cheklanmaydi. Albatta, yagona xo‘jayin sifatida o‘z ta’sirini o‘tkazish uchun kuzatadi, ta’sirini ham o‘tkazadi.

Jeysonga xos bunday xususiyatlar ayniqsa uning o‘z hikoyasida aniq bilinadi. Uning singlisi Keddi bilan bo‘lgan quyidagi muloqotiga doir hikoyasiga e’tibor bering:

“And they all know it, too,” I says. “Everybody in this town knows what you are. But I wont have it anymore, you hear? I dont care what you do, myself,” I says, “But I’ve got a position in this town, and I’m not going to have any member of my family going on like a nigger wench. You hear me?”

“I dont care,” she says, “I’m bad and I’m going to hell, and I dont care. I’d rather be in hell than anywhere where you are”¹²².

“Hamma biladi”, deyman men, “bu yerdagi hamma sening kimligingni biladi. Lekin men bunga ortiq toqat qilmayman, eshitayapsanmi? Shaxsan men sening

¹²¹ Faulkner W. The Sound and The Fury. – Montgomery. Published by W.W.Norton & Company, 1993. – P. 223.

¹²² Shu asar. – B. 153.

qiladigan ishlaringga tupuraman, deyman men. Lekin bu yerda shaharda mening uyim va ishim bor va men oilamdag'i bir qiz o'zini qoratanli suyuqoyoqdek tutishiga toqat qilmayman. Sen meni eshitayapsanmi?"

"Menga baribir", deydi u, "men yomon bo'lay va do'zaxda kuyay. Siz bilan bo'lgandan ko'ra do'zax yaxshiroq". (tarjima bizga tegishli, S.Sh.). Yuzaki qarashda bu ikki tug'ishganning kundalik tortishuviga o'xshab tuyuladi. Ammo diqqat bilan e'tibor qaratilsa, bu muloqotda haddan ortiq og'ir masalalar ustida gap ketayotgani aniq seziladi. Dastlab Keddi, ya'ni Jeysionning tug'ishgan singlisining gapini tahlil etib ko'raylik. U akasiga qarata "Sizlar bilan yashagandan ko'ra, do'zaxda yonganim yaxshi" deyapti. Qiz boshqa hikoyachilarining ta'riflashiga qaraganda aql va fikr jihatidan hech kimdan kam emas. Hatto ko'p masalalarda boshqalardan ko'ra sezgir (Benji masalasida), oqibatli (otasiga munosabatda), tadbirliroq ham. Biroq shunday bir qiz dindor oila hisoblangan zodagonlar avlodiga mansubligi, Injilda aytilgan oxiratga ishonishgiga qaramasdan, tap tortmay akasiga qarata do'zahda yonishga tayyorman demoqda. U shubha yo'qli, o'z gapining qanchalik og'ir ekanini yaxshi biladi. Shunga qaramasdan shu gapni aytyapti. Masalaning murakkabligi va chuqurligi ham shunda. Yosh qizning shunday gap aytishiga aniq bir sabab borki, tap tortmasdan akasiga shunday deyapti. Bizningcha, bu gapni diniy mazmunda emas, ramziy ma'noda tushunish kerak. Keddi bu xonadondagi vaziyat va holatlardan shunchalik bezgan, bu oilada mehrsizlik, loqaydlik, ichki diktatura shu qadar kuchayib ketganki, qiz bu holatda boshqa yashay olmaydi. Jeysion yoki onasi tomonidan eslatilayotgan quyushqonga sig'maydigan ishlarida mana shu muhitga bir isyon deb tushunsak to'g'ri bo'ladi. Darhaqiqat, onasi unga beparvo. Otaning esa na oila boshlig'i, na buzrukvor sifatida bu oilada o'rni bor. Benji telba va unga ko'rsatilgan har qanday salbiy muomala, munosabat Keddining yuragini ezadi. Oila a'zolariga nisbatan nafratini oshiradi. Kventin Keddiga doimo begona bir erkak ko'zi bilan qaraydi. Unga bo'lgan nafsoniy istagi sabab yo undan o'zini olib qochadi yoki ichidagi nomuvofiq tuyg'usini oshkor etishgacha borib etadi. Oila hokimi Jeysion esa undan oshkora nafratlanadi. Nafratlanganda ham or-nomusi uchun emas, atrofdagilarning munosabatini deb nafratlanadi. Shuning uchun

Keddiga qarata “Shaxsan men sening xurmacha qiliqlaringga tupurganman” deydi. Jeysen uchun muhimi hokimiyat. Uning oldida hammaning tobe bo‘lib turishi. Buning sababi boqimandalikmi, kasallikmi, qarilikmi yoki ma’naviy yutqiziqmi unga baribir.

Dilsi hikoyalagan qismda Jeysen Keddining qizi Kventinaga onasi missis Kompson ruxsat bergeniga qaramasdan uning dam olish kunlari bir oz ko‘proq dam olib, nonushtani hammadan keyin qilishiga qarshilik qiladi. Xizmatkor ayol Dilsining bergen izohi Jeysen g‘azabining yanada alanganishiga bois bo‘ladi, xolos.

“You leave her alone now, Jason,” Dilsey said. “She gits up fer breakfast ev’y week mawnin, en Cahline lets her stay in bed ev’y Sunday. You knows dat.”

“I cant keep a kitchen full of niggers to wait on her pleasure, much as I’d like to,” Jason said. “Go and tell her to come down to breakfast”¹²³.

“Uni bezovta qilmang, Jeysen, – dedi Dilsi, – u butun hafta nonushta vaqtida turadi, yakshanba kuni esa Kelayn xonim unga ko‘proq uqlashga ruxsat beradi. Buni xuddi siz bilmaydigandek.

“Va oshxona to‘la qoratanlilar unga xizmat qilish uchun o‘tirib kutib turishadi, – dedi Jeysen. – afsuski, biz bunday dabdabani ep ko‘radigan sharoitda emasmiz. Borib uni nonushtaga chaqir”. (tarjima bizga tegishli – S.Sh.) Bu yerda uning o‘z jiyaniga nisbatan qattiqko‘lligi yaqqol ko‘rinadi. Xizmatkor nigerlarni esa Jeysen umuman odam o‘rnida ko‘rmaydi. Bu gaplari bilan xizmatkor negrlarni ham tekinxo‘r, ishyoqmas dangosalarga chiqaradi. Shuning uchun ham singlisi Keddi unga bor haqiqatni aytadigan darajada qaysar bo‘lsa ham, bu xonadonda yashashni xohlamaydi. Oila tuzumiga isyon ko‘taradi. Kompsonlar sha’nini yerga uradigan ishlar qiladi. Oxir-oqibatda Jeysen tomonidan shafqatsizlarcha jazolanadi. Missis Kompson uchun Jeysen sevimli, arzanda o‘g‘il bo‘lsada aslida bu ona muhabbatidan ko‘ra pinhona qo‘rquvga o‘xshaydi. Benji va Kventinlar ham Jeysondan hayiqib turganlaridek, xizmatkorlar uni ko‘rganda rostakam titroqqa tushadilar.

¹²³ Shu asar. – B. 223.

Demakki, “Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlaridagi Benji va Qurbanoy xola, Soat G‘aniyevich va Jeysen obrazlari o‘rtasidagi tipologik xususiyatlar manaman deb ochiq-oydin ko‘rinib turmasada, mohiyatda anchayin yaqin obrazlardir. Hatto ular o‘rtasidagi muhit, vazifa, dramatik vaziyatlarning turlichaligi ham bu yaqinlikka soya sola olmaydi. Bu obrazlarning har biri o‘ziga xos xarakterga ega. Xuddi shu har xillik, o‘zgachaliklar, nuqtayi nazarlar xilmaliligining o‘zida o‘xshash tomonlar qiyosiy tahlil jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi.

3.2. “Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlarida epik tasvir va badiiy vaqt munosabati

U.Folknerning “Shovqin va g‘azab” romanini yozishdan asosiy niyati asosan vaqtning original obrazini badiiy inkishof etish edi. U.Shekspir “Makbet” tragediyasida Makbet tilidan aytilgan “Shovqin va g‘azab” iborasini U.Folkner ham xuddi Shekspirdek tushungan. Uningcha ham dunyo, hayot, turmush Shekspir ta’riflaganidek shovqin va g‘azabni namoyish etayotgan sahnadir. Vaqt esa xuddi hayotda shovqin va g‘azab har zamonda o‘rin almashinib turganidek, tinimsiz o‘zgarib turadi va o‘zining turli shakl o‘zgartirishlariga monand tarzdagi “vaqt o‘yini”ni namoyish etadi.

Makbet tragediyasining ikki joyida Makbet tilidan “shovqin” hamda “g‘azab” so‘zlari tilga olinadi. Birinchisida Makbet qirol Dunkanni o‘ldirib kelgandan keyin Ledi Makbetga qarata:

Hamma ishni to ‘kis saranjom etdim.

Sen shovqinni eishitdingmi?

deydi. Ledi Makbet esa:

Yo ‘q, eshitmadim.

Faqat boyqush sayrashi-yu chirildoq sasi...

deb javob beradi¹²⁴. Ikkinchisida bu so‘z Makbetning o‘z falsafasi sifatida tiliga ko‘chadi:

¹²⁴ Shekspir U. Saylanma. Uch jildlik. Birinchi jild. Ingliz tilidan Jamol Kamol tarjimasi. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 411.

Kim bir yo 'la bo 'la olur g 'azabnok – hushyor,

Asabiy va bosiq, sodiq hamda sovuqqon?

Hech kim! Mehrim oshib ketsa sustkash aqlimdan,

Qandoq qilay...¹²⁵ (Ta'kidlar bizga tegishli, S.Sh.).

U.Folkerni aynan shu narsa ilhomlantirib, o‘z romaniga Shekspir so‘zlarini sarlavha qilib olgan ko‘rinadi.

Bir qarashda Kompsonlar xonadoni, ularga tegishli bog‘, hovliga yaqin buloq atrofida jimgina tentirab yurgan bechora Benji uchun bunday shovqin tegishli emasdek. Aslida esa Benjining butun hayoti shovqin va g‘azab ichida o‘tayotgan vaqt zigzagidan iborat.

Benji yashayotgan vaqt tasviri an'anaviy romanlardagi o‘tmish vaqt (retrospektiv vaqt) bilan kelajak vaqt (predikativ vaqt)ning moduliga o‘xshab ketadi. Ammo U.Folkner romanidagi vaqtning yangiligi va o‘ziga xosligi shundaki, uning qahramonlari, ayniqsa Benji shu ikki vaqt shakli oralig‘idagi qiyshiq chiziqli vaqt bo‘roni ichida harakatlanadi. O‘quvchi Benji vaqtining qachon va qaysi bir sababga ko‘ra o‘zgarganini, u tasvirlanayotgan muayyan voqeа doirasida qaysi vaqtda yashayotganini sezmaydi. Buni sezib olishiga Benji tomonidan tashqi voqelikda kuzatilayotgan shovqin bilan uning botinidagi ruhiy shovqinning sizilmaydigan darajada qorishtirib yuborilganligi xalal beradi.

Benji nigohi orqali tasvirlangan voqelik epik voqelikdan ko‘ra ko‘proq lirk tasvirga yaqin turadi. Bu voqealar tasvirida mantiqli bir harakat trayektoriyasini miyamizda jamlab ola bilmaymiz. Epik voqelik tasviridagi kabi Benji tasviridagi voqealar aniq mantiqiy izchillikka ega emas. Unda kartinalar yo paydar-pay o‘zgarib turadi yoki bir kichik voqeani bir nafasda tasvirlashga xizmat qiladi. Tadqiqotimizning birinchi bobida ko‘rib o‘tganimizdek folknershunoslar bejizga uning romanlarida liro-romantik ifoda va tasvir uslubi etakchilik qiladi degan xulosaga kelmaganlar.

“Shovqin va g‘azab” romanidagi Berji obrazi haqida fikr yuritganimizda U.Shekspirning yana bir tragediyasi – “Gamlet”dagi Iorik obrazi ham esga tushadi.

¹²⁵ Shu manba. – B. 421.

Benji o‘zining hayot tarzi, atrofidagi voqea-hodisalarga nisbatan qarashi, tabiat hamda o‘z-o‘ziga munosabati, epik hodisalarga telbalarga xos munosabati nuqtayi nazaridan Iorikka judayam o‘xshaydi. Shekspir tasavvuridagi Iorik jamiyat va odamlarning arzimagan dunyo matohlari uchun tortayotgan qayg‘uli turmushlari uchtidan qah-qah urib, kulib o‘tgan obraz. U bunday turmush mantiqini tan olmaydi. O‘ziga berilgan vaqtni quvnoq kulgi, mashaqqatlar ustidan kulish, hissiyotlari qabul qilganidek xayol surish va yashash bilan o‘tkazadi. Rus olimasi Yu.Paliyevskaya yozuvchi nasriy ijodiga xos badiiy vaqt ko‘lami haqida: “Agar Folkner tomonidan hikoya qilingan tarixni xronologik tartibda yoyib chiqadigan bo‘lsak, Missisipiga birinchi oq tanli odamlar kelgan davrdan boshlanuvchi – taxminan bir yarim asrni qamrab oladigan ulkan, ko‘p tomli epopeya hosil bo‘ladi”¹²⁶, degan fikrlarni yozadi. “Shovqin va g‘azab” romanida tasvir etilgan epik voqealar hamda vaqt umumiy holatda zodagonlar avlodi tarixiga daxldorligi nuqtayi nazaridan shu bir yarim asrlik tarixni ham o‘z ichiga oladi. Bunda to‘g‘ridan-to‘g‘ri bir yarim asrlik tarixiy vaqtida o‘tgan voqea-hodisalar tasvirlanmasa ham, shu vaqt ichida sodir bo‘lgan yaxshi-yomon ishlarning oqibatlari o‘z aksini topgan deyish mumkin.

Buning bir misoli sifatida Benjining aqliy zaifligini olaylik. U bekordan bekorga aqlan zaif bo‘lib tug‘ilmagan yoki yozuvchi uni telba sifatida tasvirlamagan. Hayotda hech narsa o‘z-o‘zicha sodir bo‘lmaydi. Har bir ishning o‘z tarixiy sabablari bo‘ladi. Benjining bobokalonlari Missisipi shtatishga bosqinchisi sifatida kelishgan. Mahalliy aholini qirishgan, begona joydan kelib, uy sohiblariga zulm qilishgan, o‘ldirishgan, o‘z uylaridan haydashgan. Bu davrlarda Amerikada quldarlik ham avj nuqtasiga chiqqan. Nigerlarni oq tanlilar qattiq ezishgan. Og‘ir ishlarga solishgan. Umuman odam sifatida ko‘rishmagan. Fuqarolar urushida qahramonlik ko‘rsatgan bobolar ham faqat savob ishlar bilan shug‘ullanishmagan, albatta. Bularning barchasi oqibat sifatida zodagonlar avlodi, jumladan Kompsonlar oilasi ustiga yog‘ilgan tavqi la’nat edi. Shu nuqtayi nazardan U.Folkner ma’naviy tubanlashgan mister Kompsonni ham, injiq bir zolimaga aylangan Kompson

¹²⁶ Полиевская Ю. “Хозяин и владелец Йокнапатофы” / Фолкнер У. “Шум и ярасть”, “Свет в августе”. Романы. Перевод О.Сороки. – М.: Правда, 1989. – С. 7.

xonimni ham, Jeyson, Kventin, Keddini ham aybdor sifatida ko‘rmaydi, tasvirlamaydi. Yozuvchiga ko‘ra bularning barchasi shu tavqi la’natning oqibati. Sanalganlar ichida eng baxtsizi va eng begunohi yozuvchi talqiniga ko‘ra bu, Benji. Shu sababdan bo‘lsa kerak U.Folkner Benji obrazini o‘zgacha bir muhabbat, so‘ngsiz bir achinish bilan tasvirlagan.

Mana asar qahramonlari Kventin va xizmatkor bola Ti-Pi o‘rtasida bo‘lib o‘tgan arzimas bir voqea Benji nigohida qanday tasvirlanadi: “*Quentin hit T. P. again. Then he began to thump T. P. against the wall. T. P. was laughing.*

Every time Quentin thumped him against the wall he tried to say Whooey, but he couldn’t say it for laughing. I quit crying, but I couldn’t stop. T. P. fell on me and the barn door went away. It went down the hill and T. P. was fighting by himself and he fell down again. He was still laughing, and I couldn’t stop... ^{”¹²⁷}

“Kventin yana Ti-Pini urdi. Uni siltadi va devorga urdi. TI-Pi kulardi.

Har safar uni devorga urganlarida, u “voy” demoqchi bo‘ladi va kulganidan ayta olmaydi. Men jim bo‘ldim, lekin to‘xtay olmayman. Ti-Pi ustimga yiqildi va ombor eshigi yurib ketdi. Pastga tushdim, Ti-Pi esa o‘z-o‘zi bilan olishadi va yana yiqildi. U kuladi, men esa to‘xtay olmayman...” (tarjima bizga tegishli – S.Sh.)

Benjining har bir gapi boshqa-boshqa ma’nolarni beradi. U hamma narsani o‘z bilganicha bayon etadi. Kventin siltab-siltab devorga urgan Ti-Pi Benjining ustiga yiqiladi. Bundan albatta Benji yig‘lashga tushadi. Ammo Ti-Pining yig‘lashga haqqi yo‘q. Shuning uchun u hatto “u-uh” deyishga ham ulgurmeydi, faqat kuladi, xolos. Benji uning nima uchun kulayotganini tushunmaydi. Ammo his qiladi. Shu sababdan: “*Ti-Pi to ‘xtasa ham men o‘zimni to ‘xtata olmadim*” deydi. Ti-Pi uning ustiga yiqilganda Benjining zarbadan boshi aylanib ketadi. Ammo u “*boshim aylanib ketdi*”, deya olmaydi. “*Bostirma eshigi qochib ketdi, pastga qarab yurdi*” deydi. Bundan bilib olish mumkinki, bu paytda Benjining boshi aylanib, ko‘ziga bostirma eshigi yurib ketgandek tuyuladi. Voqea arzimagan bir necha soniyada ro‘y berib o‘tadi.

Yoki Benjining bobosiga doir mistik holatlari romanda shunday tasvir etilgan:

¹²⁷ Faulkner W. The Sound and The Fury. – Montgomery. Published by W.W.Norton & Company, 1993. – P. 26.

“Dilsey moaned, and when it got to the place I began to cry and Blue howled under the steps. Luster, Frony said in the window, Take them down to the barn. I cant get no cooking done with all that racket. That hound too. Get them outen here.

I aint going down there, Luster said. I might meet pappy down there. I seen him last night, waving his arms in the barn”¹²⁸.

“Dilsı ovoz chiqardi va biz eshitganımızda, men yig‘lab yubordim, Moviy(it) ostonada uvulladi. “Laster”, - dedi Froni. Ularnı omborga olib bor. Men ovqat tayyorlashim kerak, lekin ular tufayli qila olmayapman. Mana bu itni ham. Ularnı bu yerdan yo‘qot”.

“Men omborxonaga bormayman, dedi Laster. Bobom ko‘zimga ko‘rinadi. U kecha kechqurun menga omborxonadan qo‘l silkitdi”. (tarjima bizga tegishli – S.Sh.)

U.Folkner asarda vaqt qorishuvi yuzaga kelgan nuqtalarni balki o‘quvchi tushunib yetsin debdir, kursivga olib beradi. Chunki bu voqeа odatdagи harflarda ifodalangan voqealardan qaysi tomoni bilandir farqlanadi. Bu matnda Benji mistik bir voqeani hikoya qilyapti. Uning o‘tib ketgan bobosi bostirma ichidan Lasterga qo‘l silkigan. Demak Lasterga qo‘l silkiganmi, uning bilan albatta Benji ham birga bo‘lgan. Arvohning bolalarga qo‘l silkishi, bir tomondan qo‘rinchli. Laster buni ochiqdan-ochiq aytadi ham. Ammo bu erda mistikadan tashqari o‘tgan ajdodlarni eslash, ular bilan uchrashuvni ma’lum darajada ogohlantirish tarzida talqin qilish ham bor. Shu bilan birgalikda “oq odamlar”ning ham o‘lishi mumkinligi, ular ham bir kuni barcha jo‘n odamlar singari faqat qo‘l silkishgagina yarashi mumkin bo‘lgan arvohga aylanishiga kinoyaviy bir ishora seziladi. Lasterning arvohlardan qo‘rqishi haqidagi gapdan keyin Froni: “Oqlar ham o‘ladi”¹²⁹, deyishi fikrimizning yaqqol dalilidir. Bu roman vaqtı ichida o‘tmish bilan keljakning uchrashuvi yoki keljakning o‘tmishga munosabatini bildiradi.

Kventin tomonidan hikoya qilib berilgan 1910 yilning 2 iyun kuni voqealari asosan Keddi va Kventin o‘rtasidagi voqealar tasviriga bag‘ishlangan. Kventin shahar ko‘chalarini dastlab tramvayda, keyin yayov kezib, Keddi bilan bo‘lgan

¹²⁸ Shu asar. – B. 35.

¹²⁹ Shu asar. – B. 35.

voqealarni xotirlaydi. Keyin shu yo‘l bo‘ylab borib, o‘zini daryoga cho‘ktirib o‘ldiradi. U o‘zining ichki xayollari bois gunohkor sezadi. O‘zining amalga oshmagan, faqat xayolida yuz bergan gunohlari uchun shu tarzda jazolaydi. Kventinning Keddi haqidagi xayoliy hikoyalarini muallif asosan hech bir nuqta, vergullarsiz, umuman biron ta tinish belgisi ishlatilmagan holda ifodalaydi. Bu hikoya dramatik asardagi dialogni esga soladi:

“then I was crying her hand touched me again and I was crying against her damp blouse then she lying on her back looking past my head into the sky I could see a rim of white under her irises I opened my knife

do you remember the day damuddy died when you sat down in the water in your drawers

yes

I held the point of the knife at her throat

it wont take but a second just a second then I can do mine I can do mine then all right can you do yours by yourself

yes the blades long enough Benjys in bed by now

yes

it wont take but a second Ill try not to hurt

all right

will you close your eyes

no like this youll have to push it harder”¹³⁰.

“yig‘lab yubordim uning qo‘li menga yana tegdi va men uning ho‘l ko‘ylagiga yig‘layman Yotib boshimning tepasidan osmonga qaraydi Qorachiqlari ostidan oqsil chiziqchalari miltillaydi Men pichoqni ochdim

buvung o‘lganda loyga o‘tirib ishtonchalaringni iflos qilgan kunni eslaysanmi eslaymentan

bo‘g‘ziga tig‘ni to‘g‘irladim.

bor-yo‘g‘i bir soniya va tamom Keyin esa o‘zimni, keyin o‘zimni ham yaxshi Sen o‘zingni o‘zing qila olasan

¹³⁰ Shu asar. – B. 125-126.

bilaman Tig‘ uzun Benji alaqachon uxlayapti

xa

bir soniya va tamom Men og‘ritmaslikka harakat qilaman

yaxshi

ko‘zlariningni yumsangchi

yo‘q ochiq xolda faqat qattiqroq bosish kerak (tarjima bizga tegishli – S.Sh.).

Keddining buvisi o‘lgan kuni ishtonini kir qilgani, mayitni so‘nggi yo‘lga hozirlashayotganda daraxtning ustiga chiqib qarashi bilan bog‘liq bu sirni hammaga oshkor qilgani haqidagi epizod o‘ziga xos tarzda Benji hikoyasida ham keladi. Benji bu voqeaga bir oz boshqacharoq munosabatda bo‘ladi. Bu Benji uchun shunchaki ishtonning kir bo‘lishi edi. Kventin hikoyasida esa bu epizodcha tamomila boshqacha ma’no kasb etadi. U bu voqealari munosabati bilan xizmatkor Dilsiz Keddini qanday urushganini eslaydi. Bu bilan bolalik davrida singlisi balan o‘ynab yurgan beg‘ubor bolaligiga ishora qiladi. Endi esa Keddining egasi bor edi. U erta-indin boshqa xonadonga ketish uchun tayyorlanardi. Kventin shuni o‘ylab yig‘laydi:

“*don’t cry*

Im not crying Caddy

don’t cry poor Quentin

but I couldnt stop she held my head against her damp hard breast I could hear her heart going firm and slow now not hammering and the water gurgling among the willows in the dark and waves of honeysuckle coming up the air my arm and shoulder were twisted under me”¹³¹.

“yig‘lama

men yig‘lamayapman Keddi

yig‘lama bechora Kventin

lekin hecham to‘xtayolmayapman Boshini nam ko‘ksimga qo‘ydi Yurak endi gursillamayotganini, xotirjam, barqaror urayatganini, suv ham tollar orasida, zulmatda oqayotganini eshitaman, ostimdag'i yelka va qo‘l qotib qolishdi”. (tarjima bizga tegishli – S.Sh.).

¹³¹ Shu asar. – B. 126.

Benji hikoyasida vaqt ko‘proq uning bolaligi, o‘smirligi, yigit yoshi o‘rtasida almashinib tursa, Kventin hikoyasida Keddi bilan bog‘liq voqealar vaqtning turli chiziqlarida turlicha ko‘rinish kasb etadi.

Kventinning eng azobli dardi Keddining boshqa, begona joyga ketib qolishi. Shuning uchun u bo‘lajak kuyovni yomon ko‘radi. U haqda faqat va faqat nafrat bilan eslaydi. Keddi bilan oralarida bo‘ladigan xayoliy dialoglarda ham bu suhbatni bezbetlarcha bo‘lib turadigan obraz shu tantiq, beburd, takabbur bo‘lajak kuyov. Kventin Keddidan bir necha bor “Uni sevasanmi”, deb so‘raydi. Keddi “Bilmadim” deb javob beradi. Shunda ham Kventinning dardi arimaydi. “Men avval seni, keyin o‘zimni o‘ldiraman”, deydi. Hatto Keddining bo‘yniga pichoq tiraydi. Ammo bu ish qo‘lidan kelmasligini biladi. Shuning uchun tinimsiz yig‘laydi.

Kventinning Keddi bilan suhbatlari orasiga tasodifan bo‘lajak kuyov paydo bo‘lib qolaveradi. So‘zlashayotganlarining dastlabki paytida Keddi uni uyga borib uplashga da’vat etib, o‘zi o‘rmon tarafga bir necha qadam qo‘ygan pallada, dabdurustdan qayliq bo‘lmish paydo bo‘lib qoladi. U Keddini ko‘tarib oladi. Ammo shu voqeа sodir bo‘lishidan bir necha sekund avval uni Kventin ko‘tarib ketayotgandek tasvirlangan edi. Tasodify uchrashuvdan Kventin g‘azablanadi. Uyiga qarab yo‘l oladi. Biroq uyiga oyog‘i tortmasdan ko‘l bo‘yiga qarab yo‘l soladi. Shunda tasodifan yana Keddini yolg‘iz uchratadi. U bilan har doimgi muloqotini davom ettirayotganida yana haligi yigit paydo bo‘ladi:

“finally I saw him he was just going into the barbershop he looked out I went on and waited

*Ive been looking for you two or three days
you wanted to see me
Im going to see you”¹³².*

“nihoyat men uni ko‘rdim. U endigina sartarashxonaga kirayotgan edi. Qaradi. Men nariroq yurdim, kuta boshladim
men sizni ikki yoki uch kundan beri izlayapman
gapingiz bormi

¹³² Shu asar. – B. 130.

xa, va qoldirib bo‘lmaydigan” (tarjima bizga tegishli – S.Sh.).

Asarning shu o‘rnida ham U.Folkner “vaqt o‘yini”ni ko‘rsatgan. Chunki Kventin bilan Keddi yashayotgan vaqtda ularning o‘rtasidagi bir necha daqiqalik o‘tgan muddatda qayta ko‘ringan yigit ularga “sizlarni ikki-uch kundan buyon izlayman”, deydi.

Romanning to‘rtinchi qismida yuqorida ta’kidlaganimizdek Dilsi hikoyasi va uning hatti-harakatlari orqali ko‘pgina voqealar, xarakterlar odatdagি vaqt birligida ochilib boradi. Masalan to‘rtinchi qism hikoyasi boshlangan joyidanoq atrofdigi inter’er tasviri fonida Kompsonlar xonadoni va unda uzoq yillardan beri ivirsib yashayotgan Dilsи tasviri keladi: *“The day dawned bleak and chill, a moving wall of grey light out of the northeast which, instead of dissolving into moisture, seemed to disintegrate into minute and venomous particles, like dust that, when Dilsey opened the door of the cabin and emerged, needled laterally into her flesh, precipitating not so much a moisture as a substance partaking of the quality of thin, not quite congealed oil. She wore a stiff black straw hat perched upon her turban, and a maroon velvet cape with a border of mangy and anonymous fur above a dress of purple silk, and she stood in the door for awhile with her myriad and sunken face lifted to the weather, and one gaunt hand flac-soled as the belly of a fish, then she moved the cape aside and examined the bosom of her gown.”*¹³³.

“Kun ayozli va izg‘irinli boshlandi, shimoli-sharqdan kulrang, tomchilar emas changsimon zarralar yoprilib kelardi, Dilsи kulbasini eshigini ochib, yoriqdan boshini chiqarganida xuddi suvlik emas, balki suyuq-yog‘li muzlatuvchi chang o‘rab oldi. Ro‘mol ustida qattiq somonli qora shlyapa, binafsharang shoyi ko‘ylak va chetiga juni to‘kilgan nomalum mo‘yna tikilgan qo‘ng‘ir duxoba nakidkada bo‘lgan Dilsи, ostanaga turdi va ajin bosgan so‘lg‘in yuzini va baliq qornidek qartaygan quruq kaftini buzuq havoga ko‘tardi” (tarjima bizga tegishli – S.Sh.).

Keltirilgan ushbu epik tasvirda romanning shu o‘rnigacha ko‘zga tashlangan odatdan tashqarilik, noizchillik va aqlga sig‘maydigan moderncha ifoda uslubi sezilmaydi. Bunda o‘quvchi o‘zi o‘rgangan odatdagи an’anaviy tasvir uslubiga duch

¹³³ Shu asar. – B. 213.

keladi. Ertalabki Amerika Janubidagi bir xonadon atrofi tasviri. Tabiatning uyg‘onishi. Ob-havo, atrof-tevarakdagi narsalar surati so‘z vositasida chizib berilgan. Xuddi shu sokin va biroz rutubatli makonda birdan Dilsi ko‘rinadi. Uning portreti, kiyimlari bilan uyg‘un holatda tasvirlanadi. O‘quvchi Kompsonlarning xizmatkorlari istiqomat qilayotgan kulba atrofi va unda yashovchi negr xizmatkorlar qiyofasini ko‘z oldiga aniq keltiradi. Benji yoki Kventin hikoyasidagi kabi voqeа, inter’er, xarakter va qiyofalarning parchalanishi bu erda yo‘q. Faqat vaqt maromining tasvirlanayotgan obyektga mutanosib ravishda haraktlanishi U.Folknerga xos uslubning yangiligini eslatib turadi. Muallif bu erda vaqt birligini tabiat hodisalari vositasida boshlagan tasvirlay boshlagan bo‘lsada, Dilsining ko‘ylagi va yopinchig‘ini shunday tasvirlaganki, mana shu tasvir asosida roman voqealarining tabiatning astronomik vaqtidan boshqacha o‘zanda oqishini ta’milagan.

Dilsи hikoyasining bir joyida Jeysон xonasining oynasi sindirilgani ustida boshlangan mojaro hikoya qilinadi. Bu ish dastlab xizmatkor Lasterga, keyin Benjiga, hatto ishora bilan bo‘lsayam missis Kompsonga kelib taqaladi. Shundan so‘ng gap o‘z-o‘zidan Keddining Kompsonlar xonadoniga tashlab ketilgan qizi Kventinaga burilib ketadi. Jeysон Dilsiga uni hamma qatori nonushta qilishi uchun vaqtli uyg‘otishni buyuradi. Qizni uyg‘otgani borishganida uning xonada yo‘qligi, derazasi ostida o‘sgan nokka chirmashib qayoqqadir g‘oyib bo‘lgani aniqlanadi. Laster Kventinaning daraxtga chirmashib pastga tushganini ko‘rgan, haqiqiy ahvoldan habardor bo‘lsa, Dilsи oddiygina qilib o‘spirin qizning sho‘xligi tarzida qabul qilsa, Jeysон bu hodisada qandaydir shumlik bor deb hisoblaydi. Hatto pul saqlaydigan qutisidan uch ming dollar yo‘qolganini bilib, politsiyaga telefon qiladi. Shu erda voqealar kechadigan vaqt maromi nisbatan shiddatli tus olgandek tuyuladi. Ammo missis Komponning bu voqeaga munosabati tasvirlanayotgan o‘rindan e’tiboran vaqt maromi sekinlashadi. Buning sababi esa bizningcha, xonimning o‘tmish voqealarini eslashi, joniga qasd qilgan Kventin haqida gapirishi, xristyancha e’tiqodiga ko‘ra bu hodisadan bir shumlik, bid’at to‘qib chiqarishidan kelib chiqadi.

“I knew the minute they named her Quentin this would happen,” Mrs Compson said. She went to the bureau and began to turn over the scattered objects there—scent bottles, a box of powder, a chewed pencil, a pair of scissors with one broken blade lying upon a darned scarf dusted with powder and stained with rouge.

“Find the note,” she said”¹³⁴.

“Unga bu ismni berishlari bilan bu narsa sodir bo‘lishini men bilardim, - dedi Kompson xonim. U sandiq oldiga borib, u yerda yotgan narsalarni saralay boshladi – atir shishalari, kukun qutilar, qalam tayoqchalari, bir oyoqli qaychi va ullarning ostida – kukun va qizil dog‘lar bilan qoplangan yamoq sharf”. – “Yozuvni (xatni) izla”, - takrorlardi u (tarjima bizga tegishli, S.Sh.). Shunday bir jo‘n voqeadan missis Kompsonning yuragi o‘ynab ketadi. U o‘g‘li Kventin o‘z joniga qasd qilgan kunga xayolan qaytadi. Nabirasi Kventina ham joniga qasd qilgan bo‘lsa kerak deb o‘ylaydi. Buning sababini sevimli o‘g‘li Jeysoning oila a’zolariga qilgan zulmizo‘ravonligidan emas, tamomila boshqa tomondan qidiradi. Darhol o‘ylamay-netmay bid’atga beriladi. Kventin xotirasi uchun bu qizga Kventina deb ism qo‘yilishini xosiyatsiz sanaydi. Hech yerda hech gap yo‘q joniga qasd qilmoqchi bo‘lgan odam o‘limi oldidan qoldiradigan xatni izlashga tushadi. Hatto xizmatkorlarga bu borada ko‘rsatmayam beradi. Uning asosi esa bitta “Kventin ham shu ishidan oldin xat qoldirgan edi”, degan bir xulosa¹³⁵. Ko‘rinyaptiki bu erda voqealarning o‘zaro bog‘lanishi sabab-natija munosabati asosida yuz beryapti. Bir vaqtida ro‘y bergen voqeа boshqa bir vaqtida, o‘tmishda ro‘y bergen voqeа bilan borib ulanyapti. Ammo bu mantiqiy mushohada, izchil vaqt zanjiri orqali emas, missis Kompsonning ayolga xos kaltabinligi, xurofotga moyilligi sabab shunday ko‘rinish olmoqda. Kampirning zaiflashgan, injiq tasavvuri vositasida Kventin va Kventina o‘rtasidagi voqealar ipi bir-biriga bog‘lanmoqda. Albatta, keyin ma’lum bo‘lishicha Kventina bu uydagи siqiq muhitdan qochib ko‘cha aylanib, ko‘ngil xushlagani chiqib ketgani ma’lum bo‘ladi.

¹³⁴ Shu asar. – B. 227.

¹³⁵ Shu asar. – B. 227.

Shu voqea yuz berib, Jeyson politsiyaga, missis Kompson o‘z xonasiga dam olgani ko‘tarilganidan so‘ng Kompsonlar ovqatlanadigan xonada o‘lik sukunat hukm suradi. Bu xuddi missis Kompson eslagan va ifodalagan fojiali voqeaning davomidek tasavvur beradi. Huvillab qolgan oshxonada endi faqat soat chiqqillashi, pechka uchtiga qo‘yilgan choynakning vishillab qaynashi va Benjining unsiz yig‘isigina eshitilib turadi¹³⁶. Demak, romanning birmuncha tushunarli til va uslub bilan tasvirlangan to‘rtinchi qismida ham U.Folkner vaqt va epik tasvir munosabatining yangi shaklini ko‘rsatishga uringan. Yuqorida tahlilly ko‘rsatganimizdek bu niyatini amalga oshirishga erisha olgan.

“Tushda kechgan umrlar” romanidagi epik tasvir hamda badiiy vaqt o‘rtasidagi munosabat ham o‘zigacha yozilgan o‘zbek romanlaridagi kabi an’anaviy emas. Avvalo romanning umumiy badiiy vaqt retrospektiv usulda qurilgan. Romanda tasvirlangan barcha asosiy voqealar yaqin o‘tmishda – bir-ikki kun avval ro‘y bergen – mudhish voqeadan keyin keladigan vaqt birligida tasvirlanadi. Qurbonoy xola, Shahnoza, Soat G‘aniyevich, tergovchi Zohid hikoyalari, tergov jarayonlari, qahramonlar o‘tmishi bilan bog‘liq hodisalarning xotirlanishi, Rustam joniga qasd qilgan vaqt va makonda harakatlanayotgan odamlarning bu voqeaga nisbatan munosabatlari va h.k. Ayni paytda har bir asar qahramoni, ular tomonidan yoki ularning ishtirokida tasvirlanayotgan epik voqelikning o‘z xususiy vaqtি bor. Shunga o‘xhash turli obraz va voqealar vaqtি “Tushda kechgan umrlar” romanidagi bitta voqeaga – Rustamning o‘limi voqeasiga chambarchas bog‘lanib ketadi.

Yozuvchi Afg‘on urushi voqealaridan xabardor o‘quvchi uchun yozayotgani bois bu kundalikda yillarni ko‘rsatib o‘tirmaydi. Darhaqiqat har bitta o‘zbek o‘quvchisi Afg‘oniston Islom Respublikasida sovetlar olib borgan urush 1978-yilning aprel oyida boshlanib, 1989-yilning 17-fevralida tugaganini yaxshi biladi. Shuning uchun O‘.Hoshimov Rustam kundaligida faqat oy va kunni ko‘rsatgan. Kundalik May oyining yigirma uchinchi kuni boshlangan. Qizig‘i shundaki, bu kundalik boshlangan kun Rustamning Afg‘onga chaqirilgan kuni bilan bir xil. Kundalik: “*Voenkomat degani qassobxonadek gap*”, degan ramziy jumla bilan

¹³⁶ Shu asar. – B. 229.

boshlangan¹³⁷. Bu jumla shuning uchun ham ramziyki, unda baho va bashorat ruhi mavjud. Qahramon zotan sovet maktablarida o‘qigan, oddiy sovet yigit bo‘lishiga qaramasdan mamlakatning harbiy tashkilotini qassobxona deb ataydi. Unga o‘z davridan turib aniq baho beradi. “*Qaysi molni qachon so ‘yadi, qandoq so ‘yadi – qassobning ishi*”¹³⁸. Jumlaning bashorat ruhini berishi Rustamning sovet siyosati tufayli xazon bo‘lgan keyingi umri bilan o‘z isbotini topadi. Bu isbot ayni paytda faqat Rustam qismati bilan chegaralanmaydi. Sovetlarning urush mashinasi ostida nobud bo‘lgan minglab o‘zbek bolalarining qismatini ham ko‘rsatadi. Bu urushda halok bo‘lgan, bedarak yo‘qolgan, qo‘lidan, oyog‘idan ajralgan o‘zbek yigitlarining tarixiy qismati edi.

Asar qahramoni Rustam na o‘ladi, na yarador bo‘ladi. Balki bulardan ham og‘irroq, ayanchliroq fojiaga duchor bo‘ladi. Daydi o‘q tekkan Rustam o‘zining erkaklik qobiliyatini yo‘qotadi. Afsuski bu fojiani qahramon barcha o‘zbeklarga xos xarakteri bois juda kech anglaydi. Urushda yurgan payti yaraning bitib ketishi, joniga xavf solmagani bilan kifoyalanadi. Harbiy vrachning bu jarohatning oqibatidan ehtiyyot bo‘lish haqidagi maslahatini qulog‘ining chap yonidan o‘tkazib yuboradi. Fojia Rustam Shahnozaga uylanganidan keyin butun zalvori bilan o‘zini oshkor etadi. Roman vaqtidagi jinoyat ishi, bu bilan bog‘liq voqealar, qahramonlarning tasvirlanishi ham aynan shu dastlabida arzimasdek bo‘lib tuyulgan voqea bilan bog‘liq.

Rustamning birinchi kundaligi noyabr oyidagi voqealar bilan, Rustamning akasidan olgan xatiga kelib tugaydi. Ikkinci kundalik ham xuddi birinchi kundalikdek may oyi, ammo endi 16-sana bilan boshlanadi: “*Il - 76*” da ketyapmiz. *U yoqqa olib ketishayotganda soldatlarni qanday “bosishgan bo‘lsa, bu yoqqa kelayotganda ham, shunday zichlab joylaganlar. Farqi shuki, u yoqqa borganlar orasida do‘sstarim bor edi: Xayriddin, Temur aka, Sasha... Hozir atrofdagi bolalarni deyarli tanimayman: turli qismlardan to‘plangan “dembillar”*¹³⁹. Bu

¹³⁷ Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar. To‘rtinchi tom. Roman, qissa, hajviyalar, tarjimalar, o‘ylar. – Toshkent: Sharq, 2011. – B. 71.

¹³⁸ Shu asar. – B. 71.

¹³⁹ Shu asar. – B. 158.

kundalikda ham dastlabki jumlalar qahramonning ayanchli xotiralari bilan boshlanadi. U ko‘p do‘stlarini Afg‘on tuprog‘ida qolbirib, uyiga yolg‘iz, g‘arib holatda qaytadi. Uyiga kelganida esa otasining qamalgani ustidan chiqadi. Onasi uning diydoridan to‘yar-to‘ymas paxta ishining tepasida turgan mushtumzo‘r mansabdarlar bilan kurashishga tushib ketadi. Shu yerda o‘zbek xonadoniga xos sabr, o‘zaro mehr-muruvvat, qondosh yukini yelkaga olib, dardini aritishga urinish ohanglari asarning milliyligini yana bir karra oshirgan:

“- *Salimaxon! Tez bo‘ling, jon bolam! Patirni olib chiqing! Chaqqon-chaqqon!*

*Kelinoyim birpas garangsib turdi-da, uyga yugurdi. Zum o‘tmay bir chekkasi tishlangan patirni qo‘spresso ‘llab ko‘tarib chiqdi. Onam patirni menga tutqazdi*¹⁴⁰. Bu kichkina epizodda o‘zbekning urushga yoki armiya xizmatiga jo‘natayotgan o‘g‘loniga non tishlatib qolishi, qaytgunicha rizqi uydan uzilmasin deya qilgan ezgu niyati o‘z aksini topgan. Rustamning armiyadan kelishi voqeasi tasvirlangan vaqt xuddi bayramdagi singari quvnoq, shoshqin tasvirlangan. Ammo bayram kuni tugab kech kirganida bu vaqt vazmin, g‘amgin maromga tusha boradi. Bu paytda Rustamning otasi paxta ishi bilan qamalgan edi. Ammo uydagilar Rustamga buni bildirmaslikka urinishadi. Akasining go‘dak o‘g‘li og‘zidan shu gap beixtiyor chiqib ketgan daqiqadan boshlab, epik tasvir vaqtida keskin o‘zgarish sodir bo‘ladi: “*Onam boshini bir yonga tashlagan ko‘yi noma‘lum nuqtaga termilib o‘tirar, uniqib ketgan moshrang ro‘moli sirg‘alib elkasiga tushgan, oppoq sochlari to‘zg‘igan, ko‘zlarida ma’no yo‘q edi*¹⁴¹.

Shu tariqa Rustam hayotidagi ikkinchi urush boshlanadi. Bundan buyog‘iga tasvirlangan voqealarda vaqt maromi sirayam o‘zgarmaydi. Hatto ularning Shahnoza bilan bo‘lab o‘tgan to‘ylarida ham shu marom saqlanib qoladi. Ikkinci kundalikka qayd etilgan Avgust oyining sakkizinchı kuni to‘y bo‘ladi: “*Bazm kechasi oxirlaganda ayniqsa qiziq bo‘ldi, -deya tasvirlaydi to‘y voqeasini Rustam.- Oyim bilan Shahnozaning ayasi “Munojot”ga o‘ynashdi. Oyim donolar-da!*

¹⁴⁰ Shu asar. – B. 162.

¹⁴¹ Shu asar. – B. 169.

Shuncha kundan beri “dadang to ‘yingni ko ‘rolmadi”, deb ma’yus tortib yurgan odam shunaqayam ochilib ketdilar, shunaqayam o ‘ynadilarki! Balo ekanlar-ku!”¹⁴².

Ko‘rinib turibdiki, hatto to‘y tasvirida ham vaqt maromi o‘zgarmagan. Oyisining ham, Rustamning ham ko‘ngillari to‘y kunida ham risoladagidek quvnamagan. Faqat bu erda o‘zbekka xos bir-birini ayash, g‘amni oshkor qilmaslik, tashidagini ichiga yutish ruhi hukmron. Onalarning “munojot”ga o‘ynashida ham aynan shunga ishora bor.

To‘ydan keyin esa bu marom yanada og‘irlashadi. Uchinchi kundalik Avgustning to‘qqizinchi kuni: “Kecha mening eng baxtli kunim edi. Bugun – eng badbaxt kunim”, degan jumlalar bilan ochiladi. Shu tariqa Rustam kundaligida tasvirlangan voqealar fojiaga aylanib, shunga mos ravishda vaqt maromi ham og‘irlashib boradi. Bora-bora Rustamning oxirgi kundaligida, “Ettinchi noyabrdha sakkizinchi noyabrga o‘tar kechasi” sarlavhasi ostida asarning fojiaviy pafosi kulminatsion nuqtaga ko‘tariladi. Dunyodan o‘z niyati, qobiliyati, salohiyatiga yarasha mukofot ololmagan, jamiyat ichidagi nosozliklar, oilaviy noqisliklar, ruhiy iztiroblar girdobidan chiqa olmay qolgan Rustam kundaliginig so‘nggi jumlalarini shunday yakunlaydi: “*Men necha yoshga chiqdim o‘zi? Yigirma ikkiga? Yo ‘g‘-e, axir men etmish ikkidaman-ku! Balki sakson ikkidir! Nima farqi bor?!*”¹⁴³ Qahramonning mana shunday fojiaviy xulosasi bilan asar yakunlanadi. Asarning birinchi jumlesi bu erga kelib yana aynan takrorlanadi. Qahramon o‘z joniga qasd qiladi. Shu joyga kelib Rustam va Shahnozaning bevaqt so‘ngan yulduzlarini hayot osmonidan butkul o‘chadi. Ammo romandagi badiiy vaqt shu voqeadan keyin yana o‘zining odatdagি maromiga qaytadi. Chunki hayot qancha fojiali, alam-qayg‘ularga boy bo‘lmasin davom etaveradi. Yozuvchi o‘z romanini yuqoridagi jumla bilan boshlab, shu jumla bilan tugatishida mana shunday falsafiy ma’no bor.

Uchinchi bob bo‘yicha xulosalar:

1. U.Folknerning “Shovqin va g‘azab”, O‘.Hoshimovning “Tushda kech kechgan umrlar” romanlarida turli munosabat, idrok va ifoda yo‘llarining parallel

¹⁴² Shu asar. – B. 197.

¹⁴³ Shu asar. – B. 251.

ifodalanishi muallif nuqtayi nazari yakkahokimligiga barham beradi va roman obrazlari originalligini ta'minlaydi. Muallif bu joyda so'zlash, hikoyalash, badiiy bayon huquqini qahramonga beradi. Ayni paytda muallif obrazini qahramonlar obrazi qatlarida bekitadi. Ma'noni sirli ifodalab, badiiy konsepsiyanini xarakterlar, portretlar, nutqi nazarlar vositasida aytadi. Har ikki yozuvchining estetik ideali shu tariqa, turli nuqtayi nazarlarni yagona badiiy tizimga solish orqali yuzaga chiqadi.

2. “Tushda kechgan umrlar” romanida 30-yil qatag‘onlari, o‘qimishli, ziyoli odamlarning qirib yuborilishi, masjidlarning buzib tashlanishi, hammani yoppasiga ateistga aylantirish uchun olib borilgan tadbirlar xalqni o‘ta qo‘rroq qilib qo‘ygan edi. Odamiylik, oqibat degan narsalar tag-tomiri bilan yo‘qolishga tomon borardi. Xuddi U.Folkner qahramonlaridek, bu davr kishilarini ham “yo‘qotilgan avlod” vakillari edi. Bir toifa Soat G‘aniyevichga o‘xshab xoin va zolimga, boshqa toifa – Qurbanoy singarilar qo‘y og‘zidan cho‘p olmaydigan mo‘minga aylangan edilar. O‘.Hoshimov xuddi shu va shunga o‘xshash holatlarni bu ikki toifa kishilarini yonma-yon tasvirlash, o‘zaro zid xarakterli obrazlarni solishtirish orqali ko‘rsatgan.

3. “Shovqin va g‘azab” romanidagi Jeysont maksimal nuqtayi nazarga ega obraz. Bu nuqtayi nazarning ko‘proq yakka hokimlik, maishiy-psixologik diktatura munosabatlariga qurilgan. Sodda qilib aytganda Jeysont hamma narsaga aralashaveradigan va o‘z so‘zini o‘tkazadigan qahramon bo‘lib hisoblanadi. U hech qachon o‘z-o‘ziga hisobot bermaydi, o‘zini-o‘zi taftish qilmaydi. Uning maksimalistligi va hukmfarmoligi ko‘proq o‘zgalarga qaratilgan.

4. Bu ikki romandagi Benji va Qurbanoy xola, Soat G‘aniyevich va Jeysont obrazlari o‘rtasidagi talaygina tipologik o‘xshashliklar mavjud. Bunday xususiyatlar yuzaki qarashda ochiq-oydin ko‘rinib turmasa-da, mohiyatiga ko‘ra tipologikdir. Aytish mumkinki, bu obrazlar o‘rtasiga ijtimoiy, maishiy muhit, o‘tmish, psixologik vazifalar turlichaligi roman obrazlari tipologiyasini inkor etishga asos bo‘la olmaydi. To‘rtala obrazning har qaysisi individual xarakter xususiyatlarini namoyon etadi. Xuddi shu har xillik, o‘zgachaliklar, nuqtayi nazarlar xilma-xilligi qiyosiy-tipologik tahlil jarayonida ular o‘rtasidagi mushtaraklikni yuzaga chiqaradi.

5. U.Folkner romanida shovqin va g‘azab vaqt maromini belgilab turadi. Undagi epik tasvir obrazlar botinida kechayotgan shovqin va g‘azabning tashqi vaqt hamda botindagi vaqt bilan uzviy munosabatini ko‘rsatishga yo‘naltirilgan. Asardagi shovqin timsoli uchta: a) Kompsonlar oilasidagi ma’nan inqirozga yuz tutgan, endilikda faqat o‘tmishdagi shon-shavkat, tashqi yaltiroq qobiq ichida yashayotgan xonodon muhiti; b) shu muhitda hukmfarmolik qilish huquqini mutloq o‘ziniki qilib olgan Jeyson obrazi, uning atrofdagilarga qaratilgan cheksiz g‘azabi; v) shu qahramon nigohi orqali tasvir etilgan Kompsonlar oilasida yuz berayotgan voqelik.

6. “Shovqin va g‘azab” romanida tug‘ma telba sifatida tasvirlangan Benji obrazi hamma bo‘layotgan ishlarni hissiy qabul qiladi. Vaqt uning uchun hukmron mavqega ega emas. Uning hissiyotlari vaqt yo‘rig‘iga yurmaydi. Boshqalar yashayotgan tarixiy vaqt uning uchun muvaqqat to‘xtab o‘tiladigan bir bekat, xolos. Qolaversa, Benji faqat o‘tmish bilan ham yashamaydi. U istagan paytida vaqtning o‘zi istagan o‘rnida hozir bo‘la oladi. Shuning bois uning nigohida tasvirlangan epik voqelik, epik vaqt lirik asarlardagiga ancha yaqinlashadi. U.Folkner shu yo‘l bilan Benjidek murakkab obraz tomonidan olib borilgan epik bayonda vaqt hamda badiiy tasvir mutanosibligiga erisha olgan.

7. “Tushda kechgan umrlar” romanidagi eng katta vaqt ko‘lamini Rustam obrazi bilan bog‘liq voqealar tashkil etadi. Rustam haqidagi gaplar, mulohaza, mushohada va so‘roqlar ko‘proq jinoyat ishi, tergov jarayoni bilan bog‘liq bo‘lsada, ular romanning umumiy vaqtini oldida juda tor ko‘lamga ega. Asosan Toshkent shahri, Rustam o‘qigan institut, Rustam yashagan uy va shu atrofdagi odamlar fikri, xotiralari boshqa voqealar vaqtini namoyon etadi. Rustam bilan bog‘liq voqealar esa uning nomidan yozuvchi olib borgan kundalik vositasida makon tomonlama ham o‘ta keng doirani egallaydi. Parkent, Toshkent, Afg‘oniston singari katta makon o‘lchovlari bilan belgilanadi.

8. O‘z romanida O‘.Hoshimov bira yo‘la bir nechta avlod fojiasini parallel tasvirlashga erishgan. Romandagi birinchi fojiaga uchragan avlod To‘lagan, Qurbonoylar avlodi. Ikkinchi avlodni “paxta ishi” deb nohaq qamoqlarga tiqilgan

Rustamning otasi mansub kishilar tashkil etadi. Uchinchi avlod esa sovet tuzumi uchun qon to‘kib kelgan, ammo na jamiyat, na hukumat tomonidan qadrini topmagan Rustamlar avlodidir. Bundan kelib chiqadiki, “Tushda kechgan umrlar” romani ham xuddi “Shovqin va g‘azab” romanidagiga o‘xshab, avlodlar inqirozini, shu bilan birgan, jamiyat va millat inqirozini talqin etgan roman bo‘lib hisoblanadi.

UMUMIY XULOSA

1. O‘zbek adabiyoti ko‘p asrlardan beri boshqa xalqlar adabiyoti bilan mustahkam tipologik aloqalarini davom ettirib keladi. O‘zbek adabiyotining Yevropa va Amerika adabiyoti bilan tipologik aloqalari XX asrda shakllana borib, shu yuz yillikning 80-yillarida o‘zining taraqqiyot bosqichiga chiqdi.

2. O‘.Hoshimov va U.Folkner romanlari tipologiyasi ko‘proq tarjima va adabiy aloqalar bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan. Yozuvchilar yashagan davr, siyosiy, iqtisodiy, maishiy omillar ham bu ikki yozuvchi asarlari o‘rtasidagi tipologiklikni ta’minlovchi vositalar bo‘lib hisoblanadi. U.Folkner bilan bog‘liq nasriy an’analar ta’siri o‘zbek adabiyotida birgina O‘.Hoshimov bilan cheklanmaydi. Biz U.Folkner an’analarini shuningdek M.M.Do‘st, T.Murod, E.A’zam, N.Eshonqul, T.Rustamov, U.Hamdamlar nasrida ham kuzatamiz.

3. Ayni paytda U.Folkner nasrida quruq sahroda shakllanmagan. Yozuvchi Amerika nasrida o‘zigacha an’anada bo‘lgan plantatorlik romanlari uslubidan ta’sirlangan. Xususan, “Shovqin va g‘azab” romani ham shunday an’analardan holi emas. Amerika yozuvchisining bu asari vaqt falsafasining yangicha badiiy talqinidir. Mavjud uch zamon vaqtining tartibsiz ravishda bir qahramon “ong oqimi”ga joylanishiga ko‘ra U.Folknerning “Shovqin va g‘azab” romani plantotorlik romanlaridan o‘zgacharoq va muhimroq mohiyat kasb etadi. U.Folkner ijodi lirika bilan boshlangan. Uning turli asarlari, jumladan, “Shovqin va g‘azab” romanida ham lirizmnинг yetakchilik qilishi ushbu omildan kelib chiqadi.

4. Juhon va o‘zbek adabiyotshunolsligida U.Folkner ijodi atroficha o‘rganilgan. U.Folkner shaxsiyati va ijodi haqidagi fikrlar xilma-xil, ba’zilari o‘zaro bir-biriga monand, ba’zilari boshqasini inkor etadi. Tadqiqotlar ichida eng ko‘pi “Shovqin va g‘azab” romani haqida yozilgan bo‘lib, bu roman ingliz, fransuz, nemis, rus va kavkaz xalqlari yozuvchilari asarlari bilan taqqoslangan. Demak, U.Folkner ijodida muhim o‘rin tutadigan bu roman jahon adabiyotiga ham samarali ta’sir ko‘rsatgan.

5. O‘.Hoshimov romanlaridagi shakliy-mazmuniy takomillashuv uning “Ikki eshik orasi” romaniga kelib yaqqolroq kuzatiladi. Bunda amerikalik yozuvchi

U.Folkner nasri ta'sirining muhim o'rni bor. Yozuvchining mazkur romani shunday o'zgarishlarni namoyon etgan: a) an'analar negizida yangicha hikoyalash uslubi va yangi kompozitsion shakl paydo bo'lган; b) Folkner romanidagi kabi "Ikki eshik orasi"da ham bosh qahramon mavjud emas; v) romanda yagona voqeа bir nechta qahramon tomonidan hikoyalangan; g) yozuvchi aynan shu asarida realizm doirasidan chiqib, eksperimental realizmga asos solgan.

6. Badiiy asar kompozitsiyasi ibtido, o'rtа va intihodan iborat bo'laklardan tashkil topgan. Ular yozuvchi mahorati, iste'dodiga qarab turlicha tarkiblanishi mumkin. O'z kompozitsiyasiga ko'ra XX asr Yevropa va Amerika nasrida muallif nuqtayi nazari qahramon nuqtayi nazari bilan qorishib ketgани ko'zga tashlanadi. Roman syujeti bir nechta qahramonlar tilidan hikoya qilina boshladi. Muallif bayonchilik vazifasidan chekindi, bir nechta qahramonlar pozitsitsion mozaikasi roman kompozitsiyasini tashkil etdi. "Shovqin va g'azab" romani mana shunday yangilangan kompozitsion xususiyatga ega. "Tushda kechgan umrlar" romani ham xuddi U.Folkner romaniga o'xshab bob va bo'limlardan emas, har bir qahramonning nomi, hikoyasi va tasvirlanayotgan voqeа mazmuniga ishora qiluvchi sarlavhalardan tashkil topgani bilan originallik kasb etadi. U.Folkner romaniga tipologik nuqtayi nazardan yaqinlashadi.

7. U.Folknerning "Shovqin va g'azab", O'.Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" romanlari kompozitsiyasidagi tipologiklik ularning an'anaviy roman qurilish tizimi, murakkab sarlavhalanish, makon-zamonning mantiqiy munosabatga ko'ra emas, ko'proq tartibsiz zamon harakatiga muvofiq tashkillantirilishi bilan bog'liqdir.

8. Bu ikki roman syujetining ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim tarzida qurilgan an'anaviy epik asarlardan ko'ra boshqacharoq ko'rinishga ega bo'ldi. Ularda roman syujeti muayyan tartib bilan emas, hikoyachilarining voqelikni talqinlash darajalariga ko'ra, ba'zi hollarda teng huquqqa ega bir necha qahramonning ichki harakatlari tasviri vositasida yuzaga chiqadi. Ekspozitsiya va yechim esa syujet tarkibiy qismdan ham tushib qolishi kuzatiladi.

9. Ushbu romanlarda turli nuqtayi nazarlarning parallel ifodalanishi muallif nuqtayi nazari diktaturasiga barham beradi. Ayni paytda roman obrazlari keng ko‘lamligi va yangilagini ta’minlaydi. Natijada yozuvchi estetik idealini yorqinroq namoyon bo‘lib, o‘quvchi ko‘z o‘ngida roman voqeligi bor salmog‘i bilan namoyon bo‘ladi.

10. O‘.Hoshimov romanida esa masala bir qadar boshqacharoq tarzda talqin qilinganini alohida ta’kidlash lozim. Yozuvchi bu romanida o‘zbek xalqining ijtimoiy tarixidan kelib chiqib asar voqealarini shakllantirgan. Nega deganimizda XX asr 30-yillarida ziyoli, bilimli, millatparvar shaxslarning qamalishi, madrasa, masjidlarning yo‘qotilishi, xudosizlik g‘oyasi targ‘ibi xalqimizdan chiqqan keyingi avlodlarning inqiroziga olib kelgan edi. “Shovqin va g‘azab” romanı qahramonlaridek, “Tushda kechgan umrlar” romanida tasvirlangan obrazlar prototiplari ham “yo‘qotilgan avlod” sanaladi.

11. “Shovqin va g‘azab”, “Tushda kechgan umrlar” romanlaridagi Benji va Qurbonoy xola, Soat G‘aniyevich va Jeysen obrazlari o‘rtasida asosli tipologik xususiyatlar mavjud. Ular o‘rtasini o‘xhash dramatik vaziyatlar, maishiy-psixologik muhit, keskin dialoglar tizimi fikrimizning yaqqol dalilidir.

12. “Tushda kechgan umrlar” romanidagi eng ko‘lamdor, serqamrov epik vaqt birligi Rustam obrazi bilan bog‘liq tasvirlarda namoyon bo‘ladi. Uning atrofida kechgan boshqa barcha epizodlar hamda voqealar yordamchi vosita vazifasini bajaradi. Rustam bilan bog‘liq syujet hamda epik vaqt uning nomidan asarga kiritilgan kundalik vositasida Parkent, Toshkent, Afg‘oniston singari katta makon ko‘lамини tashkil etadi.

Umuman, U.Folknerning “Shovqin va g‘azab”, O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanlarida avlodlar inqirozi, yo‘qotilgan avlod fojiasi va buning ijtimoiy, ma’naviy, psixologik oqibatlari o‘z badiiy ifodasini topgan. Shu nuqtayi nazardan bu ikki romanning milliy va umumbashariy muammolarini anglash, baholash va hal etishda ahamiyati cheksizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olижаноб halqimiz bilan birga quramiz –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirining mustahkam poydevori. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning O‘zbekiston ijodkor ziyyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma’ruzasi. // Xalq so‘zi, 2017-yil 4-avgust.
3. Karimov. I.A. Adabiyotga e’tibor, ma’naviyatga, kelajakka e’tibor. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009. – 40 b.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

4. Abrorov A. O‘zbek povesti. – Toshkent: Fan, 1973. – 180 b.
5. Boltaboyev H. Istiqlol imkoniyatlari: yangilangan an’analar va postmodernizm // Mustaqillik davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2006. – B.233-247.
6. Eshonqul N. Menden “men”gacha. – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 512 b.
7. Eshonqulov J. Mif va badiiy tafakkur. – Toshkent: Fan, 2019. – 312 b.
8. Hamdamov U. Ruhni uyg‘otguvchi so‘z. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – 404 b.
9. Hamdamov U. Yangilanish ehtiyoji. – Toshkent: Fan, 2007. – 196 b.
10. Jo‘raqulov U. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop. – T.: G‘afur G‘ulom, 2015. – 356 b.
11. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2018. – 362 b.
12. Karimov N. va boshq. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – 104 b.
13. Mirvaliyev S. Nasr, davr, qahramon. – T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983. – 240 b.
14. Normatov U. Nasrimiz ufqlari. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1974. – 208 b.

15. Normatov U. Umidbaxsh tamoyillar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – 110 b.
16. Nosirov O‘. Ijodkor, shaxs, badiiy uslub, avtor obrazi. – Toshkent: Fan, 1981. – 198 b.
17. Qo‘chqorova M. Badiiy so‘z va ruhiyat manzaralari. – Toshkent: Muharrir, 2011. – 232 b.
18. Qodirov P. Ma’naviyat, modernizm va absurd // Mustaqillik davri o‘zbek adabiyoti. – T.: G‘.G‘ulom, 2006. – B.28-41.
19. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018. – 480 b.
20. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. – Toshkent: Sharq, 2004. – 287 b.
21. Rasulov A. Badiylik – bezavol yangilik. – Toshkent: Sharq, 2007. – 336 b.
22. Rasulov A. Konsepsiya zarurati. Ozod vatan saodati. 5 jildli. 5-jild: Adabiy tanqid. – Toshkent: Adib, 2013. – B. 85-96.
23. Rasulova U. XX asr o‘zbek qissalari tadriji. – Toshkent: Fan, 2012. – 60 b.
24. Solijonov Y. Nutq va uslub. – Toshkent: Cho‘lpon, 2002. – 128 b.
25. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986. – 408 b.
26. Sultonova M. Yozuvchi uslubiga doir. – Toshkent: Fan, 1973. – 116 b.
27. To‘rayev D. Rangin tasvirlar jilosi. – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 200 b.
28. To‘ychiyev A. O‘zbek romanlarida makon va zamon. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2009. – 143 b.
29. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2006. – 546 b.

2) Xorijiy nashrlar

30. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – 352 b.
31. Baxtin M. Romanda zamon va xronotop shakllari. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 288 b.
32. Belinskiy V.G. Adabiy orzular. Adabiy-tanqidiy maqolalar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1977. – 264 b.
33. Borgen Yu. Yozuvchi bo‘lmoq nima degani?// Jahon adiblari adabiyot haqida. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – B.363-365.

34. Parandovskiy Ya. So‘z kamyosi// Jahon adiblari adabiyot haqida. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – B. 234-300.
35. Анастасев Х.А. Фолкнер: Очерк творчества. – М.: Художественная литература, 1976. – 221 с.
36. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.
37. Бернатская В.И. Распавшийся порядок: О писательской индивидуальности Фолкнера // Вопросы литературы, 1974. № 3. – С.85-100.
38. Веденников А.Н. Фолкнер и Достоевский (О времени в романах “Преступление и наказание” и “Шум и ярост”) // Вопросы поэтики литературных жанров. – Л., 1976. Вып. 1. – С. 90-98.
39. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971. – 118 с
40. Восток-Запад: Литературные взаимосвязи в зарубежных исследованиях. Сборник обзоров. (отв. редактор Дяконова Э.М.). – М., 1989. – 196 с.
41. Гиршман М.М. Стиль литературного произведения // Теория литературных стилей. – М.: Наука, 1980. – С. 257-300.
42. Грибанов Б.Т. Фолкнер. – М.: Молодая гвардия, 1976. – 350 с.
43. Затонский Д.В. Искусство романа и XX век / Зато некий Д.В. – М.: Худож. лит., 1973. – 536 с.
44. Зверев А. Литература на глубине: Шум и ярост. Иностр. Лит., 1973. – С. 207-213.
45. Зверев А.М. Американский роман 20-х-30-х годов. – М: Художественная литература, 1982. – 254 с.
46. Злобин Г. Падение дома Компсонов / Г.Злобин // Иностр. Лит, 1973. -№ 1. – С. 122-128.
47. Злобин Г. Тяжба со временем / Злобин Г. И Злобин Г, По ту сторону мечты; Странитсы американской литературы XX века У Злобин Г. – М., 1985. – С. 10-30.

48. Искоз-Долинин А.А. К вопросу о литературной традиции Достоевского в творчестве Фолкнера. / Автореферат дисс. на соискание уч. степ. канд. филол. наук. – Л., 1977. – 18 с.
49. Козлов А.С. Литературоведение Англии и США XX века. – М.: Московский Лицей, 2004. – 256 с.
50. Конрад Н.И. Запад и Восток. Стати. – Т.: Наука, 1972. – 366 с.
51. Костяков В.А. Американская критика о Фолкнере // Методологические вопросы литературной науки / Под ред. Э.И.Покусаева. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1973. – С. 204-212.
52. Костяков В.А. Фолкнер и Достоевский. Краснодар: Кубанский государственный университет, 1973. – С. 86-99.
53. Ландор М Творческий метод Фолкнера в становлении У.Ландор. – М.: Вогр. лит, 1971. – С. 110-135.
54. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х. Т. Второе издание. – Москва: Сов. энциклопедия, 1987. – 671 с.
55. Мотылева Т.Л. Ярост и проклятие // Литературное обозрение, 1973. № 4. – С. 98-99.
56. Муравьев В.С. Жанры и стили художественной литературы. – М., 1989. – 346 с.
57. Николюкин А.Н. “Человек выстоит”: Реализм Фолкнера. – М.: Художественная литература, 1988. – 300 с.
58. Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. – М.: Русский язык, 1988. – 272 с.
59. Палиевский П.В. У.Фолкнер. Собр. соч.: – М.: Художественная литература, 1985. – С, 5-20.
60. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
61. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 624 с.
62. Ритм, пространство и время в литературе и искусстве / Сб. статей / Отв. ред. Б.Ф.Егоров. – Л.: Наука, 1974. – 298 с.

63. Современное зарубежное литературоведение (Страны Западной Европы и США): Концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник. – М.: Интранда-ИНИОН, 1996. – 319 с.
64. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Высшая школа, 1976.
65. Толмачев В.М. “Великий американский роман” и творчество У.Фолкнера // Зарубежная литература XX века. / Под ред. В.М.Толмачева. – М.: Издательский центр “Академия”, 2003. – С. 291-318.
66. Толмачев В.М. От романтизма к романтизму: Американский роман 1920-х годов и проблема романтической культуры. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997. – 363 с.
67. Толмачев В.М. У смерти очертаний нет Рецензия на ром. “Когда я умирала”. // Литературное обозрение, 1991. № 9. – С. 59-62.
68. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: Прогресс; Культура, 1995. – 624 с.
69. Урнов Д.М. Литературное произведение в оценке англо-американской “новой критики”. – М.: Наука, 1982. – 263 с.
70. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – 325 с.
71. Эсин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учебное пособие. – М.: Наука, 2000. – 246 с.

III. Xorijiy adabiyotlar:

72. Abel D. Frozen Movement in “Light in August” // W. Faulkner’s “Light in August”: A Critical Casebook / Ed. by F.L.Pitavy. – N.Y.: Garland Publishing, 1982. – P. 109-122.
73. Aswell D. The Recollection of the Blood: Jason’s Role in “The Sound and the Fury” // W. Faulkner’s “The Sound and the Fury”: A Critical Casebook / Ed. by A. Bleikasten. – N.Y.: Garland Publishing, 1982. – P. 115-122.
74. Bedient C. Pride and Nakedness: “As I Lay Dying” // Faulkner: New Perspectives / Ed. by R.H.Brodhead. – Englewood Cliffs (N.J.): Prentice Hall, 1983. – P. 136-152.

75. Bleikasten A. Faulkner's "As I Lay Dying" / Transl. by R.Little. – Bloomington (Ind.): Indiana UP, 1973. – 180 p.
76. Bleikasten A. The Most Splendid Failure: Faulkner's "The Sound and the Fury". – Bloomington (Ind.): Indiana UP, 1976. – 275 p.
77. Blotner J. Romantic Elements in Faulkner // Romantic and Modern: Revaluations of Literary Tradition / Ed. G.Bornstein. – Pittsburgh (Penn.): University of Pittsburgh Press, 1977. – P. 207-221.
78. Critical Essays on William Faulkner: The Compson Family. – Boston (Mass.): Hall, 1982. – 433 p.
79. Douglas E. Faulkner's Women // "A Cosmos of My Own" / Faulkner and Yoknapatawpha. – Jackson (Miss.): The University of Mississippi Press, 1981. – P. 149-167.
80. Fowler D. Faulkner: The Return of the Repressed. – Charlottesville (Virg.): UP of Virginia, 1997. – 204 p.
81. Fowler D. "You Cant Beat a Woman": Preoedipal Mother in "Light in August" // Faulkner Journal 10.2 (Spring 1995). – P. 55-64.
82. Gray R. History as Autobiography: An Approach to the Fiction of William Faulkner // Rewriting the South: History and Fiction / Ed. by L.Honnighausen and V.G.Lerda. – Tubingen: Francke, 1993. – P. 307.
83. Honnighausen L. Faulkner: Masks and Metaphors. – Jackson (Miss.): University Press of Mississippi, 1997. – 328 p.
84. Korenman J.S. Faulkner's Grecian Urn // W. Faulkner's "Light in August": A Critical Casebook / Ed. by F.L.Pitavy. – N.Y.: Garland Publishing, 1982. – P. 123-134.
85. Lester C. From Place to Place in "The Sound and the Fury": The Syntax of Interrogation //Modern Fiction Studies 34 (Summer 1988). – P. 141-155.
86. Lion in the Garden: Interviews with William Faulkner (1926-1962) / Ed. J.B.Meriwether, M.Millgate. – Lincoln (Ne.): University of Nebraska Press, 1988. – 298 p.

87. Matthews J.T. Faulkner and Proletarian Literature // Faulkner in Cultural Context / Ed. by D.M.Kartiganer and A.J.Abadie. – Jackson (Miss.): UP of Mississippi, 1997. – P. 166-190.
88. Patten C. The Chronology of “As I Lay Dying” // William Faulkner’s “As I Lay Dying”: A Critical Casebook / Ed. D.L.Cox. – N.Y.: Garland, 1984. – P. 30-32.
89. Weinstein P.M. Faulkner’s Subject: A Cosmos No One Owns. – Cambridge (Mass.): Cambridge UP, 1992. – 204 p.
90. Weisgerber J. Faulkner and Dostoevsky: Influence and Confluence. – Athens (Oh.): Ohio UP, 1974. – 383 p.

IV. Lug‘atlar

91. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Qayta nashr. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 406 b.
92. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983. – B.248.
93. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – С. 241.

V. Badiiy adabiyotlar:

94. Faulkner W. The Sound and the Fury. – N.Y.: Jonathan Cape and Harrison Smith, 1929. – 401 p.
95. Faulkner W. The Sound and the Fury. – Harmondsworth (Midd’x): Penguin Books, 1977. – 328 p.
96. Faulkner W. The Sound and the Fury: New, Corrected Edition. – N.Y.: Random House, 1984. – 326 p.
97. Faulkner W. The Sound and the Fury: An Authoritative Text, Backgrounds and Context, Criticism / Ed. by D. Minter. – N.Y.: W.W.Norton and Co, 1987. – 417 p.
98. Faulkner W. The Sound and the Fury: The Corrected Text with Faulkner’s Appendix. – N.Y.: Random House, 1992. – 348 p.

99. Faulkner W. As I Lay Dying. – N.Y.: Jonathan Cape and Harrison Smith, 1930.
– 254 p.
100. Faulkner W. As I Lay Dying: The Corrected Text. – N.Y.: Random House,
2000. – 263 p.
101. Faulkner W. Light in August. – N.Y.: H.Smith and R.Haas, 1932. – 480 p.
102. Faulkner W. Light in August. – N.Y.: Vintage Books, 1990. – 517 p.
103. Фолкнер У. Шум и ярост; Свет в августе: Романы / Пер. с англ. – М.: Правда, 1989. – 606 с.
104. Фолкнер У. Когда я умирала: Повесть / Пер. с англ. В.Голышева // Иностранный литература, 1990. № 8. – С. 50-78.
105. Фолкнер У. Когда я умирала // Фолкнер У. Романы / Пер. с англ., биогр. справка и послесловие В. Голышева. – М.: Терра, 1999. – С. 7-146.
106. Фолкнер У. Свет в августе / Пер. В.Голышева; Особняк / Пер. Р.Райт-Ковалевой. – М.: Художественная литература, 1975. – 686 с.
107. Hoshimov O‘. Saylanma. Ikki jildlik. Birinchi jild. – Toshkent: Sharq, 1996. – 686 b.
108. Hoshimov O‘. Saylanma. Ikki jildlik. Ikkinchchi jild. – Toshkent: Sharq, 1996. – 545 b.
109. Hoshimov O‘. Tanlangan asarlar. To‘rtinchi jild. – Toshkent: Sharq, 2011. – 476 b.

VI. Dissertatsiya va avtoreferatlar:

110. Boboxonov M. Hozirgi o‘zbek qissachiligidagi psixologizm: Filol. fan nomzodi... dis. avtoref. – Toshkent, 2012. – 52 b.
111. Burxanova F. Muallif adabiy-estetik qarashlari va ijodiy parallelizm (Nazar Eshonqul va Ulug‘bek Hamdam ijodi misolida): Filol. fan. bo‘yicha fals. dok. diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – 53 b.
112. Do‘ysenboyev O.I. O‘tkir Hoshimov ijodida ona obrazi. Filol.f.n...diss. avtoref. – Toshkent, 2011. – 36 b.
113. Jo‘rayev T.S. Ong oqimi va tasviriylik (M.M.Do‘st, G‘.Hotamov, O.Otaxon asarlari asosida): Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 1994. – 162 b.

114. Karimov H. Hozirgi o‘zbek nasrida hayot haqiqati va inson konsepsiysi (70-80-yillar): Filol. fanlari dokt. ... diss. – Toshkent, 1994. – 320 b.
115. Nazarov O‘. Omon Muxtor romanlarida badiiy xronotop muammosi Filol. fan. bo‘yicha fals. dok. diss. – Buxoro, 2018. – 150 b.
116. Rustamova M.Yu. Istiqlol davri o‘zbek qissalarining taraqqiyot tendensiyalari: Filol. fanlari nomzodi ... dis. – Toshkent, 2005. – 133 b.
117. Solijonov Y. XX asrning 80-90-yillari o‘zbek nasrida badiiy nutq poetikasi: Filol. fanlari dokt. ... diss. – Toshkent, 2002. – 302 b.
118. To‘rayeva B. Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi. Filol. fanlari. falsafa doktori...diss. – Toshkent: 2018. – 157 b.
119. Ветошкина Г.А. Гамлетовский код в интертекстуальном пространстве романов У.Фолкнера “Шум и ярост” и “Авессалом, Авессалом”: к проблеме поэтического романа: Автореф дисс.к.ф.н. – Воронеж, 2007. – 22 с.
120. Володина А.В. Творчество У.Фолкнера и традиции плантаторского романа. Автореф.дисс. к.ф.н. – М., 2016. – 31 с.
121. Данелия М.С. Американская психологическая новелла XX века (20-40 гг.) по произведениям Уильяма Фолкнера и Томаса Вулфа: (10.644): Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Тбил. гос. ун-т. – Тбилиси : Изд-во Тбил. ун-та, 1974. – 33 с.
122. Делазари И.А. Аксиологические модели в структуре художественного мира У.Фолкнера: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук: 10.01.03. – СПб., 2003. – 24 с.
123. Дубовик И.В. Взаимодействие эпических жанров в творчестве У.Фолкнера, конец 30-х-начало 40-х гг.: (10.01.05): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Тбил. гос. ун-т им. И. Джавахишвили. – Тбилиси, 1990. – 16 с.
124. Кондрахина Н.Г. Примитив как коммуникативная модель и художественный опыт У.Фолкнера: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук: 10.01.03. – М., 2004. – 20 с.

125. Павиленене М.В. Концепция и образ человека в творчестве Уильяма Фолкнера: (10.01.05): Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Киев. гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. – Киев, 1977. – 20 с.
126. Стрелко Л.Ш. Негритянская проблематика романов У.Фолкнера: (10.01.05): (Конец 20-х-начало 40-х гг.). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – Тбилиси, 1981. – 24 с.
127. Шевлякова О.Н. Особенности поэтики трилогии Уильяма Фолкнера: (10.01.05): Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / МГУ им. М. В. Ломоносова. Филол. фак. – М., 1977. – 24 с.

I. Internet saytlari:

128. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416-1.html.page=7>
129. <http://samxorfil.uz/yangiliklar/uilyam-folkner-romanlari-poetikasi>
130. <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/uilyam-folkner-qayguga-aylangan-vaqt-tillaniso-eshboyeva-toki-dunyoda-muqarrarlik-bor.html>
131. https://studbooks.net/771521/literatura/podrobnyy_analiz_tvorchestva_folknera
132. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-11416-1.html.page=4>
133. www.nosu.ru
134. www.academics.tjhsst.edu
135. www.worldcat.org
136. www.nuu.uz
137. www.tashgiv.uz.